

В. ГУПАЛО

**БЕРЕСТЯНСЬКІ
КУРГАННІ МОГИЛЬНИКИ
КІНЦЯ X—XII СТ.**

*Присвячую моїм батькам —
Деонізію-Юрію Васильовичу і Надії Миколаївні
Гупалам*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Віра ГУПАЛО

**БЕРЕСТЯНСЬКІ КУРГАННІ МОГИЛЬНИКИ
КІНЦЯ X—XII СТОЛІТЬ**

Львів — 2006

ББК Т 4 (237 Ук) 431.2-431
УДК 903.5 (477.41/42) „IX—XI“
Г 949

Гупало В.

Берестянські курганні могильники кінця X—XII ст.— Львів: ДВЦ НТШ,
2006.— 108 с., 21 фото.

У книзі узагальнено матеріал, здобутий в результаті дослідження трьох повністю розкопаних могильників із підкурганними похованнями княжої доби.

У роботі всебічно аналізується речовий інвентар, що супроводжував поховання: оздобу, побутові предмети, посуд. Особлива увага приділяється реконструкції поховального ритуалу та його трансформації впродовж кінця X—XII століть. Поховальна обрядовість, відображена на могильниках, дозволяє розкрити самобутній характер духовної культури, етно-плеємінні та соціальні особливості спільноти, що проживала на вузько-окресленій ділянці Волинського Полісся.

Книга розрахована на спеціалістів, студентів, краєзнавців та широке коло читачів.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України*

Відповідальний редактор
В. М. Петегрич

Рецензенти:
М. М. Кучінко — доктор історичних наук,
Р. Я. Берест — кандидат історичних наук

ВСТУП

Село Берестяне (Ківерцівський район Волинської області) і його околиці знаходяться у південній частині Волинського Полісся (рис. 1) і належать до Цуманського ландшафтного району. Геоморфології цього терену притаманні масиви крейдових поверхонь, висота яких не перевищує 200 м н. р. м. Вони вкриті дерновими середньо- та сильнопідзолистими ґрунтами. Останні розвинулися на малопотужних четвертинних відкладах і представлені супісками та покривними суглинками. Характерною рисою цього мікрорайону є виразний білястий елювіальний горизонт, який залягає під гумусово-елювіальним горизонтом і містить велику кількість крем'янки. Значну частину терену довкола села Берестяного займають заболочені зниження, вкриті дубово-сосновими лісами [Природа..., 1975, с. 40, 91—92, 122]. У фізико-географічному відношенні — це дуже неоднорідна місцевість. Характерною рисою берестянського ландшафту є розлогі пагорби висотою 180—200 м н. р. м., які здіймаються над заболоченими долинами численних річечок та струмків. Давнє с. Берестяне, яке було знищене під час II Світової війни, знаходилося на пагорбі висотою 192 м н. р. м.; сучасне село перенесли на сусіднє підвищення (188,9 м н. р. м.), розташоване північніше. Як старе, так і нове Берестяне має дуже вигідне географічне положення, у межиріччі трьох річок, які живили безліч безіменних потічків (рис. 2). З півдня та сходу цю місцевість широким коліном обіймає р. Кормин (права притока Стиру), до якої впадають Стрипа та Млинок, що охоплювали село з заходу та півночі. Ще сто років тому назад Берестяне було оточене непрохідними болотами, які і в післявоєнний час продовжували залишатися нездоланною перешкодою для проведення у цьому районі археологічних обстежень. Лише інтенсивна меліорація боліт, здійснена протягом 1960—1970-х рр., разюче змінила рельєф місцевості, оголивши непомітні раніше більші та менші підвищення, вкриті густими кущами та деревами. В результаті, околиці Берестяного стали доступними для проведення наукових робіт з пошуку давніх пам'яток. Планомірні дослідження розпочато у 1983 році. Однак ще задовго до цього, у 1938 році, Я. Фіцке розкопав один курганний могильник ранньосередньовічного часу, що знаходився в районі села. Про ці роботи залишилося коротке повідомлення, яке інформує лише про факт проведення розкопок [Fitzke, 1938, s. 126; Ратич, 1957, с. 5; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 195] без їх топографічної прив'язки. Документація, яка зберігалася у Волинському краєзнавчому музеї, на сьогоднішній день втрачена, а з поховального інвентаря збереглися поодинокі депаспортизовані речі. В результаті опитування місцевих жителів вдалося з'ясувати, що Я. Фіцке проводив дослідження могильника в уроч. Коросно на південно-східній околиці довоєнного села Берестяне (рис. 2, 14). Ще на початку 1980-х років у цьому місці, в районі хуторів, простежувалися сліди від розкопаних курганів. Не виключено, що Я. Фіцке

були обстежені й курганні могильники, котрі знаходяться у лісі в радіусі 2—3 км довкола села Берестяного. Підставою для такого припущення є зафіксовані на могильниках сліди розкопок окремих курганів методом колодязного шурфування, який широко застосовувався у довоєнний період. Однак дані про ці роботи не були відображені в публікаціях. Тому курганні могильники та поселення, через 50 років виявлені та обстежені автором, були введені у науковий обіг як нововідкриті пам'ятки.

Один з таких курганів, досліджених ще у довоєнний час, виявлено на могильнику в урочищі Сермень (рис. 36, х). Залишки зруйнованого курганного насипу сьогодні заросли деревами діаметром 0,3—0,5 м. Курганний могильник в уроч. Сермень відкрив у 1982 р. Г. В. Охріменко і провів первісні обстеження¹. Протягом двох польових сезонів 1983—1984 рр. пам'ятка досліджена автором [Гупало, 1985, с. 270; 1995, s. 143—163].

Поряд з розкопками в околицях с. Берестяного проводився пошук нових пам'яток. У результаті розвідок виявлено 12 об'єктів [Гупало, 1985, с. 270—271; Гупало, Артюх, 1986, с. 43—48; Гупало, 1993, с. 84—85], серед яких два ранньосередньовічні курганні могильники в уроч. Майдан [досліджений у 1984—1987 рр. — Гупало, 1986, с. 231; 1996, s. 113—129] і в уроч. Голови [досліджений у 1990 і 1994 рр. — Гупало, 1993, с. 84; Гупало, 1999, s. 233—256], городища та селища (рис. 2).

На відстані 2,5 км південніше села Берестяного, в уроч. Богуславка, зафіксовано сліди селища, розташованого у лісі на підвищенні лівого берега безіменного струмка, лівої притоки р. Кормин (рис. 2, 1). Підйомний матеріал, зібраний на поселенні, репрезентований фрагментами кераміки XI ст. [Гупало, 1985, с. 271].

На відстані 1 км на південний захід від хуторів с. Берестяного, в уроч. Сермень, у лісі знаходиться невеличке селище. Пам'ятка розташована на лівому березі р. Млинок і займає південний схил незначного підвищення (рис. 2, 11). На площі 60 × 70 м зібрано численні фрагменти кераміки XI ст. (рис. 3).

На відстані 3,5 км на південний захід від села, в уроч. Майдан, знаходяться залишки городища (рис. 2, 10). Пам'ятка розташована на лівому березі р. Млинок і займає незначне підвищення серед багнистої низовини — заплави верхів'я річки. Городище в плані має овальну форму розміром приблизно 70 × 42 м і оточене по периметру земляним валом висотою 1,5—1,8 м (рис. 4). Зі сходу у валі простежено в'їзд, праворуч якого на території городища знаходиться котлован колодязя діаметром 9—10 м. На поверхні валу зафіксовано численні сліди лисячих нір; внутрішня поверхня південно-західної ділянки валу пошкоджена сучасними вкопами. У розвалах останніх простежено насичений вугликами чорнозем. Внаслідок шурфування у центральній частині городища встановлено, що на гл. 0,20 м під шаром чорнозему знаходився шар перепаленої глини з вугликами потужністю 10 см. Речовий матеріал не виявлено.

На північній околиці села, на природному пагорбі, що підвищується над заболоченою низовиною правого берега р. Млинок, зафіксовано залишки поселення, яке займає територію приватних садиб і школи (рис. 2, 4). На площі 300 × 100 м зібрано фрагменти кружалних горщиків XII—XIII ст., крем'яні знаряддя з дрібним ретушуванням (рис. 5).

На відстані 2 км на північний захід від села в уроч. Бичалка відкрито городище (рис. 2, 5) підпрямокутної в плані форми площею близько 200 × 300 м, що знаходиться на підвищенні, яке зі сходу і заходу оточене болотом, з півдня — заболоченою низовиною річки Стрипи (рис. 6). З північної напільної сторони городище захищене подвійним валом. Найбільшої висоти (5—8 м з dna рову) вали досягають посередині своєї довжини. Між ва-

¹ Користуючись нагодою, складаю сердечну подяку Г. В. Охріменку за люб'язно надану мені інформацію про місцезнаходження пам'ятки і допомогу при розкопках.

Рис. 1. Фізико-географічна карта Волинської області.

Fig. 1. Physiography map of Volhynian region.

Фото. 1. Городище в урочищі Бичалка. Рів між валами.

Photo. 1. Hill fort at place Bychalka. Moat between ramparts.

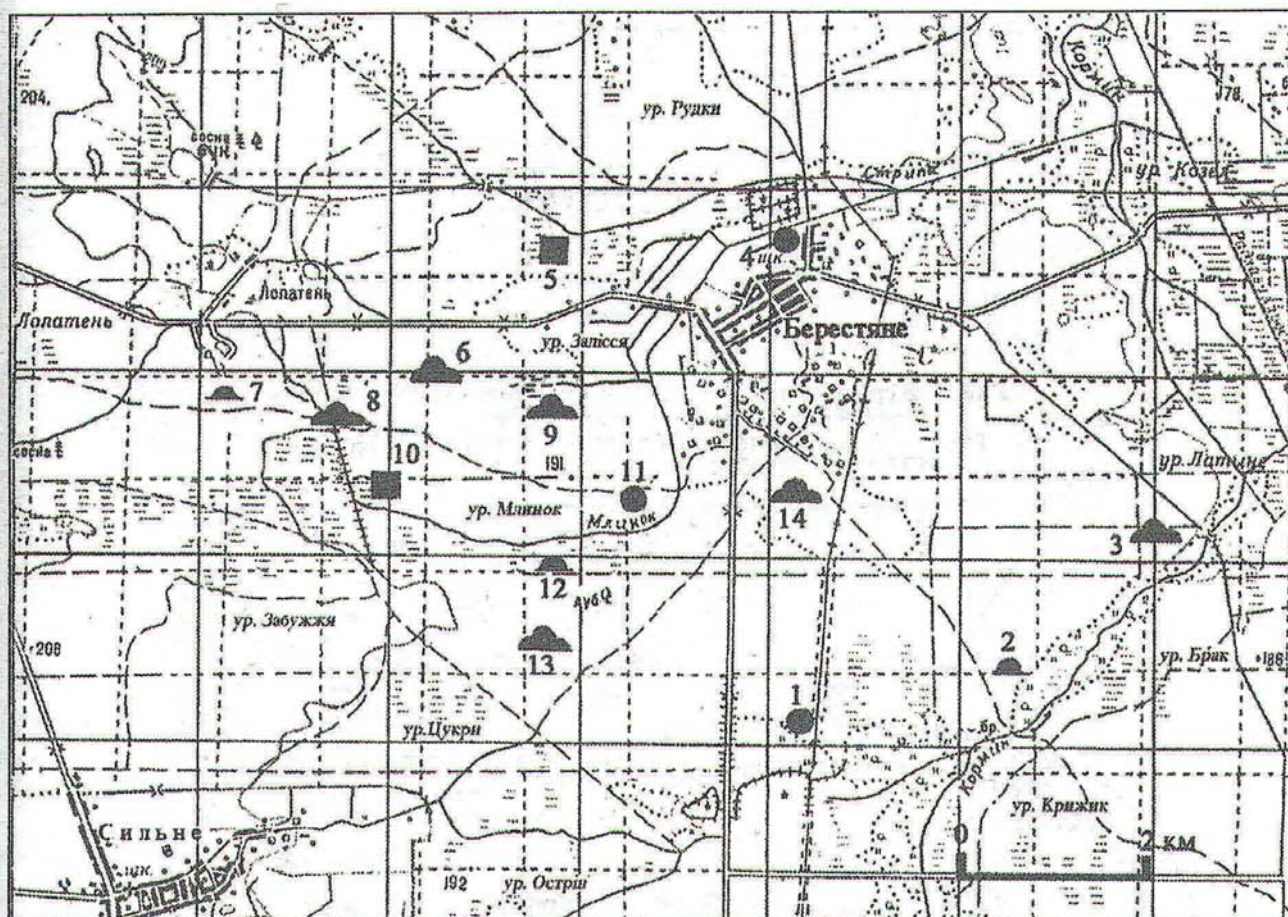
Фото. 2. Городище в урочищі Бичалка. Фрагмент внутрішнього валу.
Photo. 2. Hill fort at place Bychalka. Fragment of inside rampart.

Фото. 3. Територія городища в урочищі Бичалка.
Photo. 3. Territory of hill fort at place Bychalka.

лами є рів шириною приблизно 10 м (фото 1). Ближче до східного краю городища у валах простежується розрив шириною 5 м, який служив в'їздом. Вздовж валу, по руслі р. Стрипи, прокладено канал у напрямку до ставів у с. Лопатень. На внутрішньому валі городища (фото 2) відзначено ями від землянок воєнного часу. Територія городища ближче до валу вкрита густим мішаним лісом і кущами; центральна частина зайнята під сінокіс (фото 3). На віддалі 20 м на південь від в'їзду, на території городища, закладено два шурфи розміром $1,8 \times 3,75$ м та $2,9 \times 2,05$ м і розвідковий розкоп $4,0 \times 8,0$ м (рис. 6), якими встановлено, що культурний шар потужністю 0,3 м, залягає відразу під тонкою (0,02—0,03 м) верствою дерну і відзначається дуже високою насиченістю артефактами. В межах розвідкового

Рис. 2. Місцезнаходження археологічних пам'яток в околицях села Берестяного.

- 1 — поселення в уроч. Богуславка, 2 — курган в уроч. Верок, 3 — курганний могильник в уроч. Сіножатки, 4 — поселення на території села Берестяного, 5 — городище в уроч. Бичалка, 6 — курганний могильник в уроч. Голови, 7 — курган в уроч. Смолярня, 8 — курганний могильник в уроч. Майдан, 9 — курганний могильник в уроч. Сермень, 10 — городище в уроч. Майдан, 11 — поселення в уроч. Сермень, 12 — курган в уроч. Сермень, 13 — курганний могильник в уроч. Приїждже, 14 — курганний могильник в уроч. Коросно.

Fig. 2. Location of archeological sites in the vicinity of the village Berestiane. 1 — settlement at place Boguslavka, 2 — mound at place Verok, 3 — mound cemetery at place Sinozatky, 4 — settlement inside the village at Berestiane, 5 — hill fort at place Bychalka, 6 — mound cemetery at place Golovy, 7 — mound at place Smoliarnia, 8 — mound cemetery at place Majdan, 9 — mound cemetery at place Sermen', 10 — hill fort at place Majdan, 11 — settlement at place Sermen', 12 — mound at place Sermen', 13 — mound cemetery at place Pryyzdze, 14 — mound cemetery at place Korosno.

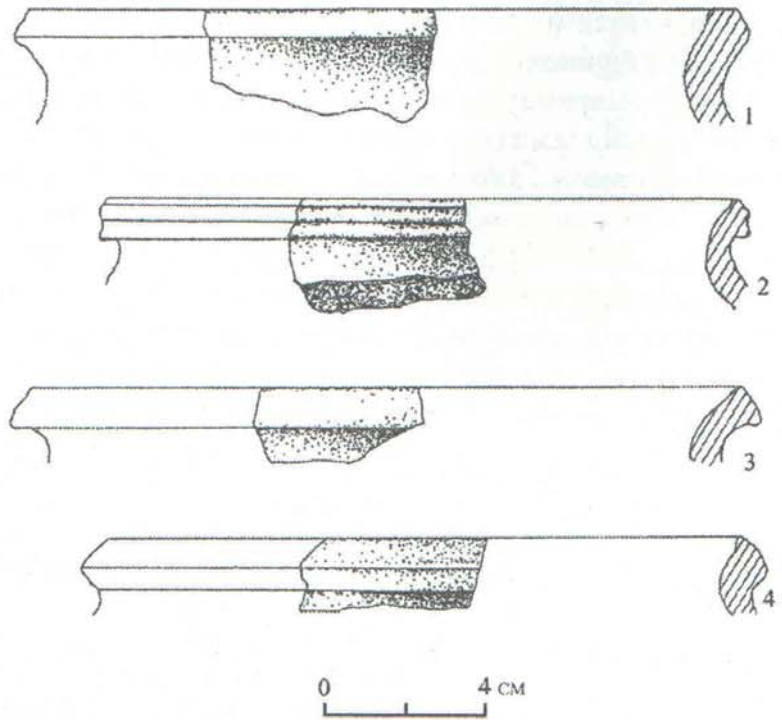

Рис. 3. Керамічний матеріал з поселення в уроч. Сермень.

Fig. 3. Ceramic material from settlement at place Sermen'.

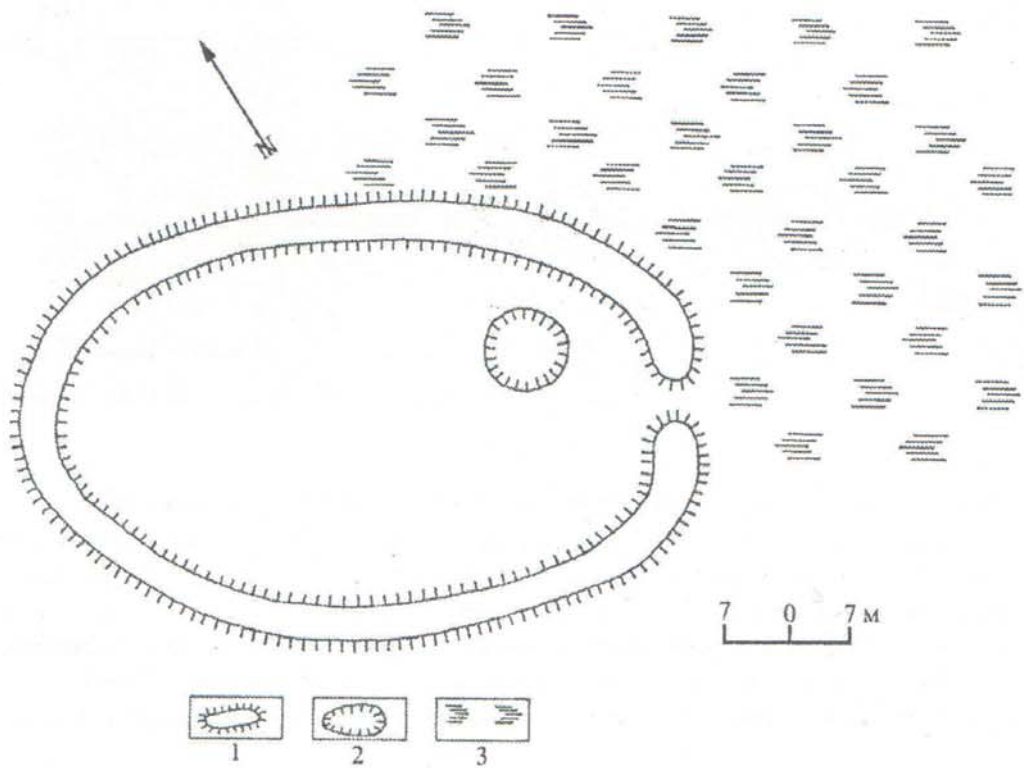

Рис. 4. Схематичний план городища в уроч. Майдан.

Умовні позначення: 1 — вал, 2 — яма, 3 — болото.

Fig. 4. Schematic plan of the hill fort at place Majdan.

Legend: 1 — rampart, 2 — pit, 3 — swamp.

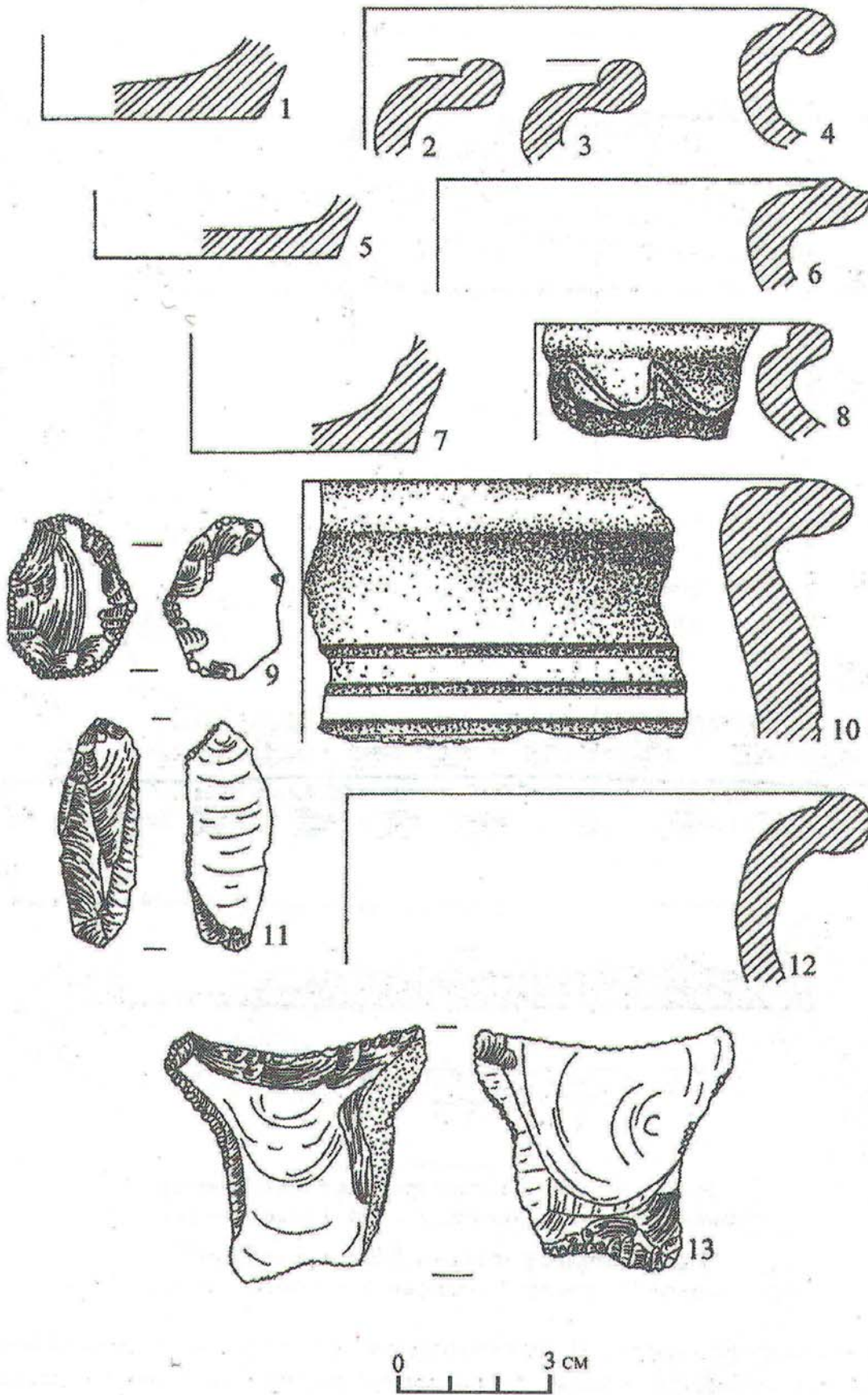

Рис. 5. Речовий матеріал з поселення на території села Берестяного.

1—8, 10, 12 — кераміка; 9, 11, 13 — кремій.

Fig. 5. Material from settlement inside the village Berestiane.

1—8, 10, 12 — pottery; 9, 11, 13 — flint.

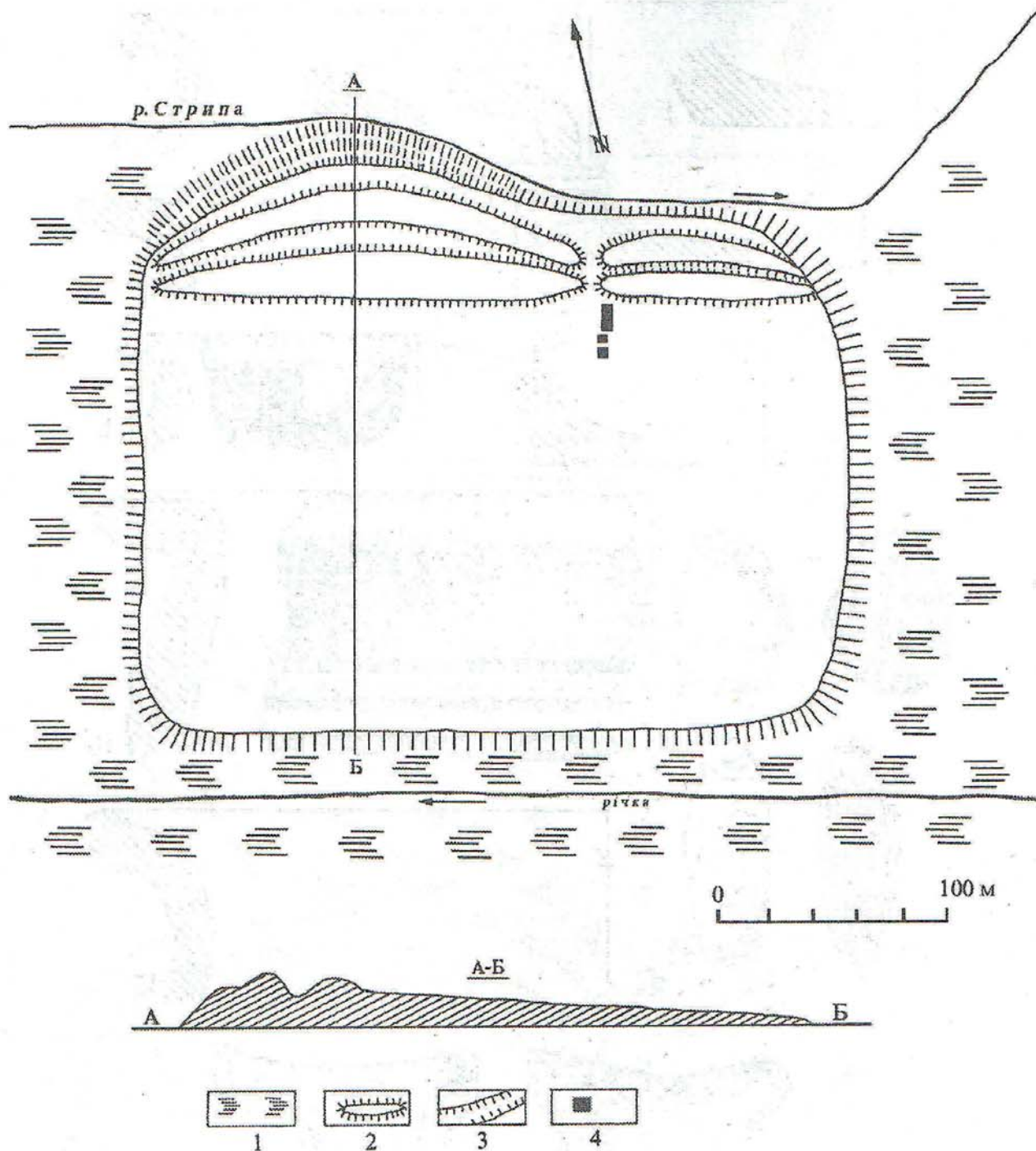

Рис. 6. Схематичний план городища в уроч. Бичалка.
Умовні позначення: 1 — болото, 2 — вал, 3 — рів, 4 — розкопи.

Fig. 6. Schematic plan of the hill fort at place Bychalka.
Legend: 1 — swamp, 2 — rampart, 3 — moat, 4 — trench.

розкопу виявлено дві ями (рис. 7). Яма 1 підокруглої форми (1,0 × 0,65 м) заглиблена в материк на 0,20 м. Її заповнення склали чотири дрібні фрагменти кружалної кераміки і кілька уламків кісток тварин. Яма 2, неправильної форми (розміром 2,5 × 2,0 м), була нерівномірно заглиблена в материк: одним краєм на 0,20 м, протилежним — на 0,40 м. Заповнення об'єкту склали фрагменти кружалної кераміки (рис. 8), грудочки обмазки, вуглики, попіл, дрібні уламки кісток тварин. У культурному шарі розкопу знайдено значну кількість фрагментів кружалних горщиків (рис. 10; 11; 12, 1—30, 32—40), три залізні ножі (рис. 9, 1—

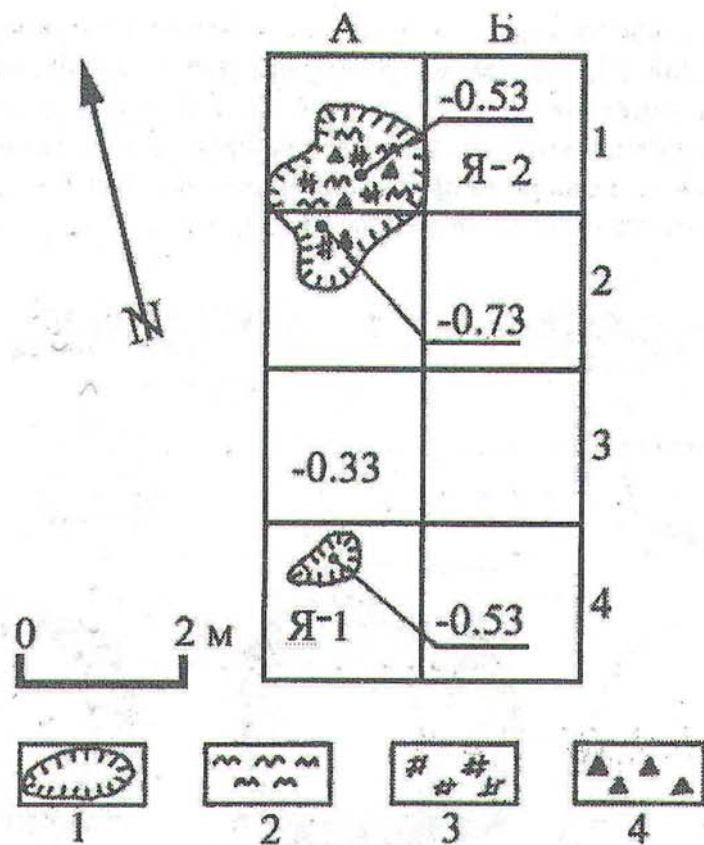

Рис. 7. План розвідкового розкопу на городищі в уроч. Бичалка.
Умовні позначення: 1 — яма, 2 — вуглики, 3 — кістки тварин, 4 — обмазка.

Fig. 7. Plan of the test excavation on the hill fort at place Bychalka.
Legend: 1 — pit, 2 — charcoal, 3 — animal bones, 4 — daubed clay.

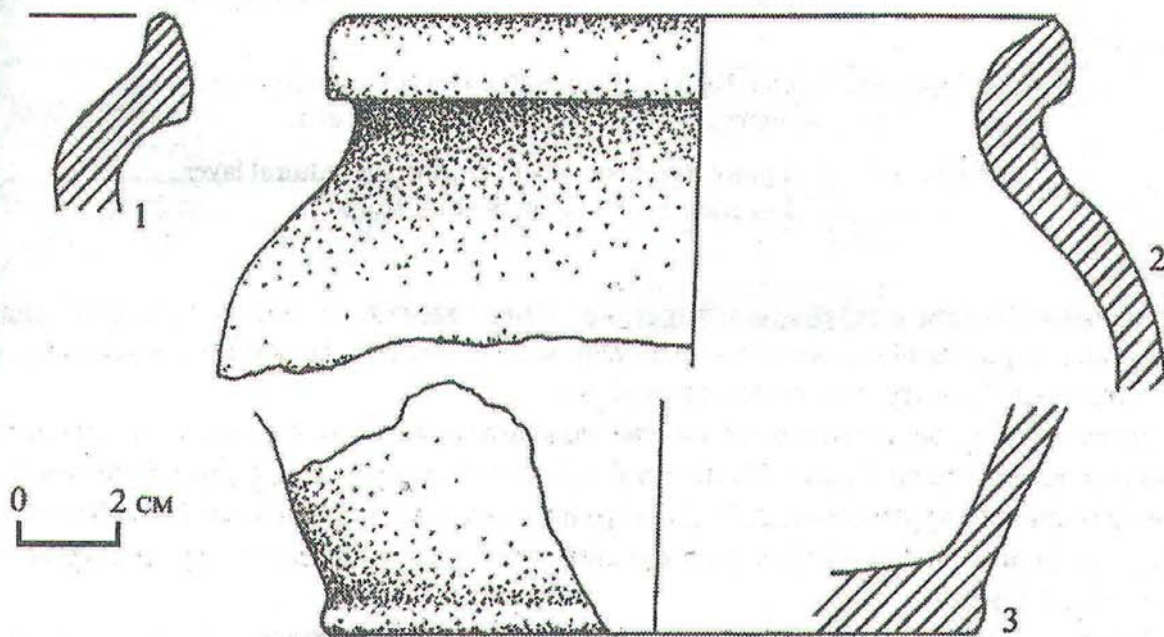

Рис. 8. Городище в уроч. Бичалка. Керамічний матеріал з ями 2.

Fig. 8. Hill fort at place Bychalka. Ceramic material from pit 2.

2; 12, 45), дві заготовки із кістки, одна з яких із зашліфованою поверхнею (рис. 12, 44), інша — орнаментована (рис. 12, 43), кам'яні розтирачі (рис. 9, 5—8), гострильний брусок (рис. 12, 42), гранчаста намистина призматичної форми зі скла з домішками марганцю (рис. 12, 41). Виявлена кераміка виготовлена на гончарному колі з тіста, що містить різну консистенцію домішок піску. Горщикам притаманний рівномірний випал у редуктивній атмосфері до сірого, чорного та коричневого кольорів. Значна частина уламків посудин при-

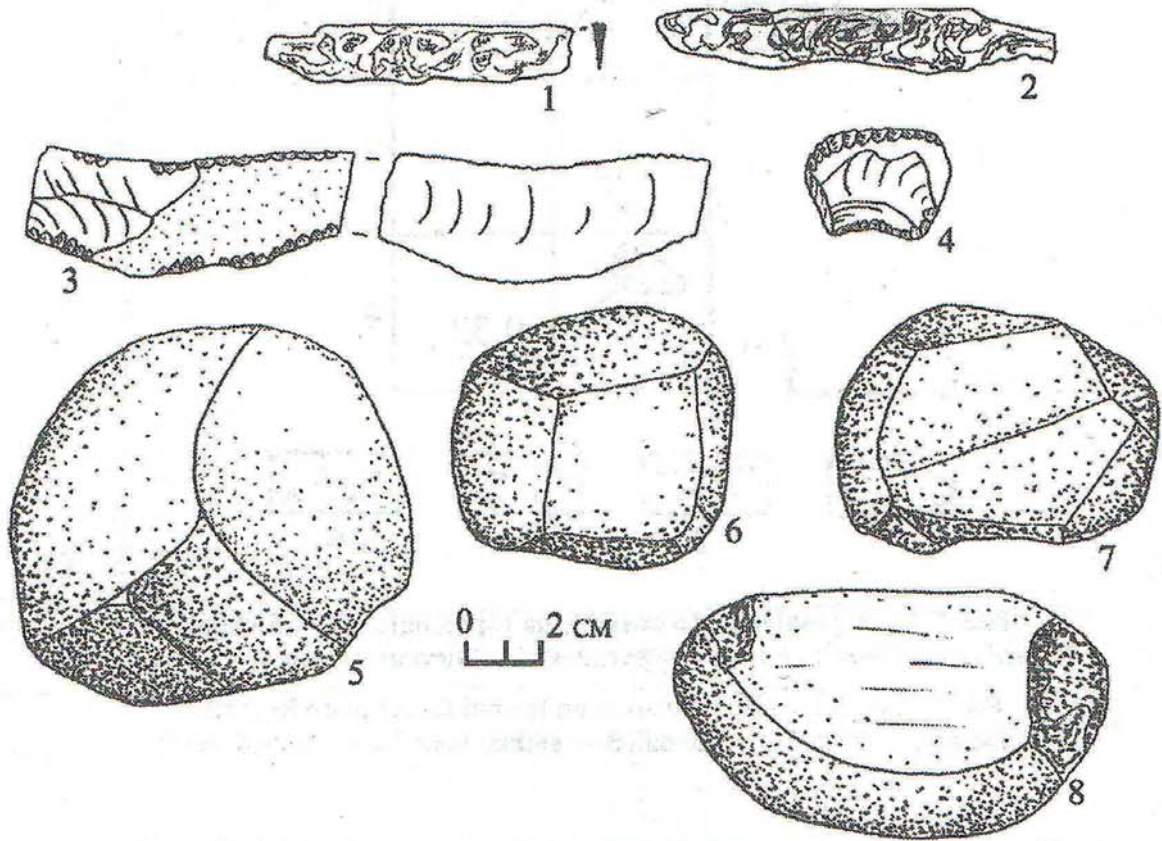

Рис. 9. Городище в уроч. Бичалка. Речовий матеріал з культурного шару.
1—2 — залізо, 3—4 — кремій, 5—8 — камінь.

Fig. 9. Hill fort at place Bychalka. Material from the cultural layer.
1—2 — iron, 3—4 — flint, 5—8 — stone.

крашена заглибленим візерунком у вигляді прямих і хвилястих борозен та їх поєднання. Для вінчиків характерні манжетні та грановані моделі. На основі речового матеріалу городище датується X — першою половиною XI ст.

Довкола села Берестяного відзначено кілька поховальних пам'яток, які попередньо можна віднести до княжої доби. На відстані 4,5 км на захід від села, в уроч. Смолярня, знаходиться одинокий курган (рис. 2, 7). Діаметр його насипу 8 м при висоті 0,5 м. Курган розташований на віддалі 800—1000 м на північний захід від дослідженого курганного могильника в уроч. Майдан.

У лісі, в уроч. Сермень, на відстані приблизно 2,5 км на південний захід від села, обстежено одинокий курган (рис. 2, 12). Діаметр його насипу виносив 15 м при висоті 1,6—1,8 м. Курган розташований на правому березі р. Млинок на відстані 200 м від лісової дороги, що провадить в уроч. Сермень.

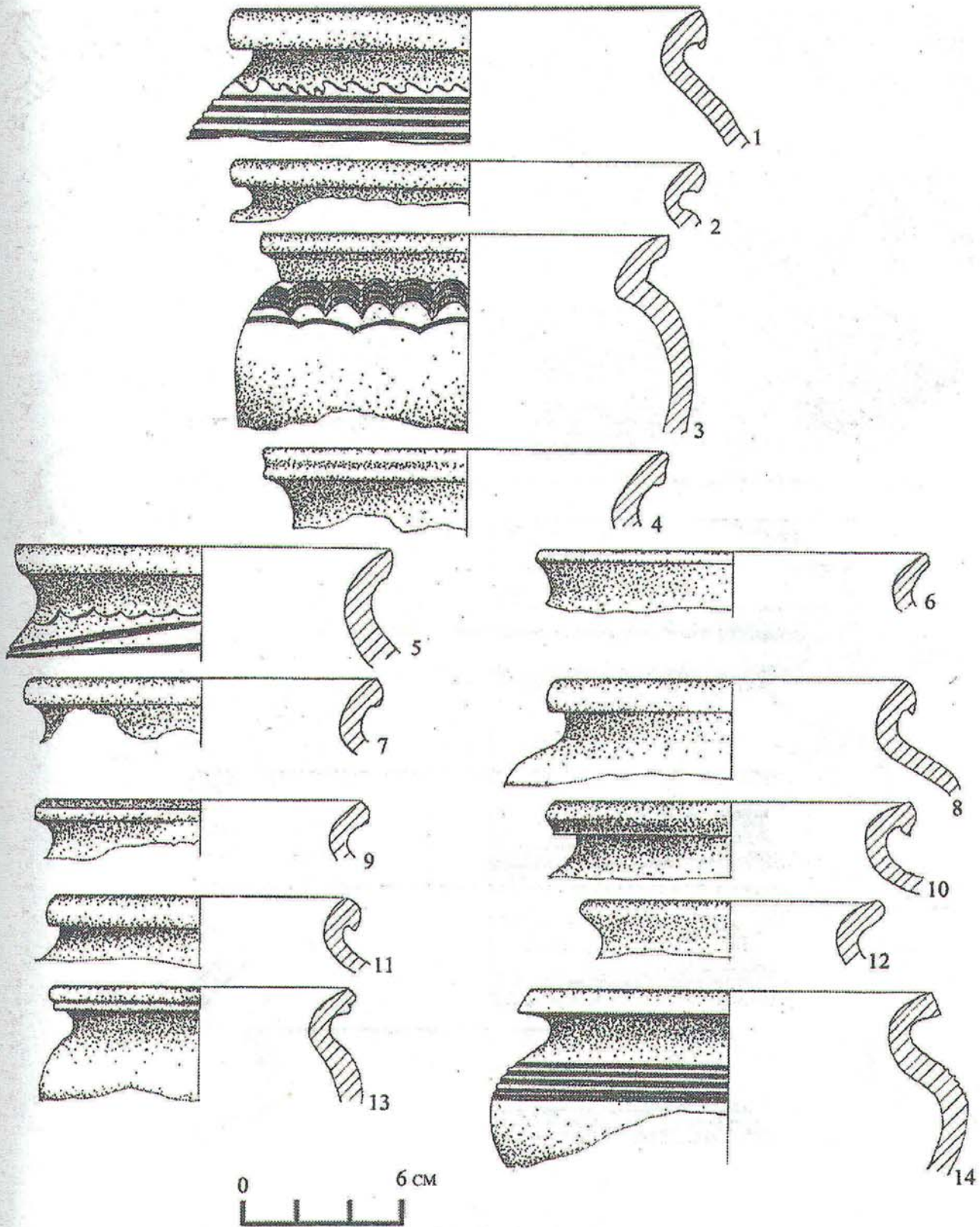

Рис. 10. Городище в уроч. Бичалка. Керамічний матеріал з культурного шару.

Fig. 10. Hill fort at place Bychalka. Ceramic material from the cultural layer.

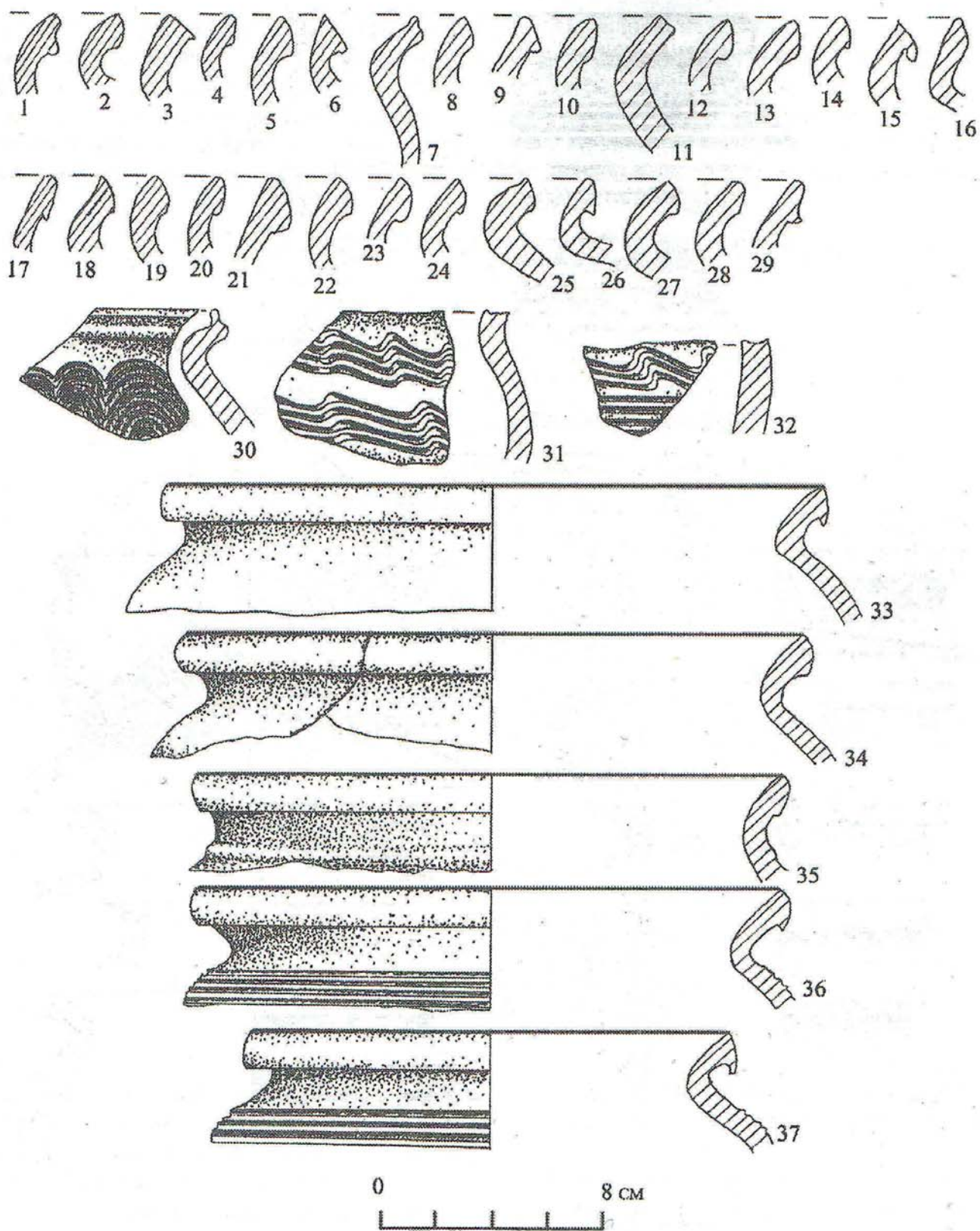

Рис. 11. Городище в уроч. Бичалка. Керамічний матеріал з культурного шару.

Fig. 11. Hill fort at place Bychalka. Ceramic material from the cultural layer.

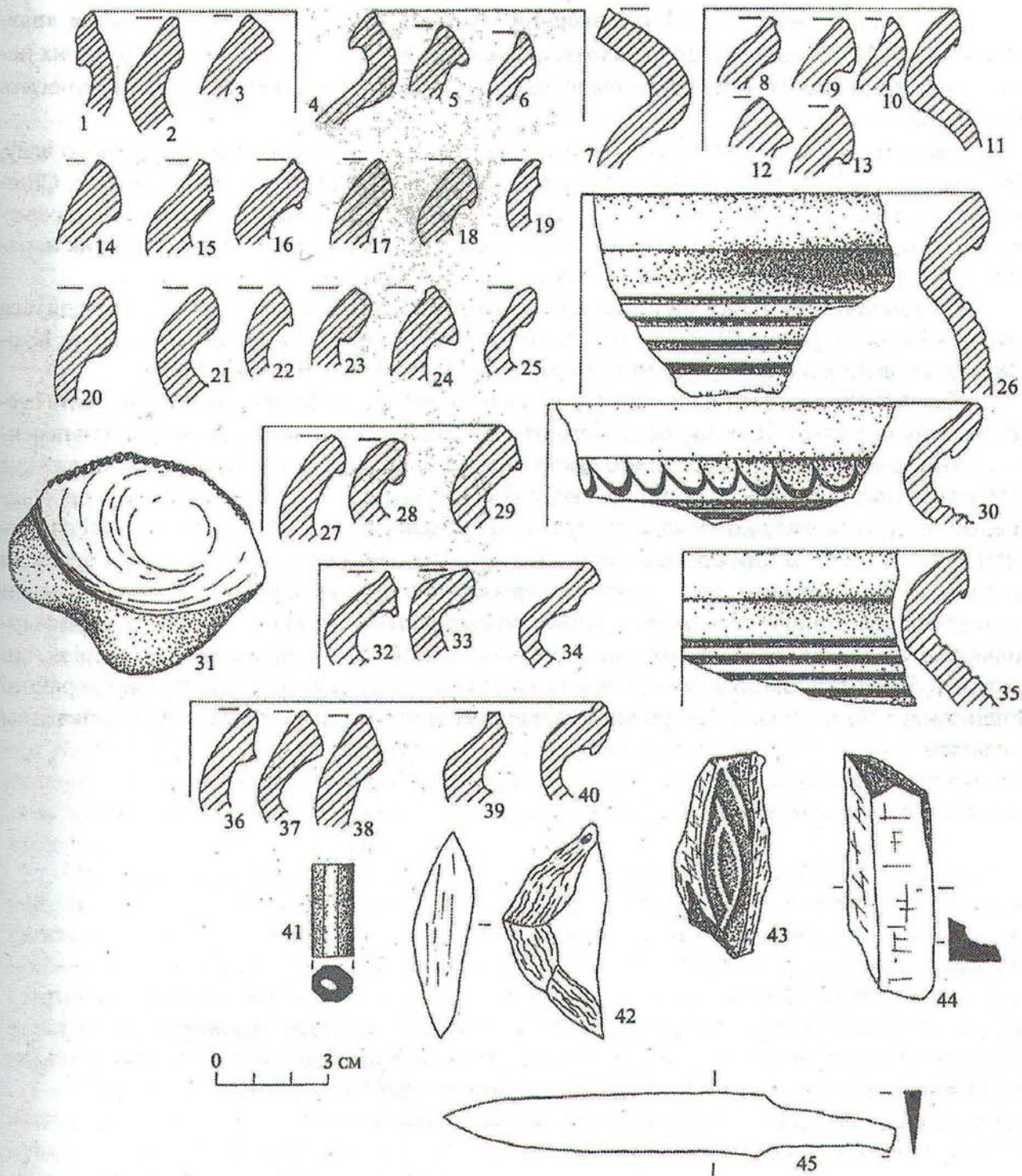

Рис. 12. Городище в уроч. Бичалка. Речовий матеріал з культурного шару.
 1—30, 32—40 — кераміка, 31 — креміль, 41 — скло, 42 — камінь, 43—44 — кістка, 45 — залізо.

Fig. 12. Hill fort at place Bychalka. Material from the cultural layer.
 1—30, 32—40 — pottery, 31 — flint, 41 — glass, 42 — stone, 43—44 — bone, 45 — iron.

На відстані близько 3,5 км на південний захід від села, в лісі, в уроч. Приїждже, виявлено курганний могильник, що нараховував 5 курганів (рис. 2, 13). Один з найбільших насипів знищений вибухом під час корчування пнів. Діаметр збережених курганів виносить 6—7 м при висоті до 1 м.

Дві пам'ятки з більшою ймовірністю є підстави відносити до значно ранішого часу, можливо, до доби бронзи. На віддалі 4 км на південний схід від села, в лісі, в уроч. Сіножатки, виявлено курганний могильник, розташований на невеликому підвищенні, що тягнеться вздовж заболоченої низовини лівого берега р. Кормин (рис. 2, 3). Могильник нараховує 10 курганів діаметром основи насипу 25—30 м при висоті 1,5—2 м.

На відстані біля 4,5 км на південний схід від села, в лісі, в уроч. Верок, знаходиться одинокий курган (рис. 2, 2). Діаметр його насипу виносить 20 м при висоті 2—2,5 м. Курган розташований на лівому березі р. Кормин на відстані біля 300 м від русла.

Перелік вище описаних пам'яток репрезентує околиці села Берестяного ядосить густо заселену (в умовах Полісся) місцевість. Нижня хронологічна межа поселень незаперечно засвідчує про освоєння цих важко доступних теренів вже з X ст. Натомість продовжує залишатись нез'ясованим характер цієї колонізації. Матеріали, здобуті в результаті розвіdkового шурфування на вищезгаданих городищах та селищах, на жаль, неспроможні висвітлити дане питання. В цих обставинах особливої ваги набувають результати дослідження трьох курганних могильників, на яких автором проведені рятівні розкопки. Враховуючи загрозу повного знищення пам'яток під час періодичних санітарних вирубок лісу, на могильниках були розкопані усі кургани. Як наслідок, здобуто цінний науковий матеріал, що дозволяє більш глибоко охарактеризувати соціокультурну ситуацію в цьому мікрорайоні Волинського Полісся, яке в історичному плані досі продовжує залишатися слабо вивченим регіоном.

1. ТОПОГРАФІЯ МОГИЛЬНИКІВ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАНЬ

Методика досліджень. Усі могильники були піддані розкопкам за єдиною методикою. Кожний курган розмічався на чотири сектори перпендикулярно розміщеними осями. Як правило, поздовжню і поперечну осі закладали за сторонами світу. У тих випадках, коли необхідно було отримати найхарактерніший профіль або з'ясувати обриси і межі окремих курганів (особливо, коли кілька з них зливалися підошвами насипів), розмітка осей проводилась за доцільністю. Курганний насип (насамперед верхні шари) розкопували механічними горизонтальними пластами товщиною 10—20 см. Нижні шари, ближчі до давнього горизонту, і які містили тонкі прошарки із попелу, знімали зачистками.

Під час первісного обстеження на поверхні окремих курганів відзначено цілий ряд механічних пошкоджень, які мали різне походження: залишки зогнилих пнів, нори і лежбища диких звірів², шурфи скарбошукачів, сліди впорядкування лісових ділянок тощо. Ці обставини обумовлювали появу певних місць, здебільшого на кульмінації насипу, де фіксувались потовщення (до 25—30 см), потоншення (5—6 см) або повна відсутність дернового покриття.

Значною перешкодою під час розкопок було коріння дерев (берези, дуба, вільхи, бука)³, яке, з огляду на невелику висоту курганів, проросло крізь усі насипні нашарування і сягало материка. Усі, без винятку, кістяки, виявлені на могильниках, були пошкоджені дрібними корінцями, що густо проросли крізь кісткову тканину. Незначна висота курганів і характер насипних шарів, які склалися із супіску та піску, також спричинилися до незадовільного збереження останків. Більшість кісток набула підвищеної крихкості, нерідко перетворившись у пастоподібну субстанцію. Ці обставини утруднювали розчистку останків.

Одночасно із зніманням горизонтальних пластів по осях курганів від підніжжя і за межі насипу закладались розвідувальні траншеї для виявлення ровиків, які пізніше розкопувалися повністю. В ході цього досліджувалась також площа між курганами, яка, на жаль, не містила жодних об'єктів чи знахідок.

Під час розкопок насипу кургану докладно фіксувалась глибина і координати залягання усіх виявлених знахідок і об'єктів, а для зольних плям і вогнищ — ще і їх товщина. Ці дані, які особливо важливі для відтворення поетапності спорудження могили і реконструкції похоронного дійства, відображені у даному розділі на поданих нижче планах кожного окремого поховання.

---

²Могильники розташовані у зоні Цуманського заповідника, де найбільш типовими представниками фауни, серед інших, є лисиці, зайці, вовки, дикі кабани; останні, наприклад, довкола однієї групи курганів щоранку залишали свіжі сліди „розораного“ ними лісового дерну.

³Майже на кожному кургані поряд з молодою паростю знаходилися дерева діаметром стовбура 50 см і більше, що свідчить про їх не менш як півстолітній вік.

1. 1. Курганний могильник в урочищі Майдан

Курганний могильник в урочищі Майдан⁴ знаходиться на відстані близько 3,5 км на південний захід від села Берестяного і розташований в лісі на незначному підвищенні (рис. 2, 8) правого берега напіввисохлого струмка (ліва притока р. Млинок). Могильник нараховував вісім курганів, сім з яких утворювали монолітну групу, а один був розміщений трохи відособлено, на віддалі 30 м на південний захід (рис. 13). Не виключено, що цей останній курган не входив до складу поховань даного могильника. Усім насипам, спорудженим над похованнями, притаманні дуже знівельовані розпливчасті пагорби, часто з пласкою площадкою на місці вершини. Однак завдяки значній висоті (0,6—0,9 м) при переважно невеликому діаметрі основи (6—8 м) кургани помітно виділялися серед рельєфу терену. Цю групу поховань середнього розміру з заходу півколом оточували три найбільші на могильнику кургани висотою 1—1,5 м при діаметрі основи 9—12 м. Підніжжя кожного з курганів (окрім одного М-2) оточував досить широкий (0,5—1,14 м) кільцевий ровик, обриси якого в окремих випадках чітко простежувалися на денній поверхні. При значній ширині канавки були, як правило, плитками; їх глибина коливалась у межах 14—28 см або 30—40 см (табл. 1). Нашарування, з яких складалися насипи курганів, тотожні

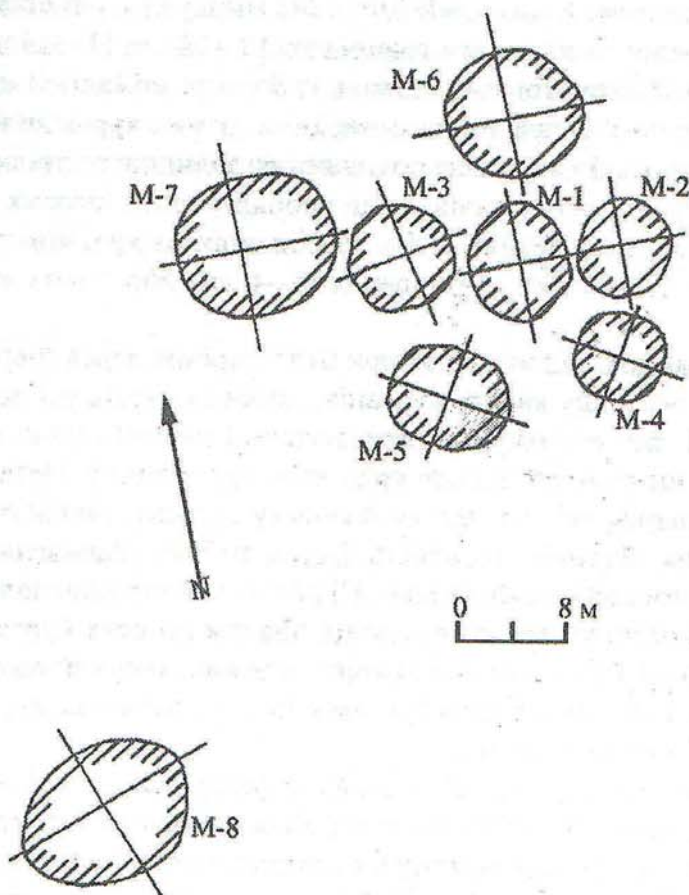

Рис. 13. Загальний план курганного могильника в урочищі Майдан.

Fig. 13. General plan of the mound cemetery at place Majdan.

⁴ Могильникам, виявленим довкола с. Берестяного, відповідно до назви урочища надано буквенний індекс: Майдан — „М“, Голови — „Г“, Сермень — „С“.

для усіх поховань — це лісовий дерн чорно-коричневого кольору, під ним залягав жовтий супісок, нижче — пісок білуватого кольору, що знаходився безпосередньо на материку (табл. 1). Під трьома курганами пагорбами на рівні давнього горизонту зафіксовано сліди похованого дерну: в похованнях М-2 і М-3 він вкривав усю поверхню основи кургану, а в похованні М-8 зберігся лише під кістяком.

Таблиця 1

Параметральні дані курганів в урочищі Майдан (в м)

Об'єкт	Курган					Ровик	
	діаметр основи	висота насипу	стратиграфія насипу			ширина	глибина
			дерн	супісок	пісок		
Курган М-1	макс. — 8,2	0,8	0,08	0,32	0,4	0,5	0,23
	мін. — 7,4						
Курган М-2	макс. — 6,8	0,6	0,1	0,35	0,15	—	—
	мін. — 6,2						
Курган М-3	макс. — 8,3	0,96	0,1	0,46	0,4	0,83	0,3
	мін. — 7,8						
Курган М-4	макс. — 6,4	0,78	0,25	0,25	0,28	0,75	0,14
	мін. — 5,9						
Курган М-5	макс. — 8,0	0,8	0,13	0,45	0,2—0,4	0,9	0,25
	мін. — 7,0						
Курган М-6	макс. — 9,3	1,0	0,14	0,66	0,2	0,67	0,4
	мін. — 9,2						
Курган М-7	макс. — 12,0	1,5	0,25	0,85	0,4	1,14	0,3
	мін. — 11,3						
Курган М-8	макс. — 12,0	1,5	0,25	0,85	0,4	0,85	0,28
	мін. — 9,6						

Курган М-1 (рис. 14). Насип кургану М-1 підніжжям був злитий з насипом кургану М-2. У зв'язку з цим, для встановлення дійсних розмірів основ обох курганів здійснено суцільний переріз насипів по осьовій лінії захід-схід.

У насипі кургану М-1 по центру на гл. 0,45 м виявлено фрагмент ножа і предмет невизначеного призначення (рис. 14, 1—2). На рівні давнього горизонту посередині основи кургану зафіксовано округлої форми пляму сіруватого піску, перемішаного з попелом. За межами цієї плями, зі сходу, знаходилося скупчення кераміки, що залишилося від двох горщиків (рис. 14, 3).

Курган М-2 (рис. 14). Порівняно з усією курганною групою насип над похованням М-2 був настільки знівельований, що на сьогоднішній день мав вигляд невеличкого горбика, слабо профільованого лише зі східної сторони. В стратиграфії насипу відзначено нижній шар піску білуватого кольору, що залягав у центрі основи кургану невисоким горбиком, висотою 0,15 м. Посередині цього піщаного насипу знаходився фрагмент людського черепа. Збереглася лише верхня ліва частина черепа. В області скроні від точки *sphenion* у напрямку до точок *stephanion-bregma* зафіксовано отвір розміром 70 × 30 мм з рівними краями. Інші частини черепа і кістяка відсутні. Розташування збереженого уламку тим'яної кістки вказує на те, що череп мав західну орієнтацію.

Курган М-3 (рис. 15). На гл. 0,96 м в центрі основи кургану на рівні давнього горизонту знаходилося тілопокладення. Кістяк мав західну орієнтацію, лежав горілиць, навзнік, права рука вздовж тулуба, ноги випростані. Збереженість кісток незадовільна. Загальна довжина останків 180 см.

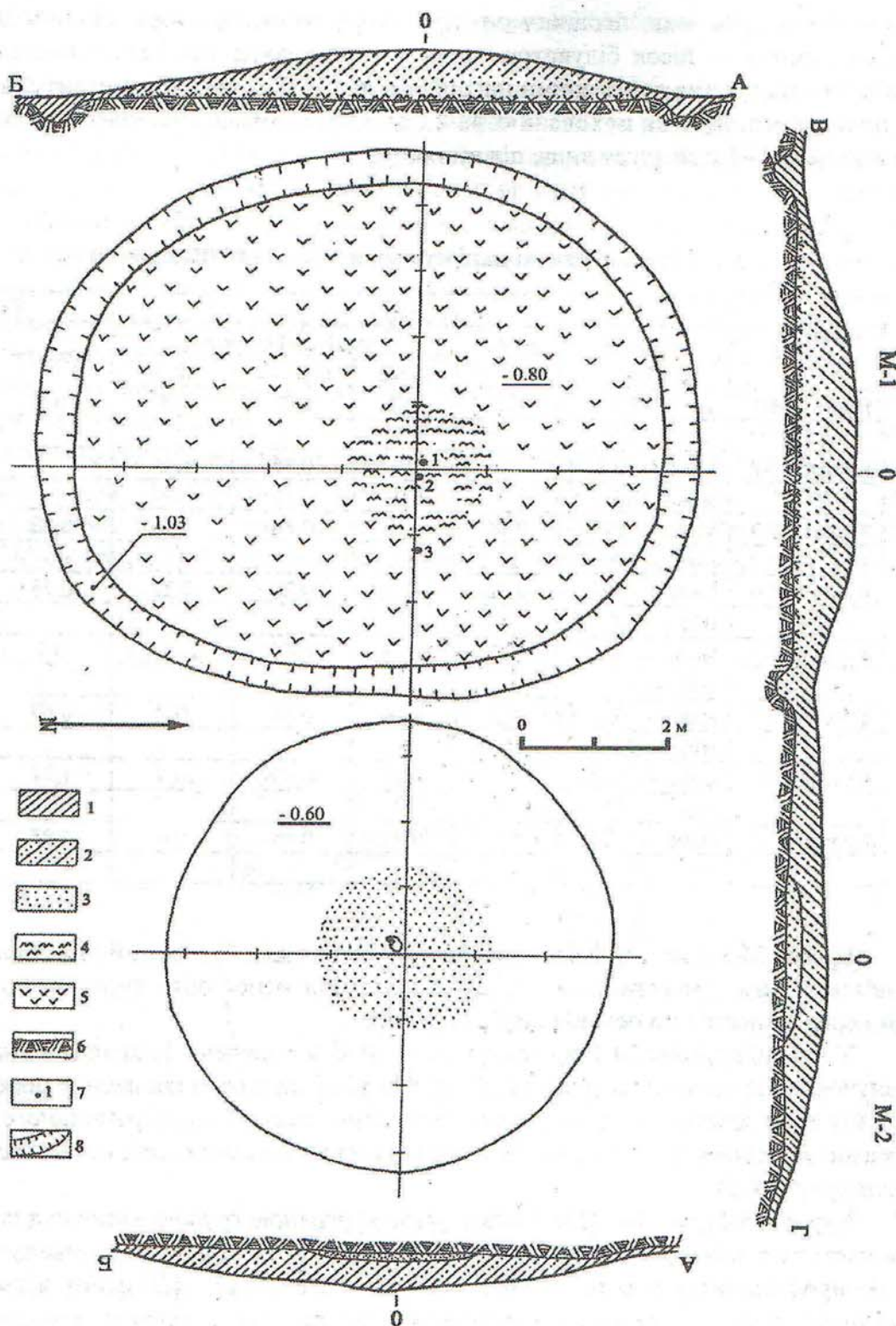

Рис. 14. План і переріз курганів М-1 і М-2. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — попіл, 5 — похований дерен, 6 — материк, 7 — знахідки, 8 — ровик.

Знахідки: 1 — фрагмент ножа на гл. 0,45 м, 2 — стрижень на гл. 0,45 м,
3 — скупчення кераміки на гл. 0,8 м.

Fig. 14. Plan and cross-section of mounds M-1 and M-2. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ash, 5 — ancient grass, 6 — virgin soil, 7 — artifacts, 8 — ditch.

Artifacts: 1 — iron knife fragment on level 0,45 м, 2 — iron object on level 0,45 м, 3 — accumulation of potsherds on level 0,8 м.

Під черепом, в області скроні, знаходилася сердолікова намистина (рис. 15, 1). Над тілопокладенням, у насипі кургану, на гл. 0,6 м зафіксовано сліди зольної підсіпки у вигляді підокруглої (діаметром 0,5 м) плями сірого піску, перемішаного з попелом багаття.

Курган М-4 (рис. 16). Характерною особливістю стратиграфії насипу був шар піску, який у центрі кургану набув більш світлого кольору (подібного до материка) і мав підвищену щільність, котра граничила зі скам'янілістю.

На гл. 0,75 м в західному секторі виявлено скупчення фрагментів кераміки від трьох горщиків (рис. 16, 1), які залягали на рівні давньої поверхні.

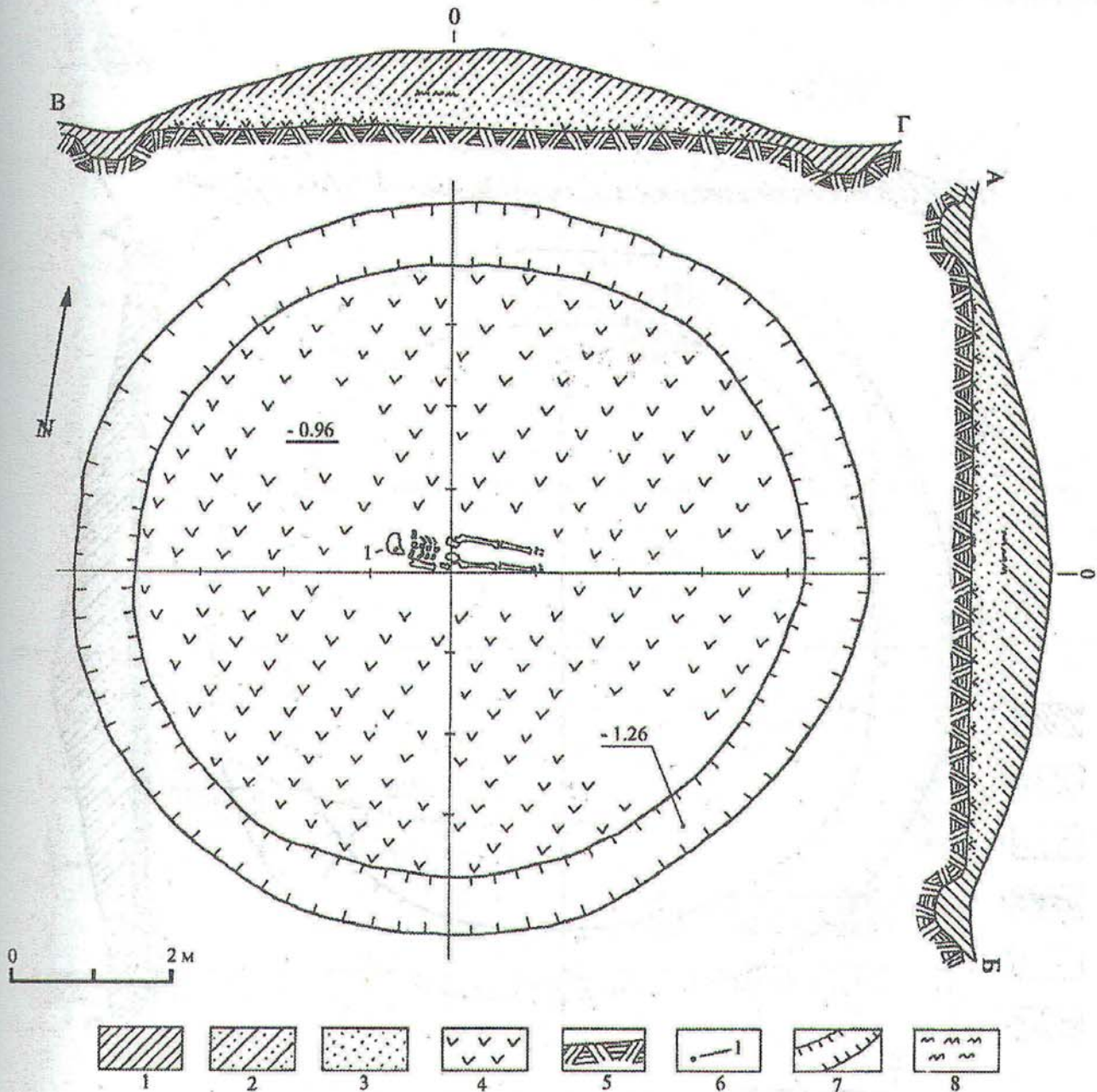

Рис. 15. План і переріз кургану М-3.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — знахідки, 7 — ровик, 8 — попіл. Знахідки: 1 — сердолікова намистина.

Fig. 15. Plan and cross-section of the mound M-3.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — artifacts, 7 — ditch, 8 — ash. Artifacts: 1 — of a cornelian stone bead.

Курган М-5 (рис. 17). Насип влаштований на невисокому природному підвищенні, пологі схили якого перед спорудженням кургану були знівельовані. Нерівності давньої поверхні до певної міри спричинили розповзання насипного пагорба, який набув нерівномірної потужності (0,2—0,4 м).

На гл. 0,8 м в центрі кургану виявлено залишки тілопокладення. Останки (череп та фрагмент стегнової кістки) мали західну орієнтацію. Загальна довжина кісток *in situ* становила 116 см. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні. Під черепом, в області скроні, знаходилася сердолікова намистина (рис. 17, 2), а в області грудної клітки — скляна намистина (рис. 17, 1).

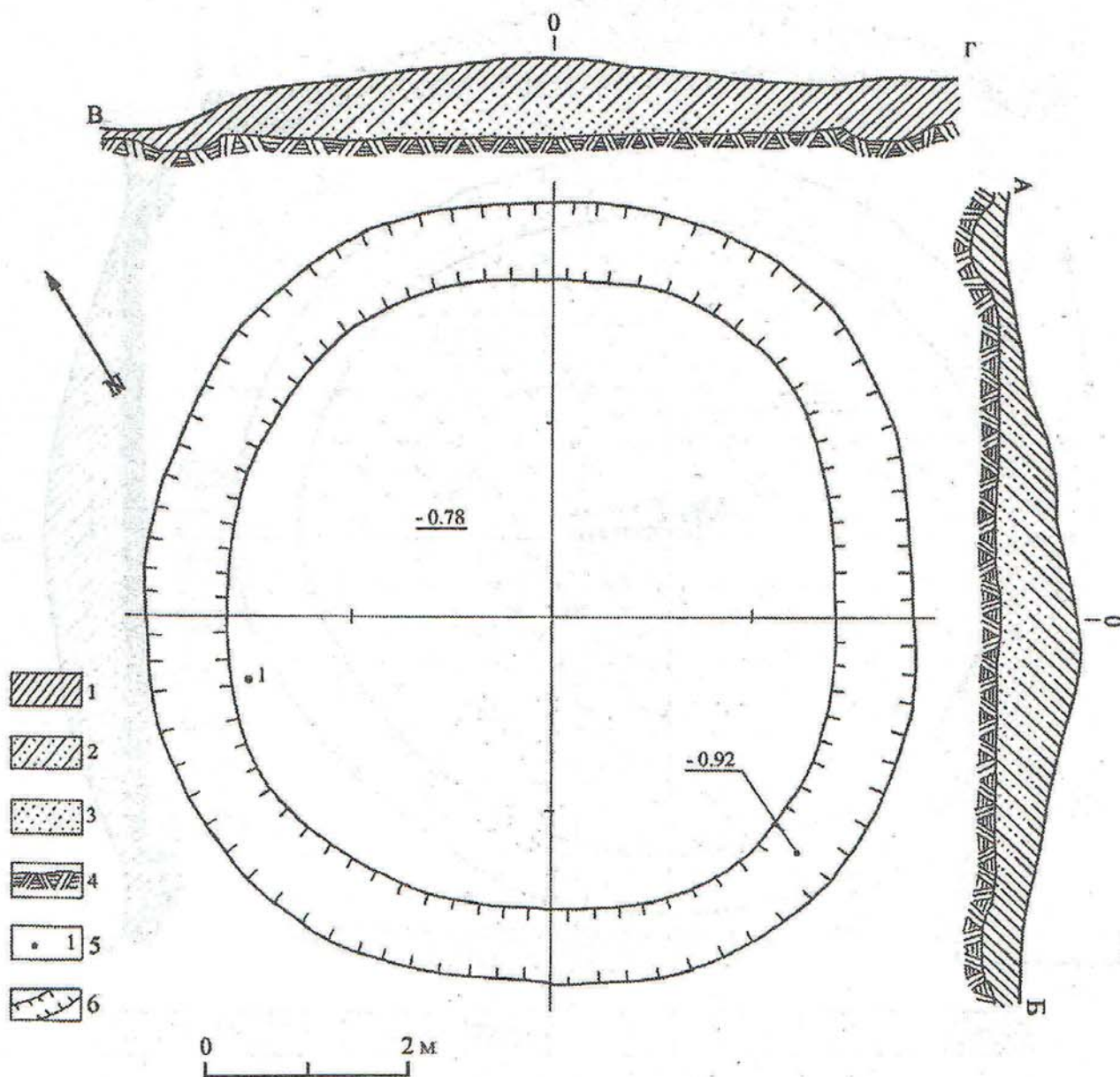

Рис. 16. План і переріз кургану М-4.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — знахідки, 6 — ровик.
Знахідки: 1 — скупчення кераміки.

Fig. 16. Plan and cross-section of the mound M-4.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — virgin soil, 5 — artifacts, 6 — ditch.
Artifacts: 1 — potsherds accumulation.

На гл. 0,7 м на рівні тілопокладення на підсипаному східному склиі материкового пагорбу зафіксовано залишки двох лінзоподібних у поперечному перерізі вогнищ (рис. 17, А). Одне з них (В-1), потужністю 30 см, складалось із суцільних головень. Під вугіллям пісок був обпалений до червоно-оранжевого кольору. Вогнище 2 (В-2), потужністю 10—15 см, складалось з густого шару попелу, насиченого поодинокими дрібними та крупними вуглинами.

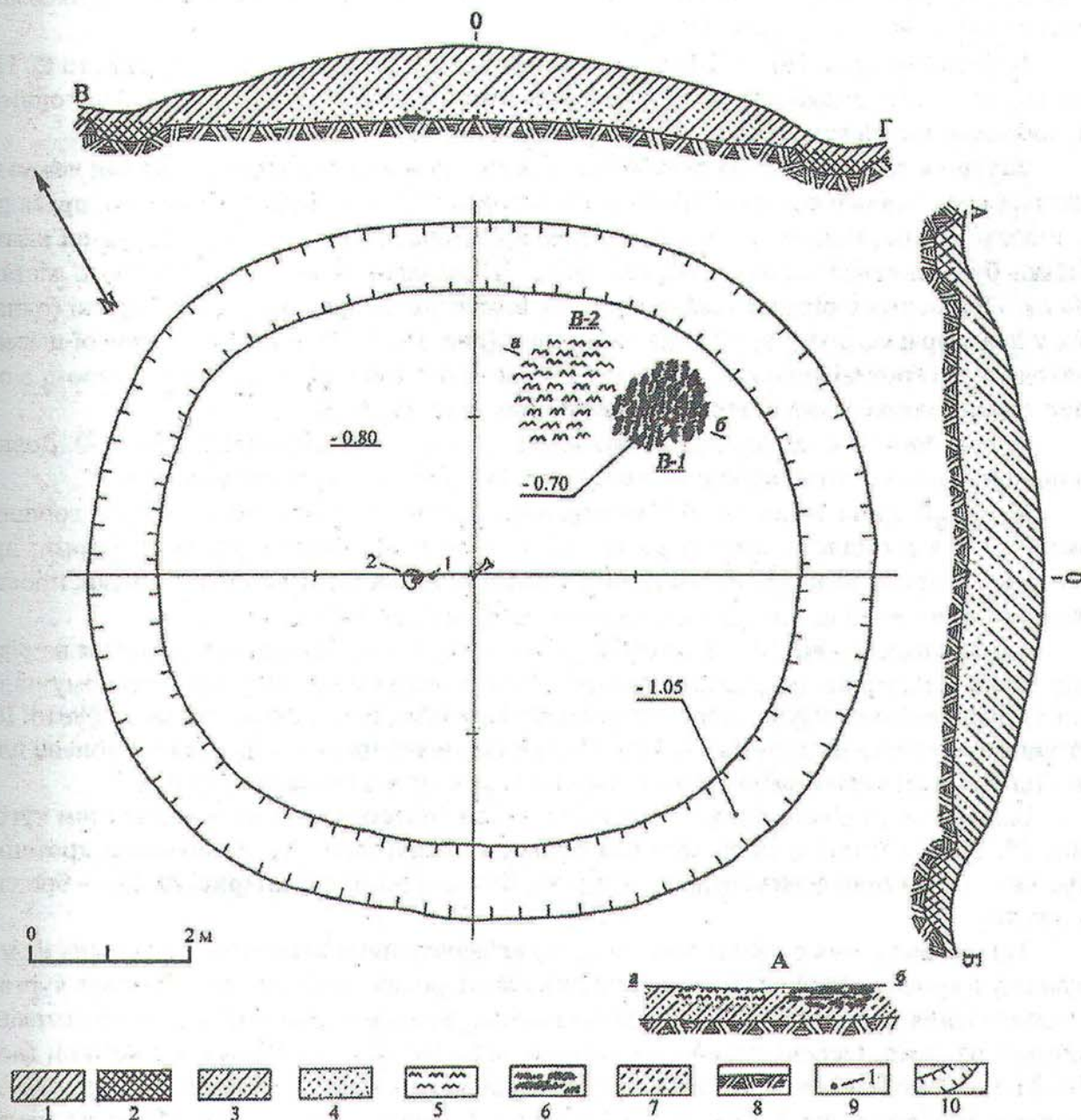

Рис. 17. План і переріз кургану М-5.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — гумус, перемішаний з піском, 3 — супісок, 4 — пісок, 5 — попіл, 6 — головні, 7 — перепалений пісок, 8 — материк, 9 — знахідки, 10 — ровик.
Знахідки: 1 — скляна намистина, 2 — сердолікова намистина.

Fig. 17. Plan and cross-section of the mound M-5.

Legend: 1 — grass, 2 — humus mixed with sand, 3 — sandy loam, 4 — sand, 5 — ash, 6 — burnt wood, 7 — burnt sand, 8 — virgin soil, 9 — artifacts, 10 — ditch.
Artifacts: 1 — glass bead, 2 — of a cornelian stone bead.

Курган М-6 (рис. 18) мав дуже розпливий насип зі згладженою вершиною (фото 4). Тілопокладення знаходилося у 20-сантиметровому шарі піску в центрі кургану. Кістяк мав західну орієнтацію і лежав на спині у випростаному положенні. При цьому, права рука була опущена вздовж тулуба, в лівій — затиснуто серп (фото 5). Загальна довжина збережених останків 117 см. В області шийних хребців кістяка виявлено три сердолікові намистини, одна з яких — розколота на дві частини (фото 16). Ближче до черепа знаходилася ще одна сердолікова намистинка (рис. 18, А, 2). В області скроней (справа і зліва) зафіксовано рештки скроневих кілець (рис. 18, А, 1).

Курган М-7 (рис. 19) — найбільший і найвищий у даній групі поховань (фото 6). Насип кургану здеформований численними лисячими норами. При зачистці отвору однієї з нір виявлено кістки плеча, фрагмент ребра і фалангу пальця людського кістяка.

Залишки тілопокладення знаходилися на гл. 1,5 м в центрі кургану. Кістяк лежав на спині на рівні давньої поверхні природного пагорбу у випростаному положенні, права рука вздовж тулуба, ноги випростані; черепом орієнтований на схід. Кістки грудної клітки кістяка були знищені лисячою корою (фото 7). Загальна довжина збереженого кістяка 144 см. При ньому в області шийних хребців виявлено чотири скляні та дві срібні (одна з них у дуже фрагментованому стані) намистини (рис. 19, А, 2). В області нижньої щелепи знаходилися скроневі кільця, т. зв. „волинського типу“ (рис. 19, А, 1), а під черепом, в області скроні, зафіксовано сердолікову намистину (рис. 19, А, 3).

Курган М-8 (рис. 20) посідав досить круті схили по осі південь-північ (фото 8). Довкола підніжжя насипу чітко простежувалися залишки широкого ровика (фото 9).

У насипі кургану на гл. 0,1 м виявлено фрагмент стінки кружального горщика (рис. 20, 4), а в східному секторі на гл. 1,2 м — зольну пляму підокруглої форми; при цьому пісок сірого кольору, перемішаний з попелом і голкоподібними вугликами, простежувався у тому місці на гл. 0,3 м аж до рівня давньої поверхні.

Тілопокладення виявили в центрі кургану на гл. 1,5 м. Останки знаходилися на рівні стародавньої поверхні природного пагорбу. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані; черепом орієнтований на захід (фото 10). Останки збереглися на довжину 155 см. Над кістяком у шарі піску простежена зольна пляма. Під кістяком зафіксовано тонкий гумусний прошарок та зольна підсипка.

Біля черепа, з лівого боку, знаходилася залізна пластинка, зігнута під прямим кутом (рис. 20, 1). В області фаланг верхньої правої кінцівки (рис. 20, 2) виявлено дротяний перстень, збережений фрагментарно, а справа, біля стегнової кістки (рис. 20, 3), — бронзову пряжку.

З вищевикладеного огляду випливає, що визначальними елементами поховань на могильнику в урочищі Майдан були: курганний насип; ровик, який кільцем оточував курган; тілопокладення, яке залягало під курганом на рівні давнього горизонту і було орієнтоване головою на захід. Окремі поховання містили залишки зольних підсипок і вогнищ (пох. М-5, М-3). Усі згадані елементи присутні у кургані М-1 (без останків), у який, на відміну від згаданих, помістили ще й кераміку. Аналогічно до кургану М-1 кераміку і попіл містив курган М-8 з тілопокладенням. На фоні цих поховань виділяються кургани М-7 і М-6, що не містили зольних підсипок. В одному з них (М-7) тілопокладення мало східну орієнтацію. До цієї сукупності курганів з певною обережністю можна залучити поховання М-2, яке поряд з відсутністю попелу і кераміки не посідало також і ровика, який, зрештою, міг бути просто не виявлений з огляду на знищеність об'єкту. Осібно на могильнику виглядає поховання М-4, що містило тільки кераміку.

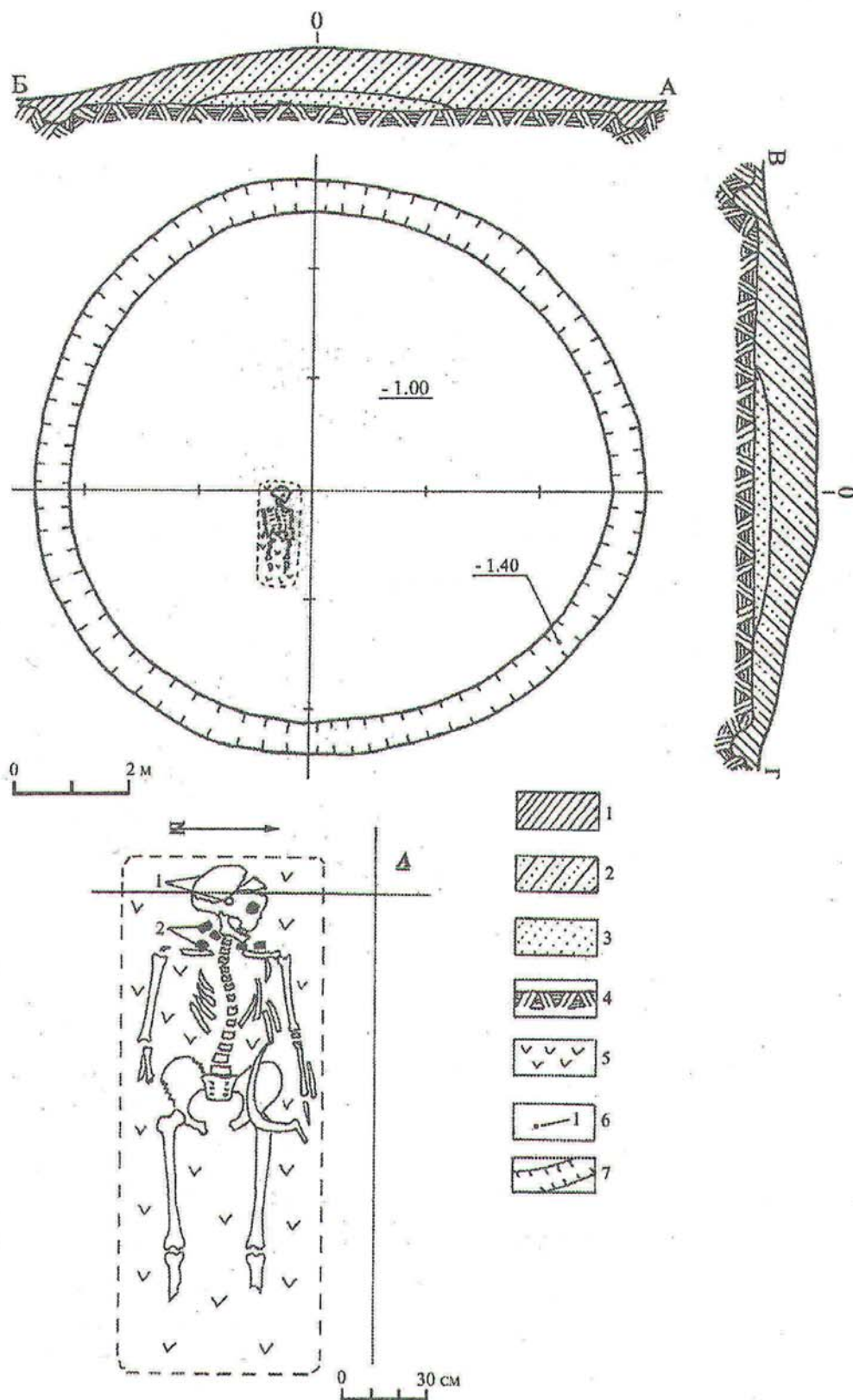

Рис. 18. План і переріз кургану М-6.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — похований дерен, 6 — знахідки, 7 — ровик. Знахідки: 1 — скроневі кільця, 2 — сердоликові намистини.

Fig. 18. Plan and cross-section of the mound M-6.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — virgin soil, 5 — ancient grass, 6 — artifacts, 7 — ditch. Artifacts: 1 — ear-rings, 2 — of a cornelian stone beads.

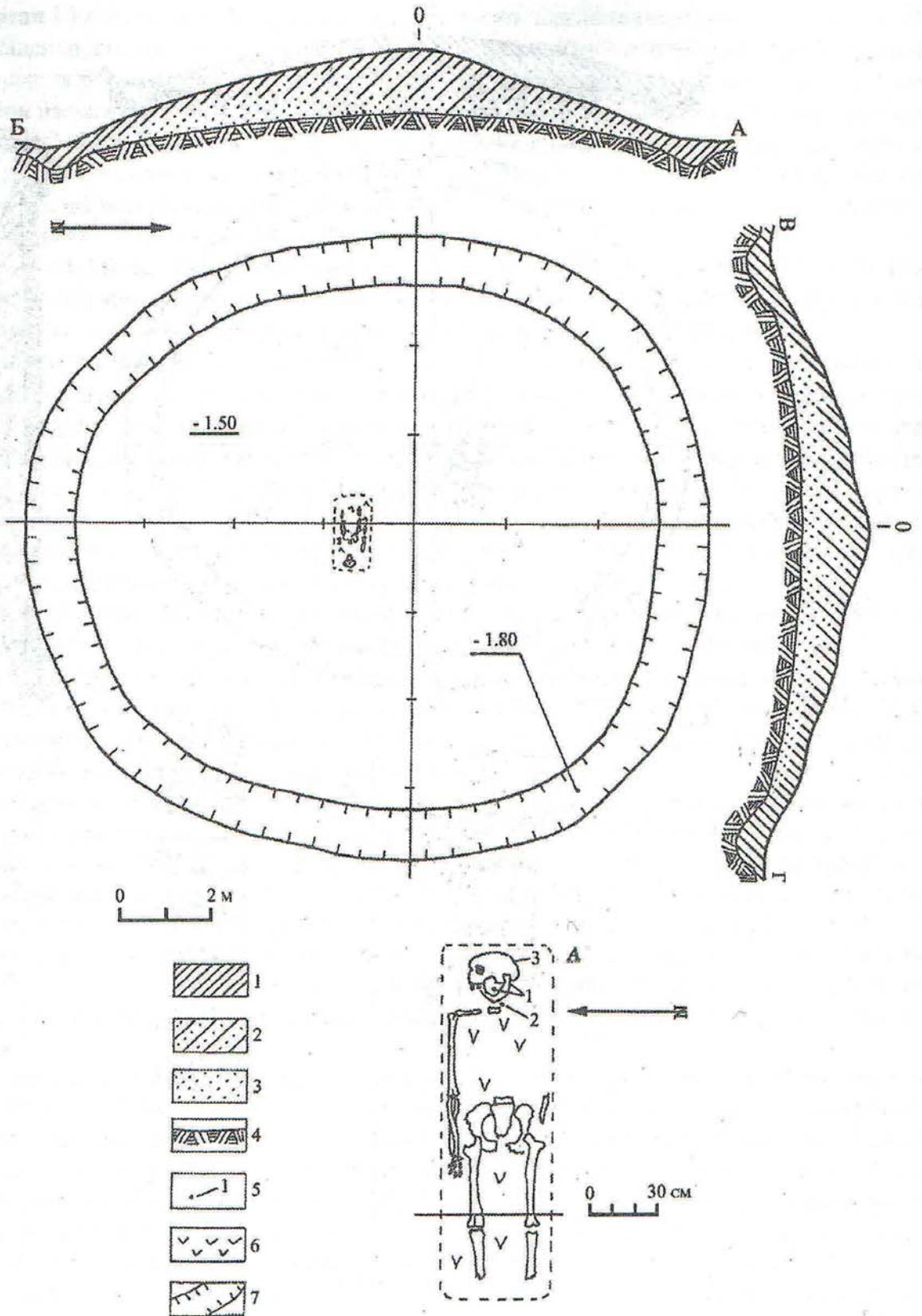

Рис. 19. План і переріз кургану М-7. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — знахідки, 6 — похований дерен, 7 — ровик.

Знахідки: 1 — скроневі кільця, 2 — намисто, 3 — сердолікова намистина.

Fig. 19. Plan and cross-section of the mound M-7.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — virgin soil, 5 — artifacts, 6 — ancient grass, 7 — ditch. Artifacts: 1 — ear-rings, 2 — necklace, 3 — of a cornelian stone bead.

▲
Фото. 4. Курган М-6. Знімання дернового шару.
Photo. 4. Mound M-6. Excavations of the grass.

▲
Фото. 5. Курган М-6.
Жіноче тілопокладення з серпом.
Photo. 5. Mound M-6.
Woman's remains with sickle.

▲
Фото. 6. Курган М-7. Загальний вигляд під час санітарної вирубки лісу.

Photo. 6. Mound M-7. General view during the forest exploitation.

▲
Фото. 7. Курган М-7.
Жіноче тілопокладення
зі східною орієнтацією.

Photo. 7. Mound M-7.
Woman's remains east orientation.

Фото. 8. Курган М-8. Загальний вигляд.

Photo. 8. Mound M-8. General view.

Фото. 9. Курган М-8. Сліди ровика.

Photo. 9. Mound M-8. Traces of the ditch.

Фото. 10. Курган М-8. Тілопокладення чоловіка.

Photo. 10. Mound M-8. Man's remains.

Фото. 11. Курганний могильник в урочищі Голови. Загальний вигляд.

Photo. 11. Mound cemetery at place Golovy. General view.

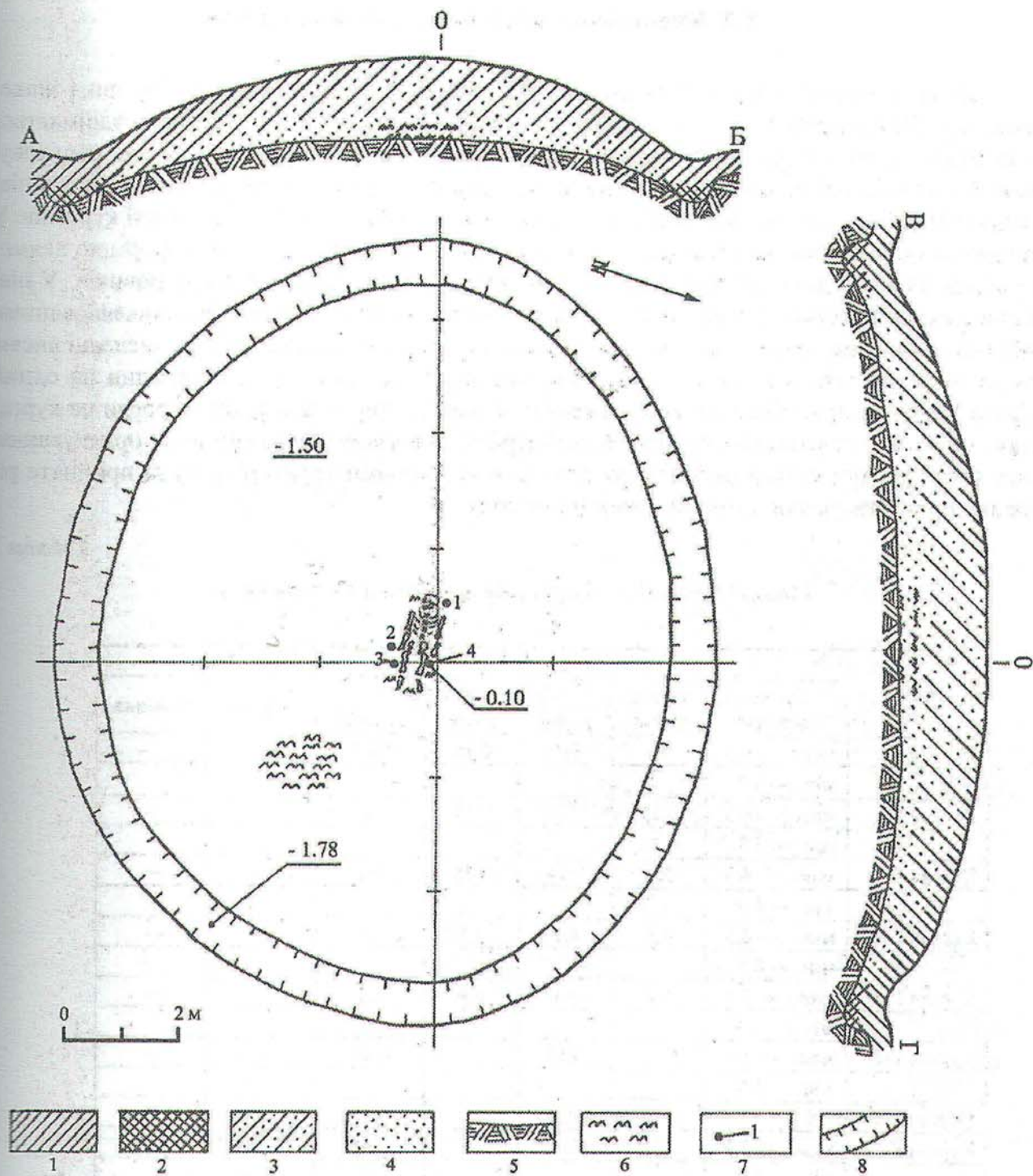

Рис. 20. План і переріз кургану М-8. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — гумус, перемішаний з піском, 3 — супісок, 4 — пісок, 5 — материк, 6 — попіл, 7 — знахідки, 8 — ровик.
 Знахідки: 1 — залізна пластина, 2 — бронзовий перстень, 3 — бронзова пряжка, 4 — фрагмент кераміки.

Fig. 20. Plan and cross-section of the mound M-8. Legend: 1 — grass, 2 — humus mixed with sand, 3 — sandy loam, 4 — sand, 5 — virgin soil, 6 — ash, 7 — artifacts, 8 — ditch.
 Artifacts: 1 — iron plate, 2 — bronze ring, 3 — bronze clasp, 4 — pottery fragment.

1.2. Курганний могильник в урочищі Голови

Пам'ятка розташована на відстані 2,5 км на захід від села, в урочищі Голови, і знаходиться у лісі на невисокому пагорбі видовженої форми (рис. 2, б), який злегка здіймається над лівим берегом безіменного струмка (лівої притоки р. Млинок). Могильник нараховував 26 курганів, які утворювали цілісну групу, дещо розтягнену по лінії північний захід-південний схід (рис. 21). За станом збереження насипів виділяються дві сукупності курганів. У південно-східній частині могильника знаходилося 11 поховань з виразною формою надмогильних насипів, довкола підніжжя яких простежувалися сліди кільцевих ровиків. У північно-західній частині могильника було скупчено приблизно 15 курганів із знівельованими обрисами насипів, деформацію яких посилило сучасне корчування пнів та численні лисячі нори. В результаті цього кургани розплилися, накладаючись підшвами один на одний (фото 11). Ситуацію ускладнила ще й велика кількість старих дерев, що виростили на курганах і підлягали санітарній вирубці. Через загрозу, пов'язану з працями по впорядкуванню лісу (два кургани майже наполовину рознесли гусеницями тракторів), було прийняте рішення провести рятивні розкопки на цій пам'ятці.

Таблиця 2

Параметральні дані курганів в урочищі Голови (в м)

Об'єкт	Курган					Ровик	
	діаметр основи	висота насипу	стратиграфія насипу			ширина	глибина
			дерен	пісок	супісок		
Курган Г-1	макс. — 6,5	0,6	0,1	0,35	0,15	—	—
	мін. — 5,5						
Курган Г-2	макс. — 6,0	0,35	0,1	0,25	—	—	—
	мін. — 5,5						
Курган Г-3	макс. — 8,5	0,6	0,15	0,35	0,1	—	—
	мін. — 8,0						
Курган Г-4	макс. — 6,5	0,3	0,1	0,2	—	—	—
	мін. — 6,0						
Курган Г-5	макс. — 9,0	1,0	0,1	0,4	0,5	—	—
	мін. — 8,0						
Курган Г-6	макс. — 5,5	0,61	0,15	—	0,46	—	—
	мін. — 5,0						
Курган Г-7	3,5	0,25	0,1	—	0,15	—	—
Курган Г-8	макс. — 8,1	0,55	0,1	—	0,45	—	—
	мін. — 7,5						
Курган Г-9	7,0	0,41	0,09	—	0,32	—	—
Курган Г-10	макс. — 10,0	0,6	0,1	0,3	0,2	—	—
	мін. — 9,5						
Курган Г-11	макс. — 10,0	0,65	0,1	0,35	0,2	—	—
	мін. — 7,0						
Курган Г-12	макс. — 7,5	0,7	0,1-0,3	0,35	0,25	0,54	0,1-0,2
	мін. — 6,4						
Курган Г-13	макс. — 7,44	0,72	0,1	0,4	0,24	0,52	0,2
	мін. — 4,3						

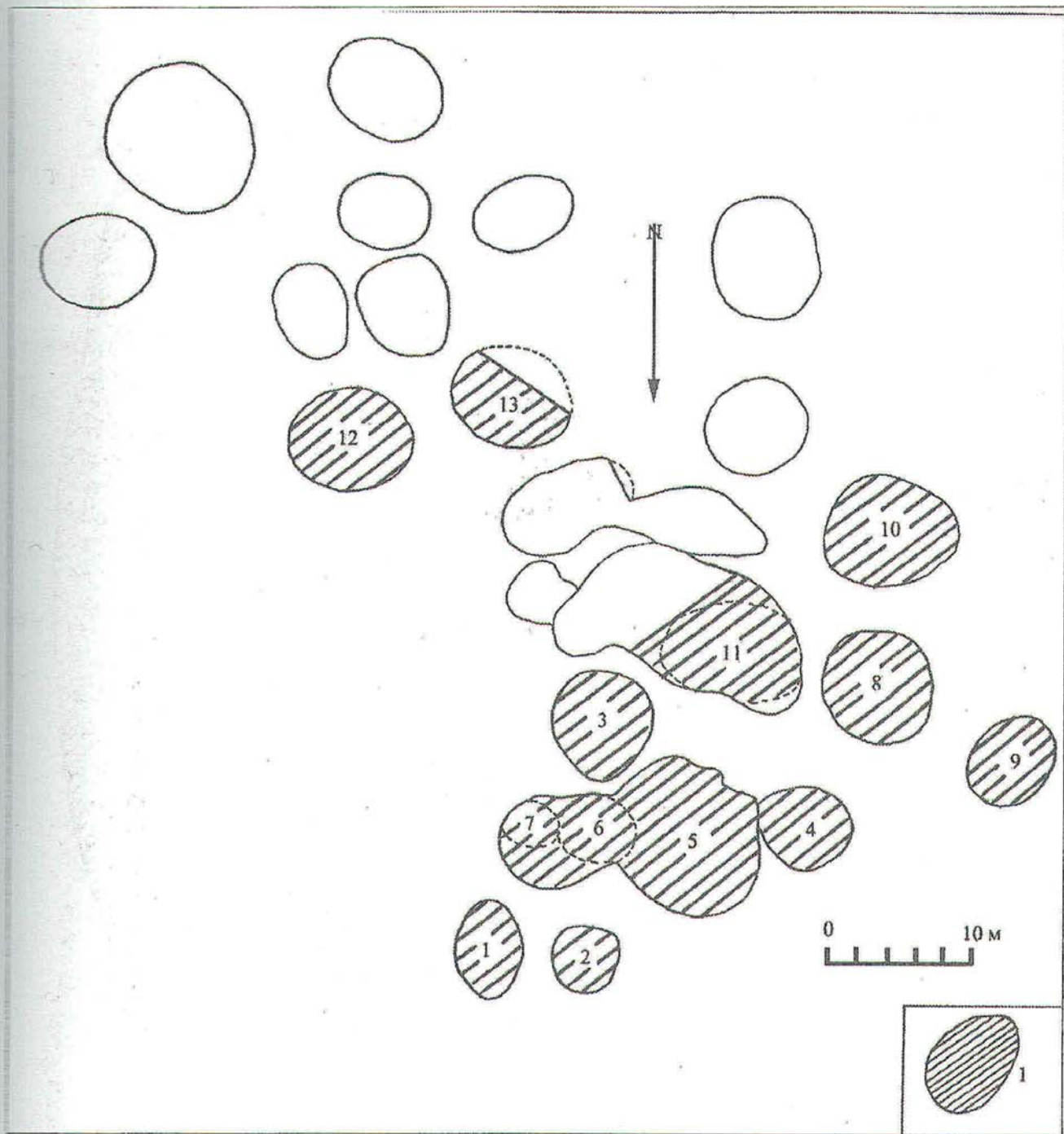

Рис. 21. Загальний план курганного могильника в уроч. Голови.
Умовні позначення: 1 — розкопаний курган.

Fig. 21. General plan of the mound cemetery at place Golovy.
Legend: 1 — investigated mound.

Курган Г-1 (рис. 22). Насип кургану (таблиця 2) зі сплющеною вершиною посідав обриси, витягнуті у напрямку північ-південь. У східній частині насипу, ближче до центру кургану, на гл. 0,29 м виявлено фрагмент стінки горщика (рис. 22, 1), а на гл. 0,36 м у західній частині — фрагмент вінчика горщика (рис. 22, 2). На гл. 0,5 м у східній частині насипу зафіксовано залишки зольної підсипки у вигляді плями неправильної форми діаметром 0,4 м і товщиною 10 см.

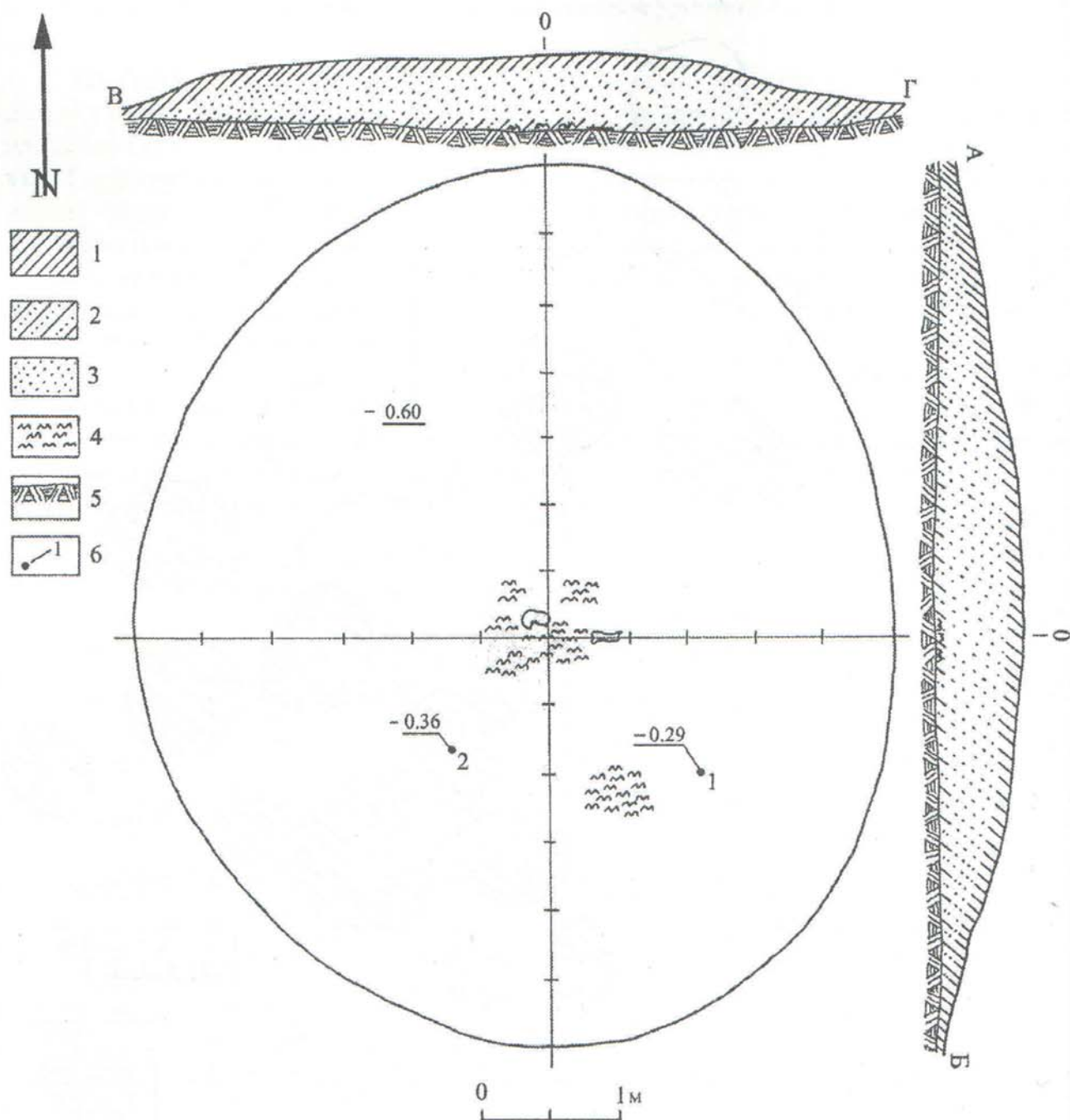

Рис. 22. План і переріз кургану Г-1. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — попіл, 5 — материк, 6 — знахідки.

Знахідки: 1 — фрагмент стінки горщика, 2 — фрагмент вінчика горщика.

Fig. 22. Plan and cross-section of the mound Г-1. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ash, 5 — virgin soil, 6 — artifacts.

Artifacts: 1 — vessel shoulder fragment, 2 — vessel rim fragment.

У центрі кургану на гл. 0,55 м, в тонкому шарі супіску, виявлено поховання, яке залягало на давньому горизонті. Кістяк зберігся частково: фрагмент черепа, стегнова кістка. Довкола останків виступили зольні плями. Положення кісток вказує, що небіжчик був похований у випростаному положенні, навзнак, головою на захід. У черепі, в області тім'я відзначено отвір з рівними краями довжиною 90 мм. Правдоподібно, це слід від рубаючої зброї.

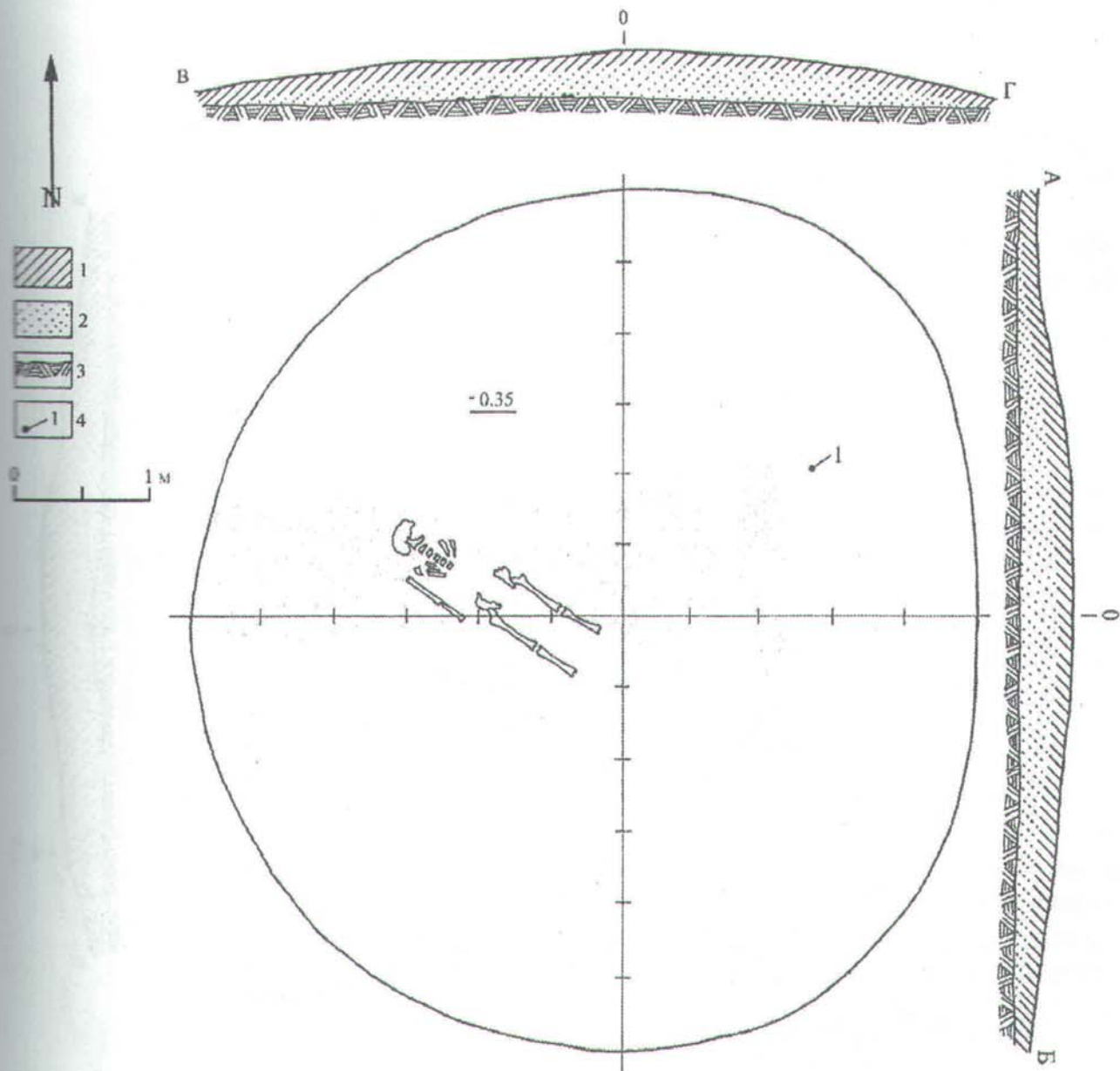

Рис. 23. План і переріз кургану Г-2.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — пісок, 3 — материк, 4 — знахідки.

Знахідки: 1 — скупчення фрагментів одного горщика.

Fig. 23. Plan and cross-section of the mound Г-2.

Legend: 1 — grass, 2 — sand, 3 — virgin soil, 4 — artifacts.

Artifacts: 1 — potsherds accumulation.

Курган Г-2 (рис. 23) характеризується сильно знівельованим насипом зі сплющеною вершиною та округлою основою (фото 12). У шарі піску, безпосередньо під дерном, на гл. 0,1—0,35 м зафіксовано скупчення уламків одного горщика, який знаходився у східному секторі кургану (рис. 23, 1). Ближче до центру насипу, у передматериковому шарі піску, на гл. 0,3 м виявлено тілопокладення, яке залягало на рівні давньої поверхні, у випростаному положенні, навznak, головою на північний захід. Загальна довжина збереженого кістяка становила 160 см.

Курган Г-3 (рис. 24) мав насип невиразних обрисів зі згладженою вершиною та основою неправильної форми, що був насипаний на натуральному підвищенні.

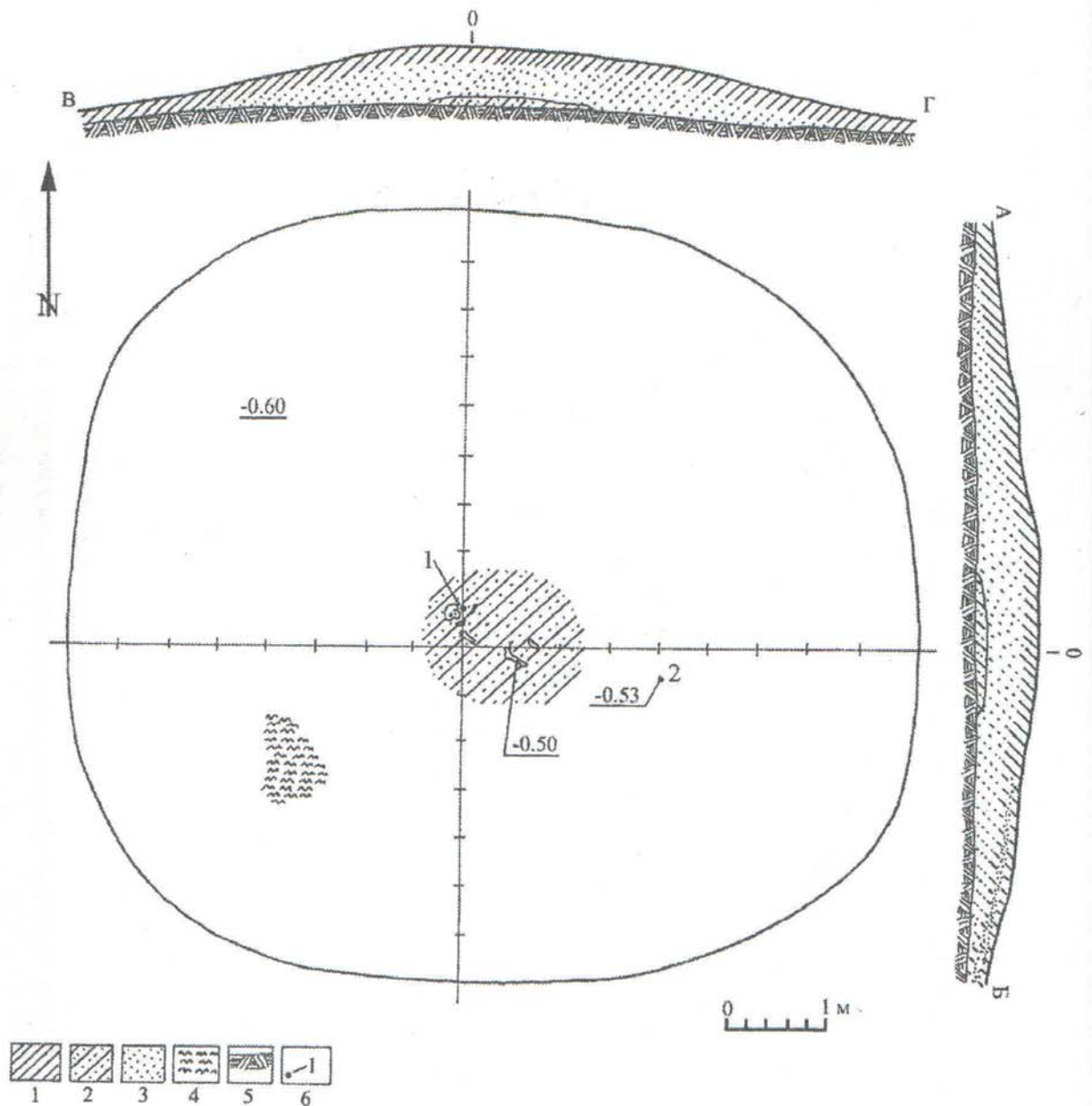

Рис. 24. План і переріз кургану Г-3.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — попіл, 5 — материк, 6 — знахідки.

Знахідки: 1 — намисто, 2 — скупчення фрагментів одного горщика.

Fig. 24. Plan and cross-section of the mound Г-3.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ash, 5 — virgin soil, 6 — artifacts.

Artifacts: 1 — necklace, 2 — potsherds accumulation.

У центрі кургану на гл. 0,5 м зафіксовано сліди підсипки з супіску потужністю 10—15 см і діаметром 1,5 м. На цій підсипці знаходилося тілопокладення. Кістяк зберігся дуже погано. Останки були покладені у випростаному положенні, головою на північний захід. В області тім'я простежено отвір розміром 12 × 13 мм. Під нижньою щелепою (рис. 24, 1) виявлено три намистинки, а також перснеподібне скроневе кільце. На гл. 0,53 м на відстані 1 м від нижніх кінцівок знаходилося скупчення уламків кераміки одного горщика (рис. 24, 2). У південно-західній частині кургану на гл. 0,6 м зафіксовано пляму з тонкого шару попелу, приблизно трикутної форми.

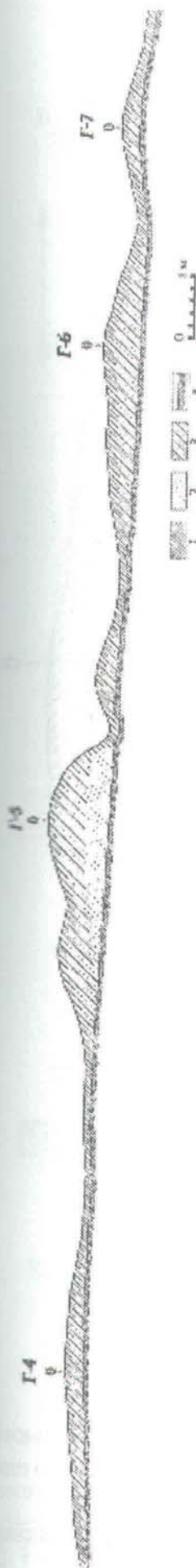

Рис. 25. Переріз курганів Г-4 - Г-7 по осі захід-схід. Умовні позначення: 1 — дерев, 2 — пісок, 3 — супісок, 4 — материк.

Fig. 25. Cross-section of the mound Г-4 - Г-7 by the axis west-east. Legend: 1 — grass, 2 — sand, 3 — sandy loam, 4 — virgin soil.

Курган Г-4 розташований на західному краю групи штучно споруджених насипів з невиразними обрисами, цілість яких порушена численними ямами, що спричинились до появи більших та менших горбиків. З огляду на труднощі з виділенням окремих насипів виконано загальний переріз цього підвищення по осі схід-захід (рис. 25). У результаті були виділені кургани Г-4, Г-5, Г-6, Г-7.

Курган Г-4 (рис. 26) мав дуже невиразну форму, особливо з північної сторони, натомість в перерізі північ-південь виділялася слабо згладжена вершина насипу.

Майже в центрі кургану на рівні материка відкрито рештки тілопокладення у вигляді переверненого догори основою черепа. Положення черепа виразно свідчить про західну орієнтацію останків.

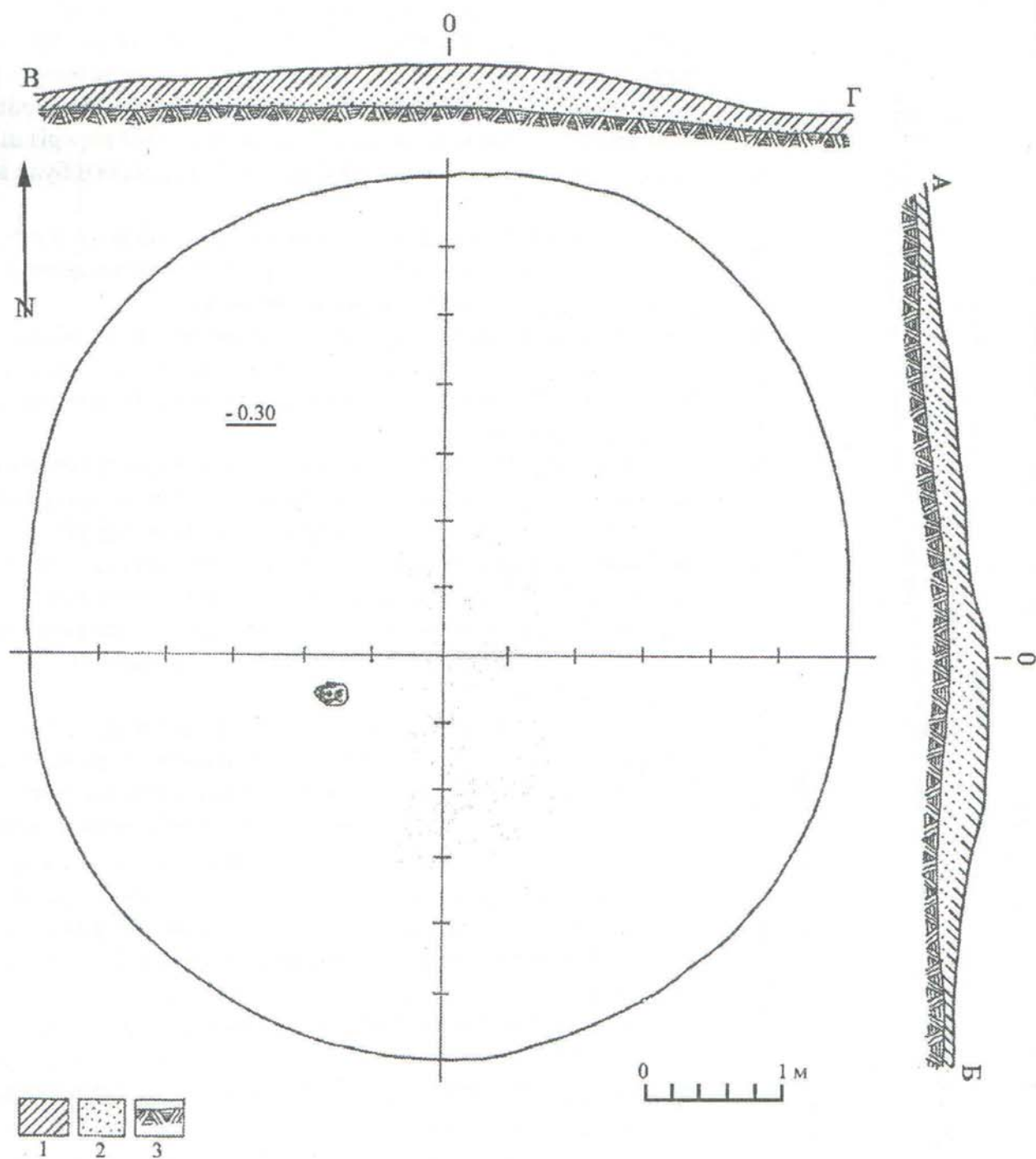
Курган Г-5 (рис. 27). Насип кургану був споруджений на лагідному схилі, який опадав у південно-східному напрямку. Йому притаманна згладжена вершина, обриси якої фіксуються тільки в перерізі по лінії схід-захід. Поверхню пагорбу пошкодили мілкі і глибокі вкопи, один з яких сягав материка. Стрімкість насипу збереглася з північно-західної сторони, натомість зовсім сплющеною виявилася нижня частина південно-західного схилу.

Майже у центрі кургану на гл. 1 м, на рівні стародавньої поверхні, знаходилося тілопокладення. Кістяк добре зберігся. З правої сторони черепа, в області шва між точками *sphenionbregma* помітний рубець довжиною 40 мм. Небіжчика поклали на спині, скерувавши тіло вздовж осі північний захід-південний схід (головою на захід), у позиції навznak, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Загальна довжина останків виносила 185 см. Довкола кістяка виявлено окремі цвяхи і їх скупчення у головах.

Курган Г-6 (рис. 28) посідав насип зі знищеною вершиною і лагідним схилом з північно-західної сторони. У південному секторі вершина насипу була підрізана заглибленням, а його нижній край — знівельований.

У північній частині кургану на рівні материка (гл. 0,61 м) виявлено поховання. Кістяк зберігся фрагментовано — відсутні нижня частина рук та ніг, ребра, хребці. Останки покладені у випростаному положенні навznak, головою на північний захід. Їх загальна довжина виносила 155 см. Кістяк був посипаний попелом. Крім цього, довкола небіжчика на рівні материка зафіксовано залишки зольних підсипок. Вони знаходяться поблизу або на певній віддалі від останків і оточують їх з півночі, заходу і півдня.

Курган Г-7 (рис. 29) — це ледь видимий на місцевості пагорб, обриси якого вдалося зафіксувати лише у вертикальному перерізі. Насип був споруджений на натуральному підвищенні. На рівні материка вздовж краю північно-східного

Рис. 26. План і переріз кургану Г-4.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — пісок, 3 — материк.

Fig. 26. Plan and cross-section of the mound Г-4.

Legend: 1 — grass, 2 — sand, 3 — virgin soil.

сектора основи кургану (рис. 29, 1) простежено плями попелу і виявлено дуже маленький уламок посудини. Скупчення вугликів відзначено поблизу центру основи кургану, в його північно-західному секторі.

Курган Г-8 (рис. 30) насипали на пологому схилі, що понижався у південно-західному секторі. Насипу притаманна невиразна форма і знівельована вершина.

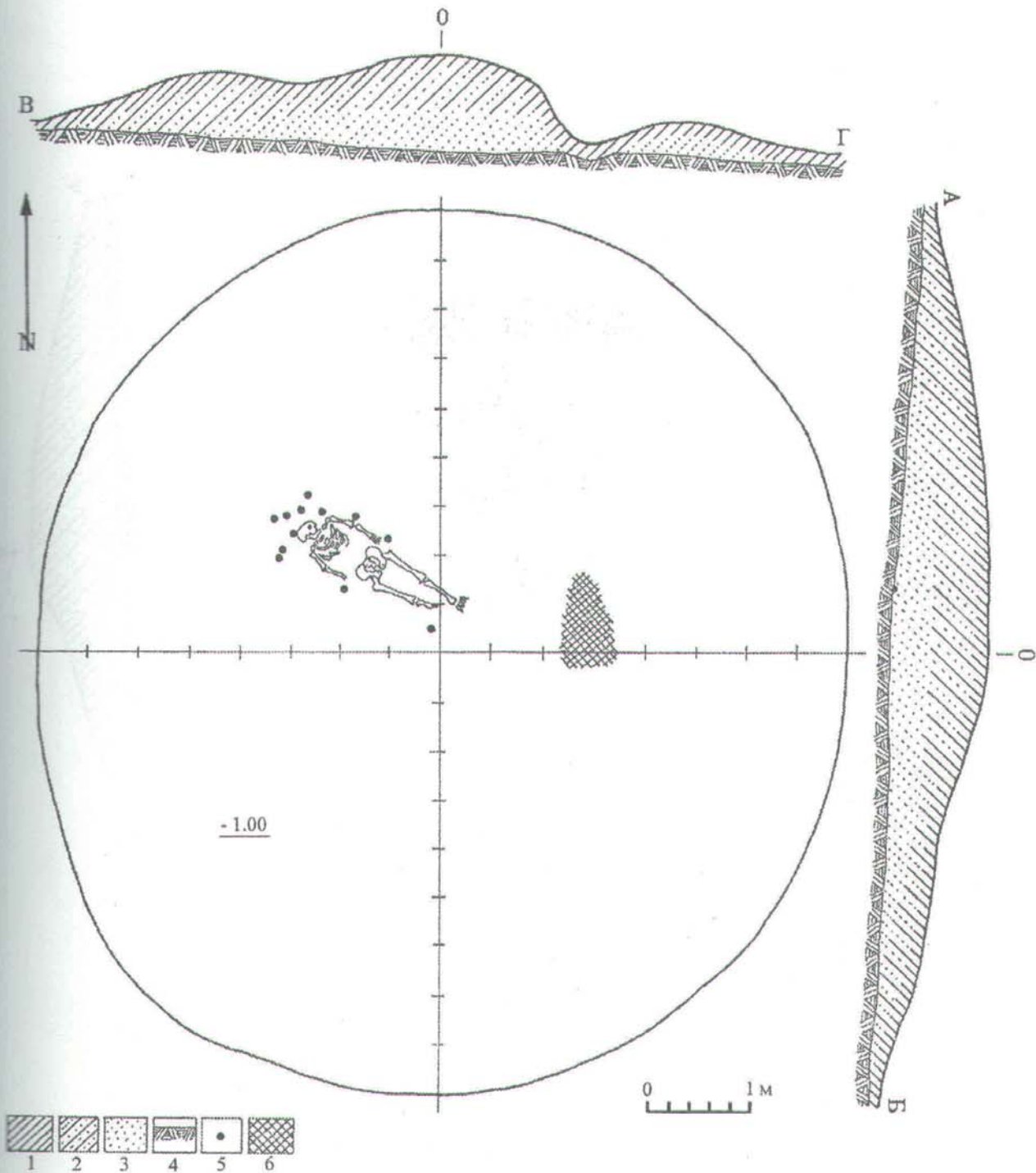

Рис. 27. План і переріз кургану Г-5.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — цвяхи, 6 — перекоп.

Fig. 27. Plan and cross-section of the mound Г-5.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — virgin soil, 5 — nails, 6 — modern pit.

У центрі кургану на рівні материка виявлено залишки тілопокладення. Збереглися лише фрагменти черепа та нижня щелепа. Загальне розташування останків підтверджує орієнтацію головою на захід. Під нижньою щелепою виявлено намисто з сердоліку (рис. 30, 2). На відстані 1 м на північний захід від черепа (рис. 30, 1) — фрагмент окуття цеглика.

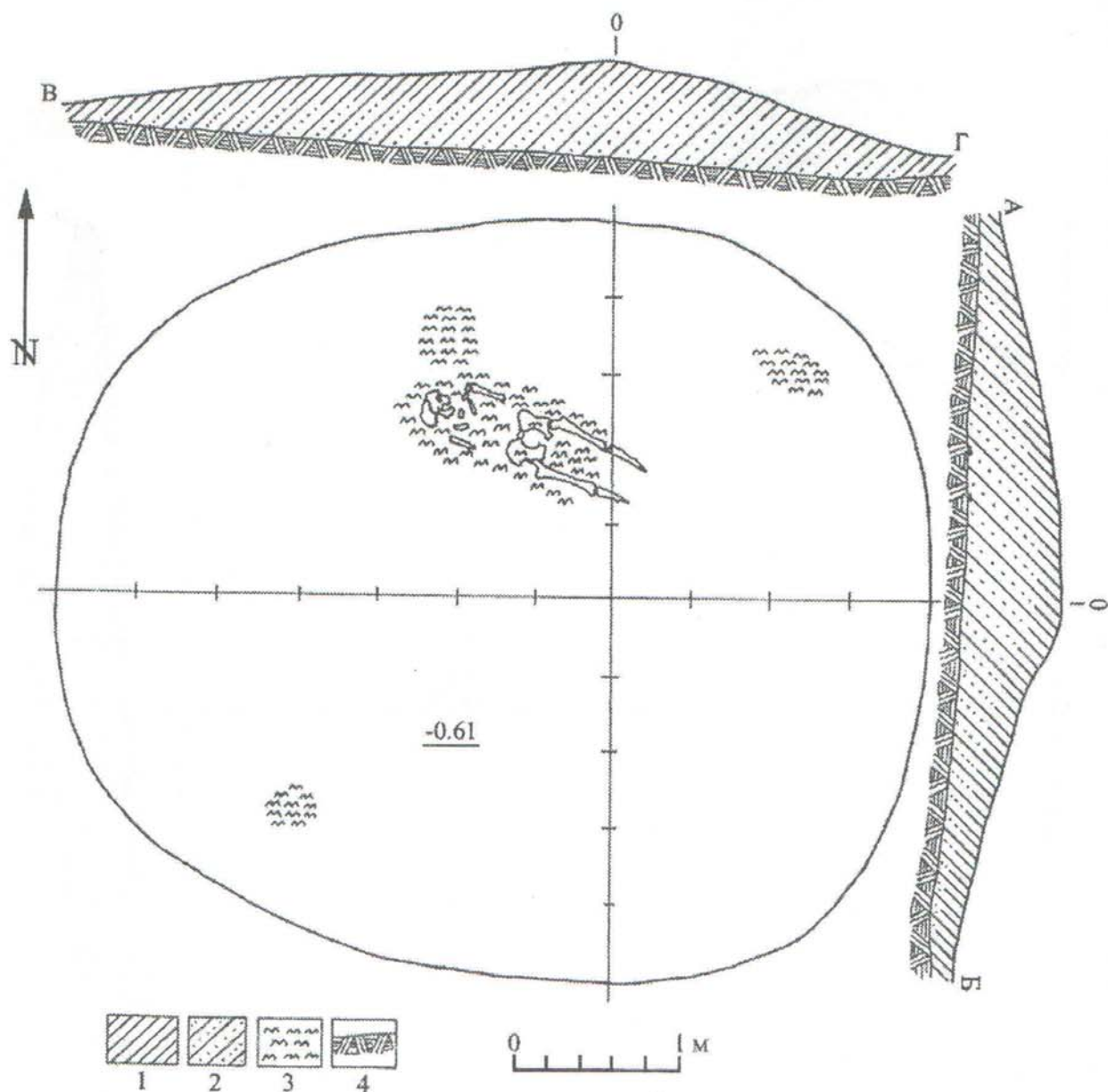

Рис. 28. План і переріз кургану Г-6.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — попіл, 4 — материк.

Fig. 28. Plan and cross-section of the mound Г-6.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — ash, 4 — virgin soil.

У північно-східному секторі на рівні материка виявлено залишки двох вогнищ (А і Б). Вогнище А — прямокутне в плані і лінзоподібне у поперечному перерізі, розмірами $1,37 \times 0,47$ м і потужністю 10 см. Воно складалося із шару грубих полін, укладених паралельно одне до одного по лінії північний схід-південний захід (рис. 30, А). Розташоване ліворуч останків. Біля вогнища (рис. 30, З) виявлено фрагмент денця посудини. Вогнище Б знаходилося на краю основи кургану, на віддалі 0,47 м на північний схід від вогнища А, і мало овальну форму розмірами $0,74 \times 0,42$ м. Вогнище Б, у порівнянні з вогнищем А, було менше і складалося з хмизу. Південніше обох вогнищ на краю кургану зафіксовано велику пляму попелу, що містила значну кількість дрібних вугликів. Аналогічна пляма простежена на віддалі 2,11 м на південь від вогнищ також поблизу краю насипу.

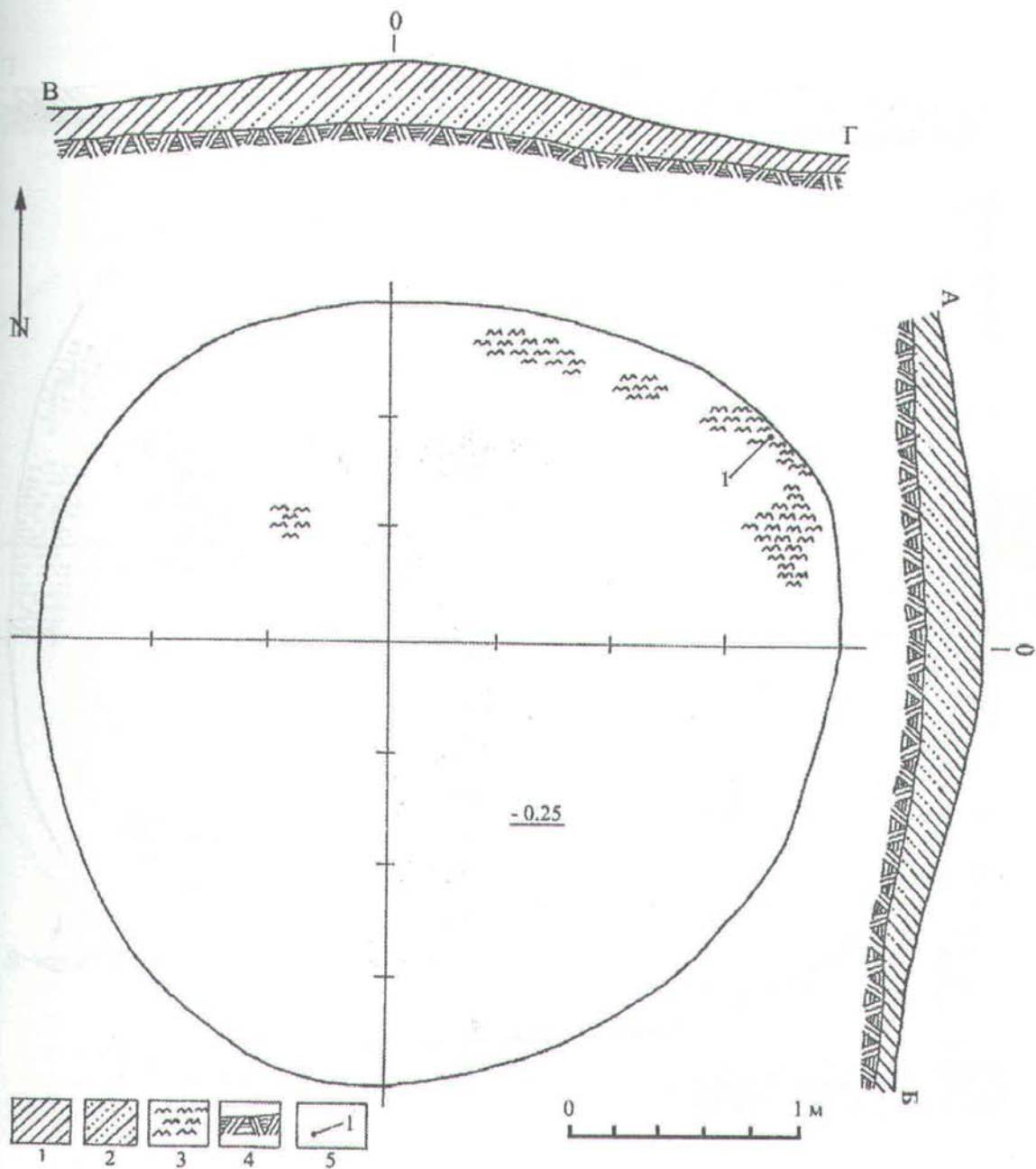

Рис. 29. План і переріз кургану Г-7.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — попіл, 4 — материк, 5 — знахідки.

Знахідки: 1 — фрагмент стінки горщика.

Fig. 29. Plan and cross-section of the mound G-7.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — ash, 4 — virgin soil, 5 — artifacts.

Artifacts: 1 — vessel shoulder fragment.

Курган Г-9 (рис. 31) посідав дуже невиразний насип, майже цілком знівельований, у якого лише по краях збереглися легкі схили.

Зі східної сторони на краю основи кургану під шаром дерну на рівні материка зафіксовано трикутну в плані пляму попелу з дрібними вугликами. На відстані 2 м на південь від центру основи кургану виявлено скупчення фрагментів кераміки, які залягали серед попелу і вугликів (рис. 31, 1). Уламки походили від одного горщика.

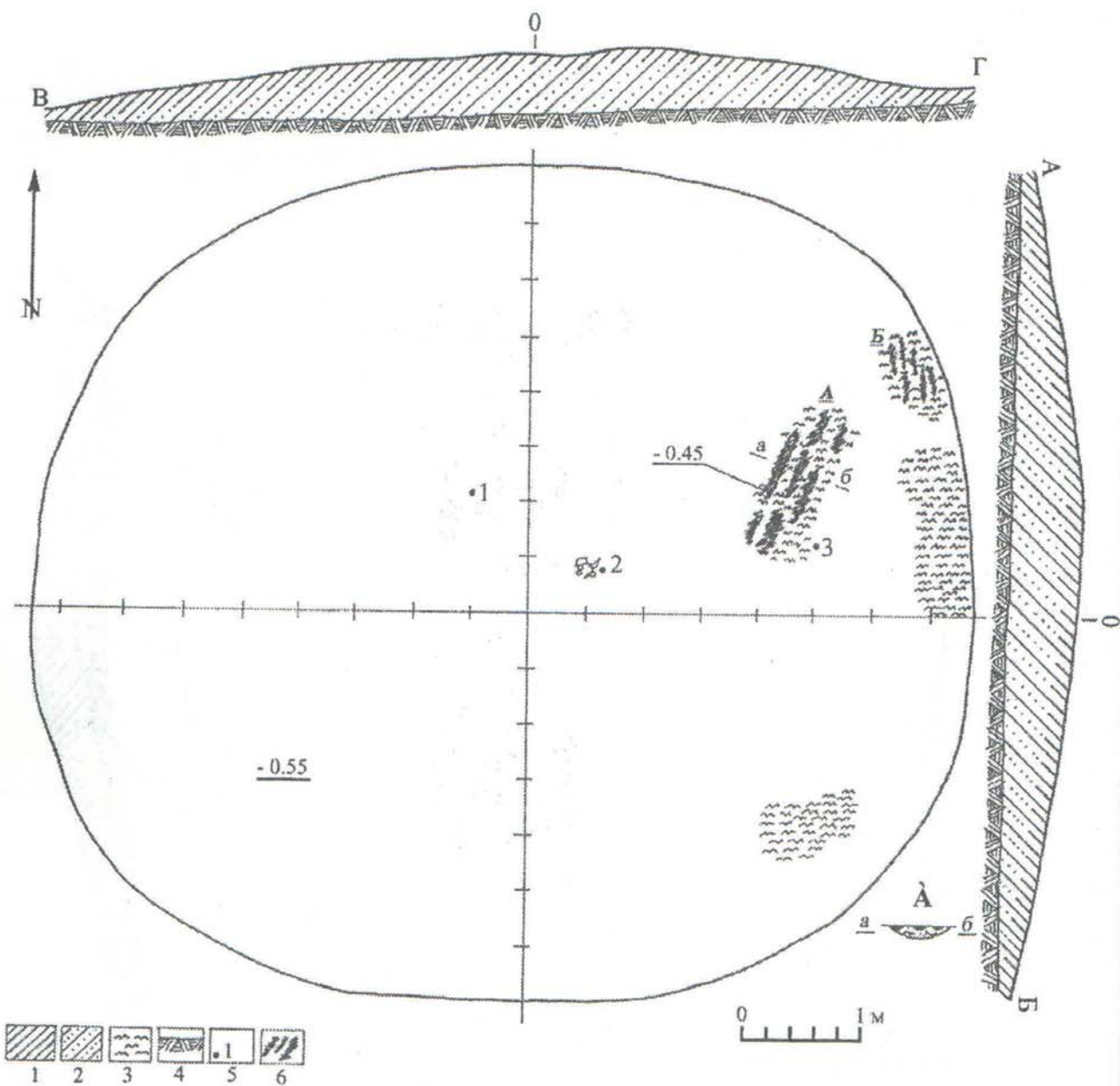

Рис. 30. План і переріз кургану Г-8.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — попіл, 4 — материк, 5 — знахідки, 6 — головні.
Знахідки: 1 — фрагмент окуття цебрика, 2 — намисто.

Fig. 30. Plan and cross-section of the mound Г-8.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — ash, 4 — virgin soil, 5 — artifacts, 6 — burnt wood.
Artifacts: 1 — iron strap of the wood pail, 2 — necklace.

Тілопокладення знаходилося на рівні материка на віддалі 1 м на захід від центру кургану. Кістяк зберігся дуже погано: відсутні виличні кістки черепа, нижні частини рук та ніг. Загальна довжина останків — 137 см. Небіжчик був похований у випростаному положенні, головою орієнтований на південний захід. Біля правої руки в області кисті (рис. 31, 2) знаходився перстень з бронзового дроту.

Курган Г-10 (рис. 32) — один з найкраще збережених; йому притаманний півкулястий насип зі згладженою вершиною.

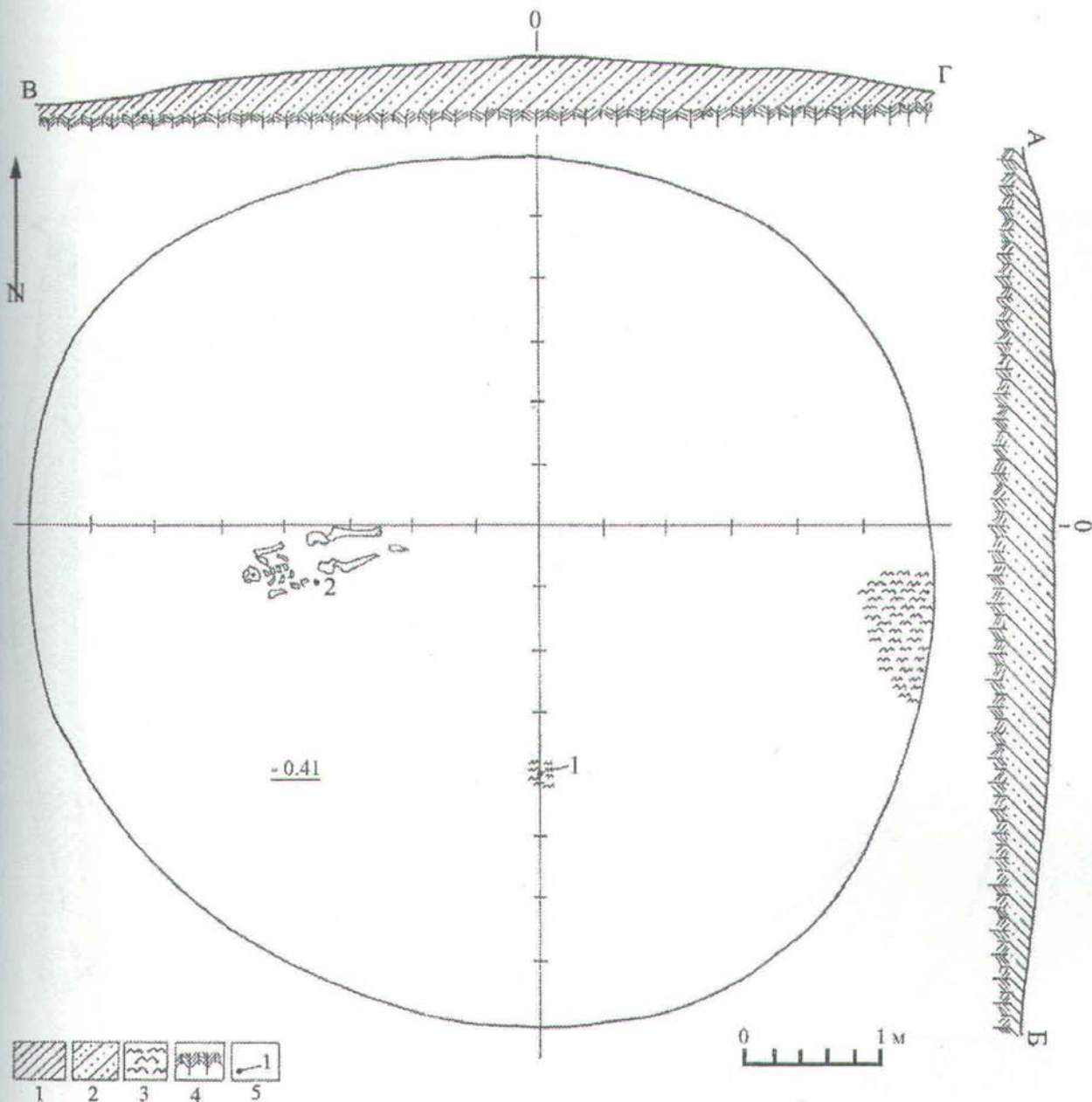

Рис. 31. План і переріз кургану Г-9.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — попіл, 4 — материк, 5 — знахідки.

Знахідки: 1 — скупчення фрагментів одного горщика, 2 — бронзовий перстень.

Fig. 31. Plan and cross-section of the mound Г-9.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — ash, 4 — virgin soil, 5 — artifacts.

Artifacts: 1 — potsherds accumulation, 2 — bronze ring.

У північно-західному секторі кургану на гл. 0,2 м виявлено залишки вогнища, яке мало трапецієподібну в плані форму і було лінзоподібне в перерізі (рис. 32, А). Його розміри виносили $1,1 \times 1,4$ м при потужності 15 см. Вогнище містило попіл і дуже багато дрібних і крупних вугликів. У південно-східному секторі на рівні материка, на краю основи кургану, виявлено дві зольні плями округлої та овальної форми.

Курган Г-11 (рис. 33) розташований біля підніжжя невеликого підвищення, пошкодженого ямами і порослого деревами. Насип мав невиразну форму і горбкувату поверхню.

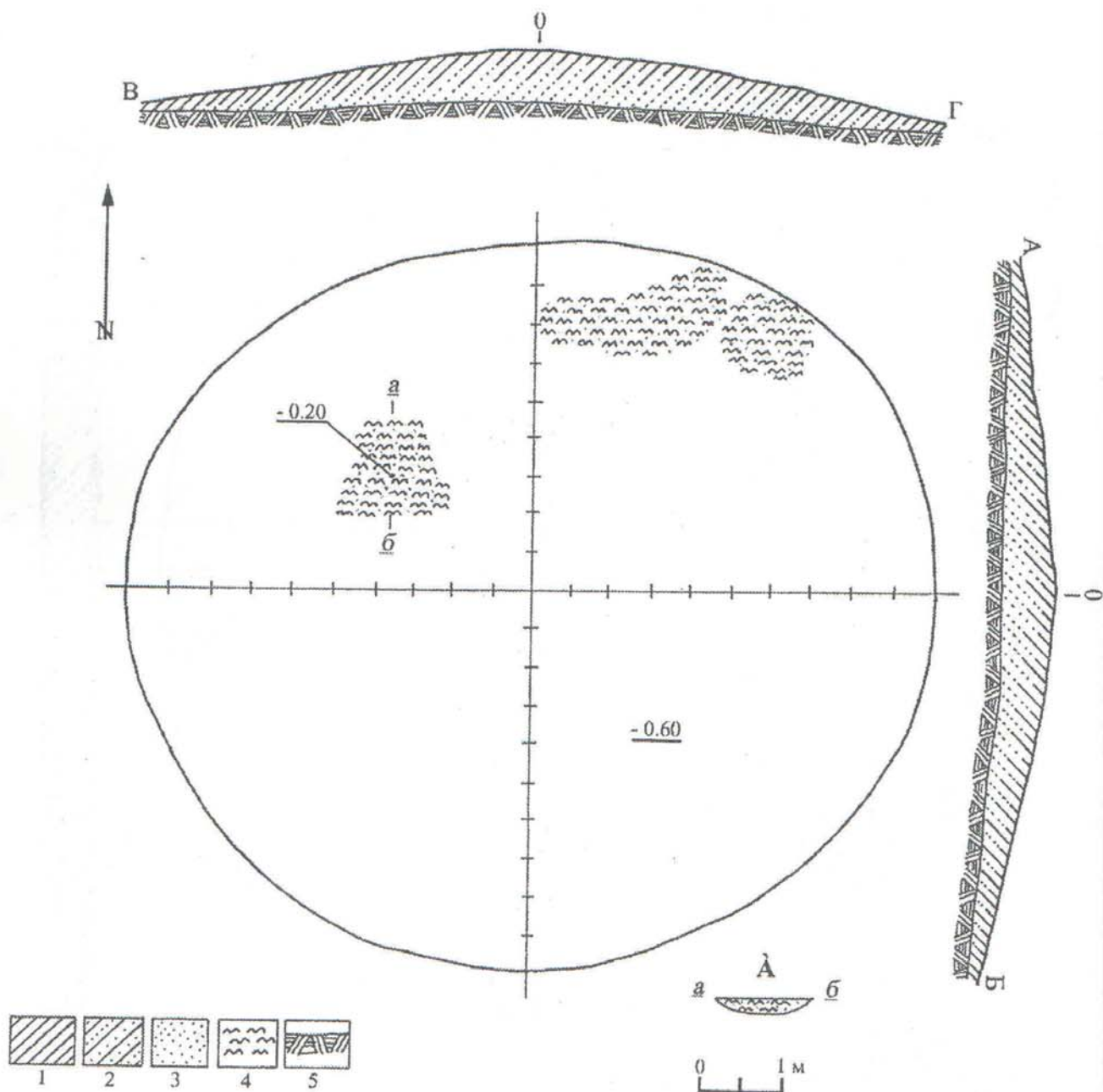

Рис. 32. План і переріз кургану Г-10.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — попіл, 5 — материк.

Fig. 32. Plan and cross-section of the mound Г-10.

Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ash, 5 — virgin soil.

Під шаром дерну у південній частині насипу на гл. 0,15 м виявлено овальну пляму попелу. На гл. 0,2 м у східній частині кургану зафіксовано скупчення дуже дрібних фрагментів кераміки (рис. 33, 1), в тому числі — крихти. У північній частині кургану на гл. 0,3 м простежувалося ще одне скупчення дрібних уламків кераміки (рис. 33, 8), а ближче до центру насипу на гл. 0,4 м — скупчення фрагментів вінчиків і стінок одного горщика (рис. 33, 7), які залягали у цьому місці серед попелу і дрібних вугликів. На краю кургану по осі захід-схід під дерном на рівні материка виявлено фрагменти вінчика і стінки, що належали до одного горщика (рис. 33, 9).

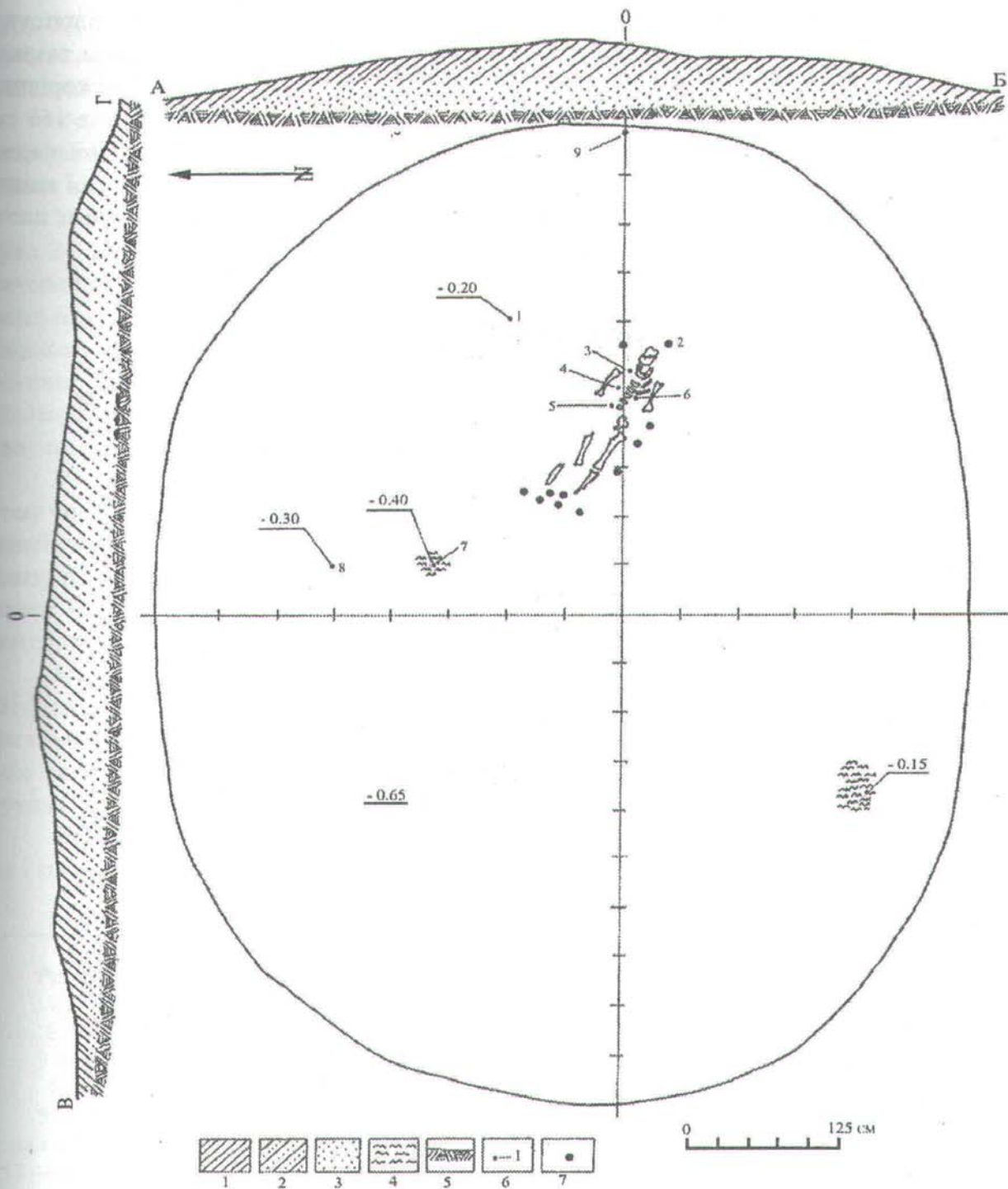

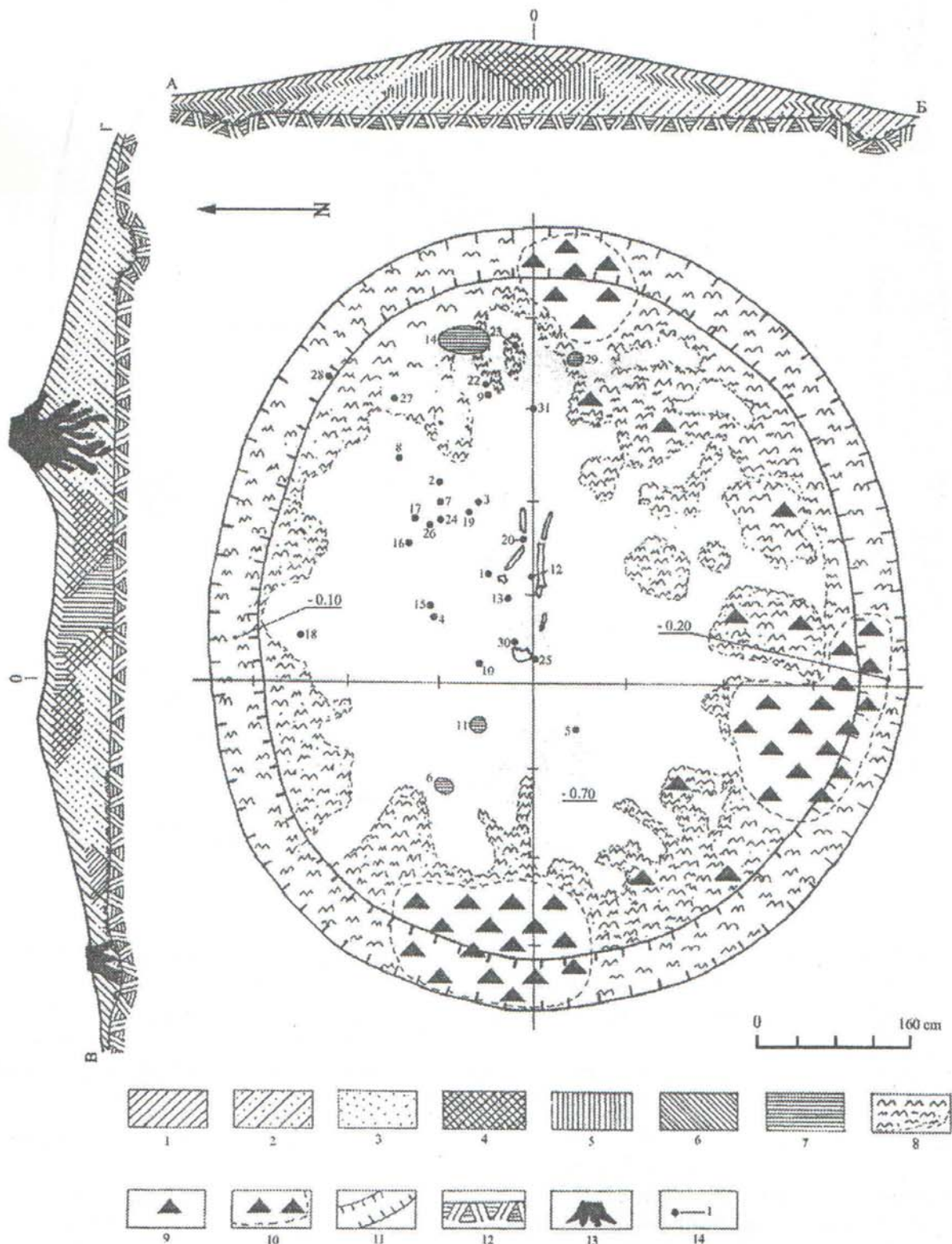
Рис. 33. План і переріз кургану Г-11. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — попел, 5 — материк, 6 — знахідки, 7 — цвяхи.

Знахідки: 1 — скупчення фрагментів кераміки, 2 — цвяхи, 3 — намистина „лимонка”, 4 — фрагменти срібної позолоченої і ціла сердолікові намистини, 5 — фрагмент скляної намистини із золотою фольгою, 6 — срібна і сердолікова намистини, 7 — скупчення фрагментів кераміки, 8 — скупчення фрагментів кераміки, 9 — фрагмент горщика.

Fig. 33. Plan and cross-section of the mound G-11. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ash, 5 — virgin soil, 6 — artifacts, 7 — nails.

Artifacts: 1 — potsherds accumulation, 2 — nails, 3 — bead „lemon”, 4 — silver bead fragment and of a cornelian stone bead, 5 — glass „gilded” bead fragment, 6 — silver bead and of a cornelian stone bead, 7 — potsherds accumulation, 8 — potsherds accumulation, 9 — pottery fragments.

На відстані 1 м від центру основи кургану, на рівні материка знаходилося тілопокладення. Кістяк зберігся у дуже поганому стані: відсутні кістки ніг, ребра, частина тазових кісток. Крім того, анатомічна цілість нижніх кінцівок була порушена численним корінням дерев, які виростили на кургані. Загальна довжина збережених останків виносила 166 см. Небіжчик був похований на спині у випростаному положенні, орієнтований по лінії південний схід — північний захід, головою на схід. Біля лівого плеча, в області грудної клітки (рис. 33, б), виявлено металеву штабку, вигнуту під прямим кутом; біля правого плеча

(рис. 33, 3—4) — дві намистини, ціла і у дрібних фрагментах; в області тазу (рис. 33, 5) — крихта скляної золоченої намистини. Довкола останків (рис. 33, 2) виявлено окремі цвяхи і їх скупчення в ногах.

Курган Г-12 (рис. 34) зі східної сторони зберіг стрімкий схил зі згладженою вершиною (фото 13); натомість з півночі поверхня насипу була знищена ранішими перекопами і ямами від пнів.

У південно-західному і північно-східному секторах у шарі дерну на гл. 0,1—0,3 м (рис. 34, 1—5) виявлено вісім уламків кременю з ретушшю. Крім цього, увесь насип був насичений окремими вугликами. Скупчення вугликів у вигляді плям діаметром 0,1 м простежено на гл. 0,3 м і 0,4 м у північно-західному (рис. 34, 6, 11) і на гл. 0,6—0,7 м у південно-східному секторах (рис. 34, 14, 29, 31). Більші скупчення вугликів, які були рештками вогнищ, відзначено на рівні материка. Вогнища виявлено також на західному, східному і південному краях насипу. Щільні плями попелу і дрібних вугликів оточували основу кургану по периметру, заповнюючи також і ровик.

У насипі кургану на гл. 0,2—0,5 м виступали окремі фрагменти глиняного начиння (у тому числі, вінчики та стінки, серед яких є дрібні уламки і крихти), а також скупчення фрагментів кераміки, зафіксоване на гл. 0,5 м поблизу східного краю насипу і на гл. 0,6 м поблизу центру в північно-східному секторі (рис. 34, 2—4, 7—8, 9—10, 12, 14, 15—26). Скупчення численних фрагментів кераміки (серед яких був зуб теляти) виявлено на рівні материка, на краю основи кургану у північно-східному секторі (рис. 34, 28).

На рівні материка на гл. 0,7 м в центрі основи кургану знаходилося тілопокладення. Останки збереглися дуже погано: череп фрагментований, відсутня верхня частина кістяка. Загальна довжина збереженого скелету виносила 168 см. Небіжчик лежав навзніч, головою на захід. Біля нижньої щелепи (рис. 34, 30) знаходилася скляна намистина, в області грудної клітки (рис. 34, 13) — дрібні фрагменти намистини зі срібла.

Курган Г-13 (рис. 35) зберігся тільки частково; йому притаманна знівельована вершина і злегка профільовані краї.

Рис. 34. План і переріз кургану Г-12. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — перемішаний шар гумусу, піску та супіску, 5 — шар перемішаного піску та супіску, 6 — гумус, 7 — скупчення дрібних вугликів та попелу, 8 — попіл, перемішаний з піском, 9 — окремі крупні вуглики, 10 — залишки вогнищ, 11 — ровик, 12 — материк, 13 — пень, 14 — знахідки. Знахідки: 1 — кремій на гл. 0,1 м; 2-4 — кераміка і кремій на гл. 0,2 м; 5 — кремій на гл. 0,3 м; 6 — скупчення вугликів на гл. 0,3 м; 7—8 — фрагменти кераміки на гл. 0,3 м; 9—10, 12 — фрагменти кераміки на гл. 0,4 м; 11 — скупчення вугликів на гл. 0,4 м; 13 — фрагмент срібної намистини на гл. 0,5 м; 14 — фрагменти кераміки на гл. 0,5 м і скупчення вугликів на гл. 0,7 м; 15—25 — дрібні фрагменти кераміки на гл. 0,5 м; 26 — фрагменти горщика на гл. 0,6 м; 27 — зуб телятка; 28 — скупчення фрагментів кераміки на гл. 0,7 м; 29 — скупчення вугликів на гл. 0,7 м; 30 — скляна намистина на гл. 0,7 м; 31 — крупний вуглик на гл. 0,7 м.

Fig. 34. Plan and cross-section of the mound Г-12. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — humus mixed with sand and sandy loam, 5 — sand mixed with sandy loam, 6 — humus, 7 — charcoal and ash accumulation, 8 — ash mixed with sand, 9 — charcoal, 10 — fireplace, 11 — ditch, 12 — virgin soil, 13 — wood, 14 — artifacts. Artifacts: 1 — flint on level 0,1 m; 2—4 — pottery and flint on level 0,2 m; 5 — flint on level 0,3 m; 6 — charcoal accumulation on level 0,3 m; 7—8 — pottery fragment on level 0,3 m; 9—10, 12 — pottery fragment on level 0,4 m; 11 — charcoal accumulation on level 0,4 m; 13 — silver bead fragment on level 0,5 m; 14 — pottery fragment on level 0,5 m and charcoal accumulation on level 0,7 m; 15—25 — pottery fragment on level 0,5 m; 26 — vessel fragment on level 0,6 m; 27 — calf tooth; 28 — potsherds accumulation on level 0,7 m; 29 — charcoal accumulation on level 0,7 m; 30 — glass bead on level 0,7 m; 31 — charcoal on level 0,7 m.

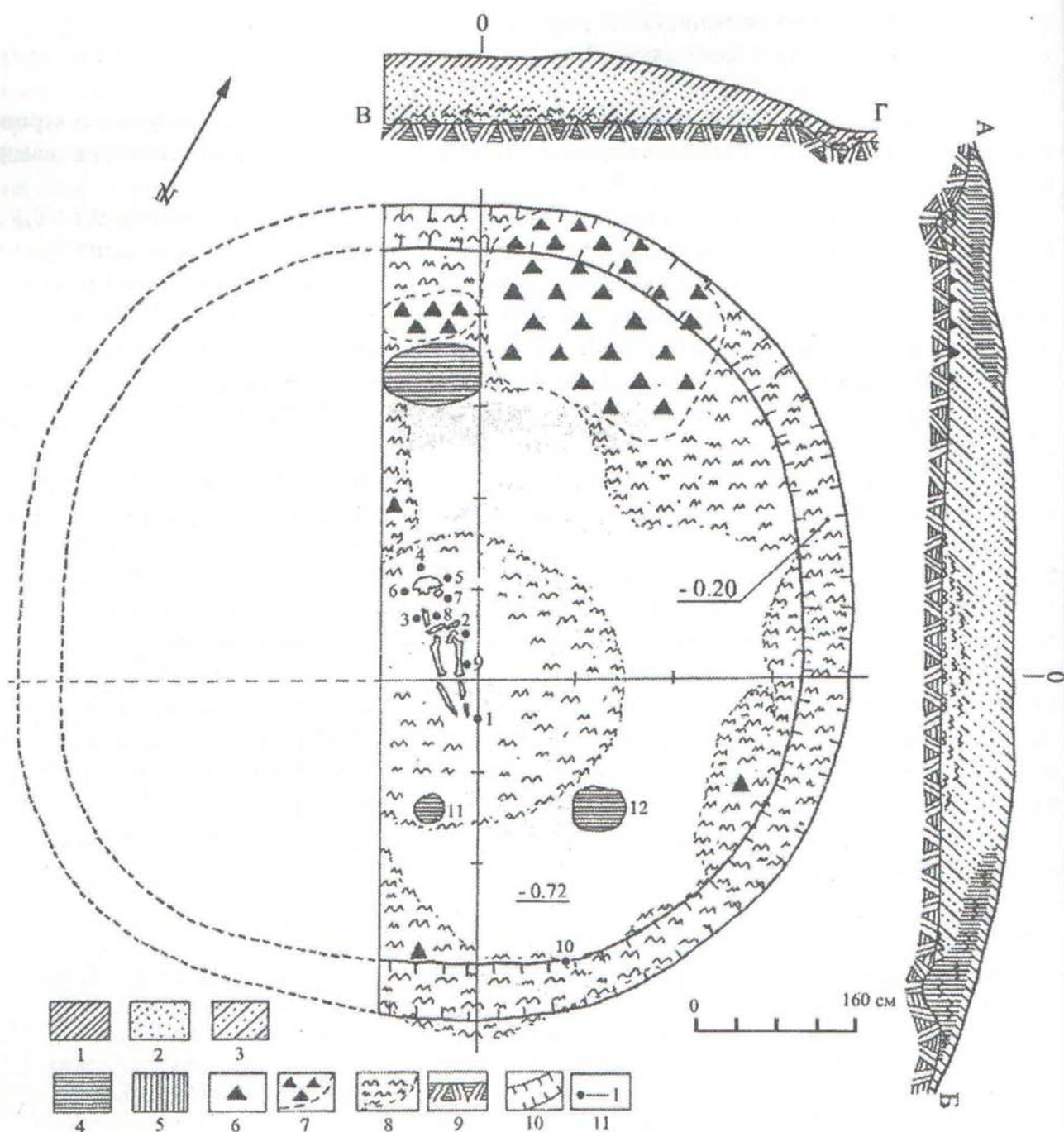

Рис. 35. План і переріз кургану Г-13.

Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — пісок, 3 — супісок, 4 — скупчення дрібних вугликів і попелу, 5 — шар перемішаного піску та супіску, 6 — окремі вуглики, 7 — залишки вогнищ, 8 — попіл, перемішаний з піском, 9 — материк, 10 — ровик, 11 — знахідки.
 Знахідки: 1 — срібна намистина, 2—9 — скроневі кільця, 10 — фрагменти одного горщика на гл. 0,8 м, 11 — скупчення вугликів на гл. 0,7 м, 12 — скупчення вугликів на гл. 0,3 м.

Fig. 35. Plan and cross-section of the mound G-13.

Legend: 1 — grass, 2 — sand, 3 — sandy loam, 4 — charcoal and ash accumulation, 5 — sand mixed with sandy loam, 6 — charcoal, 7 — fireplace, 8 — ash mixed with sand, 9 — virgin soil, 10 — ditch, 11 — artifacts.
 Artifacts: 1 — silver bead, 2—9 — ear-rings, 10 — pottery fragments on level 0,8 m, 11 — charcoal accumulation on level 0,7 m, 12 — charcoal accumulation on level 0,3 m.

Фото. 12. Курган Г-2. Загальний вигляд після зняття дернового шару.

Photo. 12. Mound G-2. General view after excavations of the grass.

Фото. 13. Курган Г-12. Загальний вигляд.

Photo. 13. Mound G-12. General view.

Фото. 14. Курганний могильник в урочищі Сермень. Загальний вигляд.
Photo. 14. Mound cemetery at place Sermen'. General view.

Фото. 15. Курган С-6. Загальний вигляд.
Photo. 15. Mound C-6. General view.

На гл. 0,1—0,3 м в насипі виявлено розрізнені крем'яні конкреції. Безпосередньо під дерном аж до рівня материка в насипі траплялися поодинокі дрібні і крупні вуглики. Пляма попелу зі скупченням вугликів зафіксована на гл. 0,1 м поблизу північно-західного краю насипу, інша — ближче до центру, з південної сторони. Ще одна пляма попелу зі скупченням вугликів відзначена на гл. 0,3 м також поблизу центру, але з південно-східної сторони (рис. 35, 12).

У центрі кургану виявлено велику пляму попелу округлої форми діаметром 3,1 м потужністю 30 см. В основі нашарувань виступили дуже дрібні вуглики, в тому числі їх скупчення на краю цієї плями (рис. 35, 11). У перерізі пляма мала форму невеликої гірки, насипаної з піску, сильно насиченого попелом і вугликами. У центрі цієї підсипки знаходилося поховання. Кістяк зберігся дуже погано. Його довжина виносила 160 см. Небіжчик був похований навзніч, руки на тазових кістках, орієнтація по лінії північний захід — південний схід, головою на північний захід. Довкола черепа, в області грудної клітки, біля тазових і стегнових кісток (рис. 35, 2—9) простежено розкид восьми скроневих кілець. Біля нижніх кінцівок на відстані 0,1 м на південний схід (рис. 35, 1) виявлено срібну намистину. В межах ровика у південно-східному секторі (рис. 35, 10) на гл. 0,8 м знаходилися рештки розбитого горщика.

Як з'ясувалося в результаті розкопок, поховання Г-12 і Г-13 відносилися до іншого кладовища, яке в межах дослідженого могильника в урочищі Голови утворювало південно-східне скупчення курганів.

Отже, панівними на могильнику в урочищі Голови були орієнтовані головою на захід тілопокладення на давньому горизонті, над якими споруджували курганні насипи без ровиків. Обов'язковим елементом поховань були кераміка і зольні підсипки (пох. Г-1, Г-3, Г-8, Г-9). До цієї сукупності може бути зараховане поховання Г-11, у якому тілопокладення мало східну орієнтацію, і курган Г-7, який не містив останків. У похованні Г-6 і кургані Г-10 (без тілопокладення) відзначено відсутність кераміки, а в похованнях Г-4 і Г-5 — і кераміки, і попелу. Тілопокладення у кургані Г-2 супроводжувала тільки кераміка. На фоні вказаних курганів виразно контрастують елементи поховань Г-12 і Г-13. Поряд з характерним для могильника тілопокладенням у супроводі вогнищ та кераміки, у цих похованнях від останками насипали пагорб, насичений значною кількістю кременевого щебеню, і оточили його ровиком.

1. 3. Курганний могильник в урочищі Сермень

Пам'ятка знаходиться на віддалі близько 2 км на південний захід від села (рис. 2, 9) і розташована на незначному підвищенні в лісі 600 м південніше правого берега безіменного струмка, лівої притоки річки Млинок (притока р. Стрипи). Могильник нараховував одинадцять курганів, розміщених монолітною групою, дещо витягнутою по лінії північний схід — південний захід (рис. 36). Є підстави вважати, що один з курганів (рис. 36, х), як визначалося раніше, був досліджений ще у довоєнний час, оскільки залишки його зруйнованого пагорбу сьогодні заросли деревами діаметром 30—50 см.

Усім курганам притаманні знівельовані насипи зі згладженою і невиразною вершиною висотою 0,42—1,1 м (фото 14); основу кожного з них оточував кільцевий неглибокий (переважно — 0,1—0,25 м, в окремих випадках — 0,3—0,47 м) і досить широкий (0,34—0,8 м) ровик (табл. 3). Стратиграфія споруджених над могилами насипів — тотожна в усіх курганів та складається із зовнішнього покриття лісовим дерном, під яким залягав шар супіску, нижче — шар піску (табл. 3); на рівні основ курганів зафіксовано залишки похованого дерну давнього горизонту. Усі могильні насипи характеризуються великим вмістом крем'яних

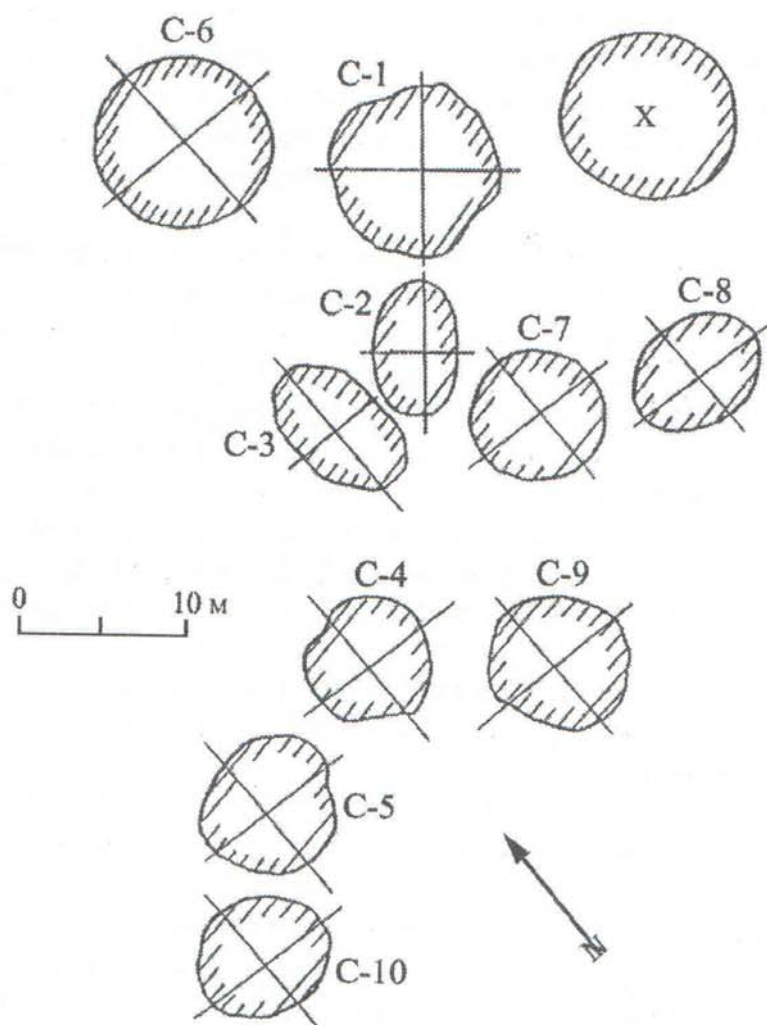

Рис. 36. Загальний план курганного могильника в уроч. Сермень.

Fig. 36. General plan of the mound cemetery at place Sermen'.

конкрецій різного розміру. Конкреції настільки щільно заповнювали нашарування курганів, що створювали значну перешкоду при розкопках поховань. Це спричинилося до того, що одне з перших запитань, яке виникло під час досліджень могил, торкалося проблеми природного вмісту чи штучної домішки кременю у шарах супіску і піску. Річ у тому, що територія довкола села Берестяного досить багата на вміст крем'яних конкрецій у ґрунті, однак не настільки, як у курганних насипах. Шурфування довкола могильника показало відсутність крем'яних конкрецій в передматерикових шарах піску. Отож, пісок, який використовували для спорудження насипу, повинні були попередньо наситити крем'яними конкреціями. Не виключено, правда, що для спорудження курганів брали ґрунт з якогось певного місця, до такого, власне, ступеня насиченого кременем — що малоймовірно. На нашу думку, присутність такої великої кількості уламків кременю в насипах курганів з більшою імовірністю можна розглядати як ритуальний елемент.

Курган С-1 (рис. 37). Під час дослідження стратиграфії насипу на гл. 0,6 м у центрі кургану в радіусі 0,5 м відзначено значне ущільнення шару супіску, який у цьому місці набув білуватого відтінку і каменеподібної твердості.

Під шаром закам'янілого супіску у центрі кургану виявлено останки, що залягали на гл. 1 м. Кістяк в анатомічному порядку (череп пошкоджений корінням берези) лежав на

Параметральні дані курганів в урочищі Сермень (в м)

Об'єкт	Курган					Ровик	
	діаметр основи	висота насипу	стратиграфія насипу			ширина	глибина
			дерен	супісок	пісок		
Курган С-1	8,0	1,0	0,05	0,65	0,3	0,4	0,1
Курган С-2	макс. — 8,5 мін. — 6,0	0,58	0,06	0,2	0,32	0,4	0,1
Курган С-3	макс. — 7,8 мін. — 6,3	0,46	0,13	0,24	0,09	макс. — 0,43 мін. — 0,37	макс. — 0,2 мін. — 0,11
Курган С-4	сер. — 6,7	0,42	0,12	0,21	0,09	0,52	0,22
Курган С-5	макс. — 7,5 мін. — 6,7	0,5	0,1	0,2	0,2	0,34	0,15
Курган С-6	10,0	1,0	0,1	0,5	0,4	0,6	0,2
Курган С-7	8,0	1,1	0,08	0,36	0,66	0,8	0,47
Курган С-8	макс. — 7,7 мін. — 6,6	0,84	0,14	0,3	0,4	0,5	0,3
Курган С-9	макс. — 8,4 мін. — 8,0	0,7	0,15	0,3	0,25	0,4	0,25
Курган С-10	макс. — 8,0 мін. — 7,0	0,48	0,12	0,12	0,24	0,7	0,3

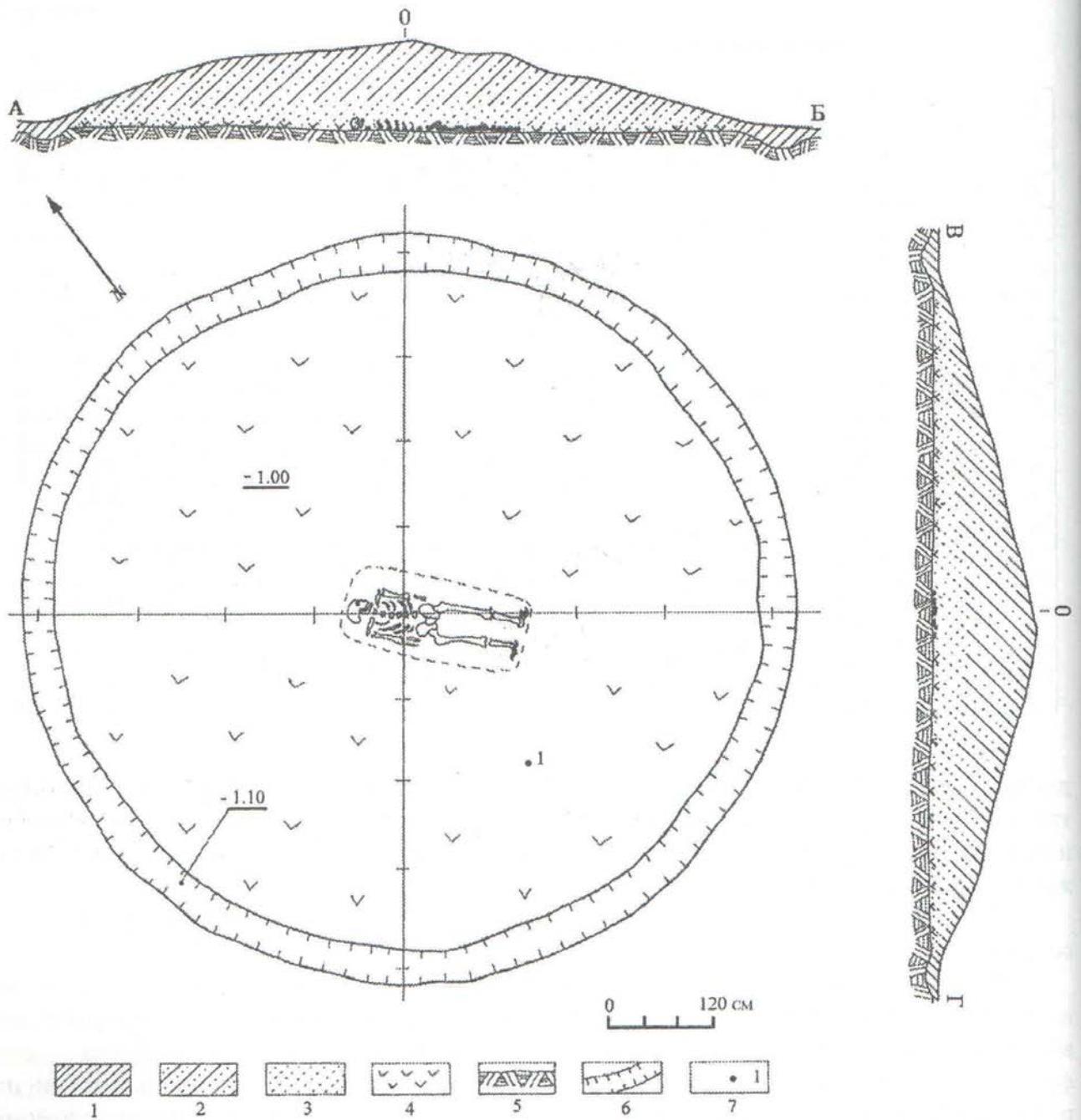
давньому горизонті горілиць у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, кисті відсутні, ноги випростані, череп лицьовою стороною повернений вліво. Тілопокладення здійснене із західною орієнтацією (з відхиленням на північний захід). Загальна довжина збережених останків 175 см.

На відстані 1,5 м від ніг небіжчика (рис. 37, 1) знаходився вінчик кружального горщика.

Курган С-2 (рис. 38). В насипі кургану виявлено дрібні уламки кружальних горщиків: на гл. 0,1 м — три фрагменти стінок посудин (рис. 38, 1—3); на гл. 0,15 м — два фрагменти вінця (рис. 38, 4—5); на гл. 0,2 м — фрагмент вінчика (рис. 38, 6); на гл. 0,3 м — два фрагменти придонної частини (рис. 38, 7—8). З'ясовано, що кілька уламків, які залягали на різній глибині, належать одному горщику (рис. 38, 3—5, 7—8). Залишки тілопокладення знаходилися по центру основи кургану на гл. 0,58 м. Зберігся лише череп і то частково. Він лежав на давній поверхні, обернений лицьовою частиною вліво, а тім'ям орієнтований на захід (з відхиленням на північний захід).

Курган С-3 (рис. 39). У насипі кургану на гл. 0,2 м виявлено фрагмент стінки кружального горщика (рис. 39, 1). На рівні давнього горизонту, майже по центру основи кургану, на гл. 0,46 м зафіксовано залишки тілопокладення дуже поганої збереженості. Виявлено рештки кісток ніг, фрагменти плеча лівої руки, трьох ребер, верхньої частини тазових кісток. Череп відсутній. Загальна довжина збережених останків від фрагмента верхнього ребра до нижніх кінцівок становить 120 см. Кістяк лежав навзніч, у випростаному положенні із західною орієнтацією. При розчистці кісток в області грудної клітки (рис. 39, 2—3) виявлено дві металеві пряжки.

Курган С-4 (рис. 40). Цілісність насипу була порушена шурфом, який залишили сучасні шукачі скарбів. Курган С-4 не містив жодних знахідок, окрім двох вугликів у насипі на гл. 0,2 м (рис. 40, 1—2).

Рис. 37. План і переріз кургану С-1. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — ровик, 7 — знахідки.

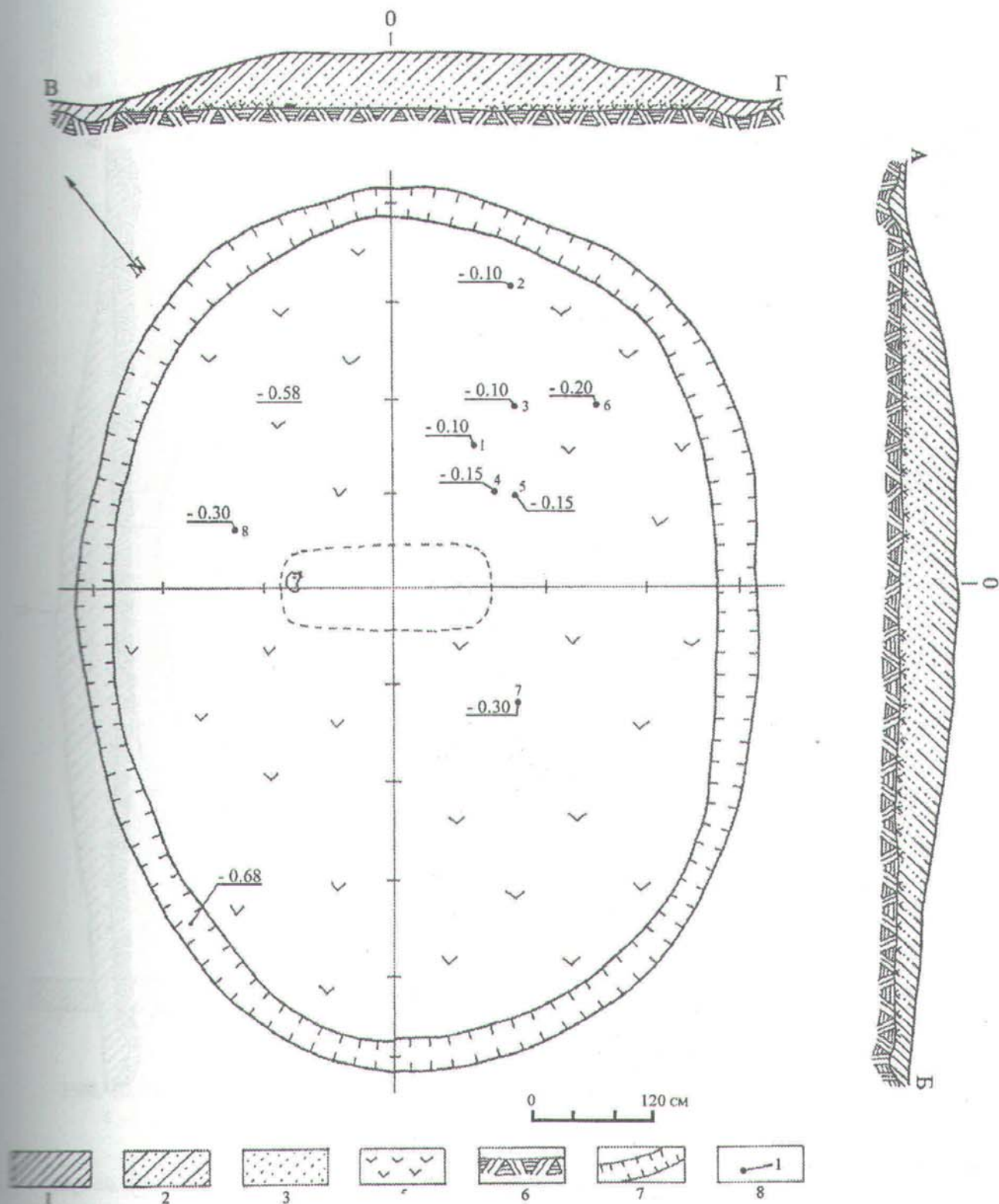
Знахідки: 1 — фрагмент вінчика горщика.

Fig. 37. Plan and cross-section of the mound C-1. *Legend:* 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — ditch, 7 — artifacts.

Artifacts: 1 — rim vessel fragment.

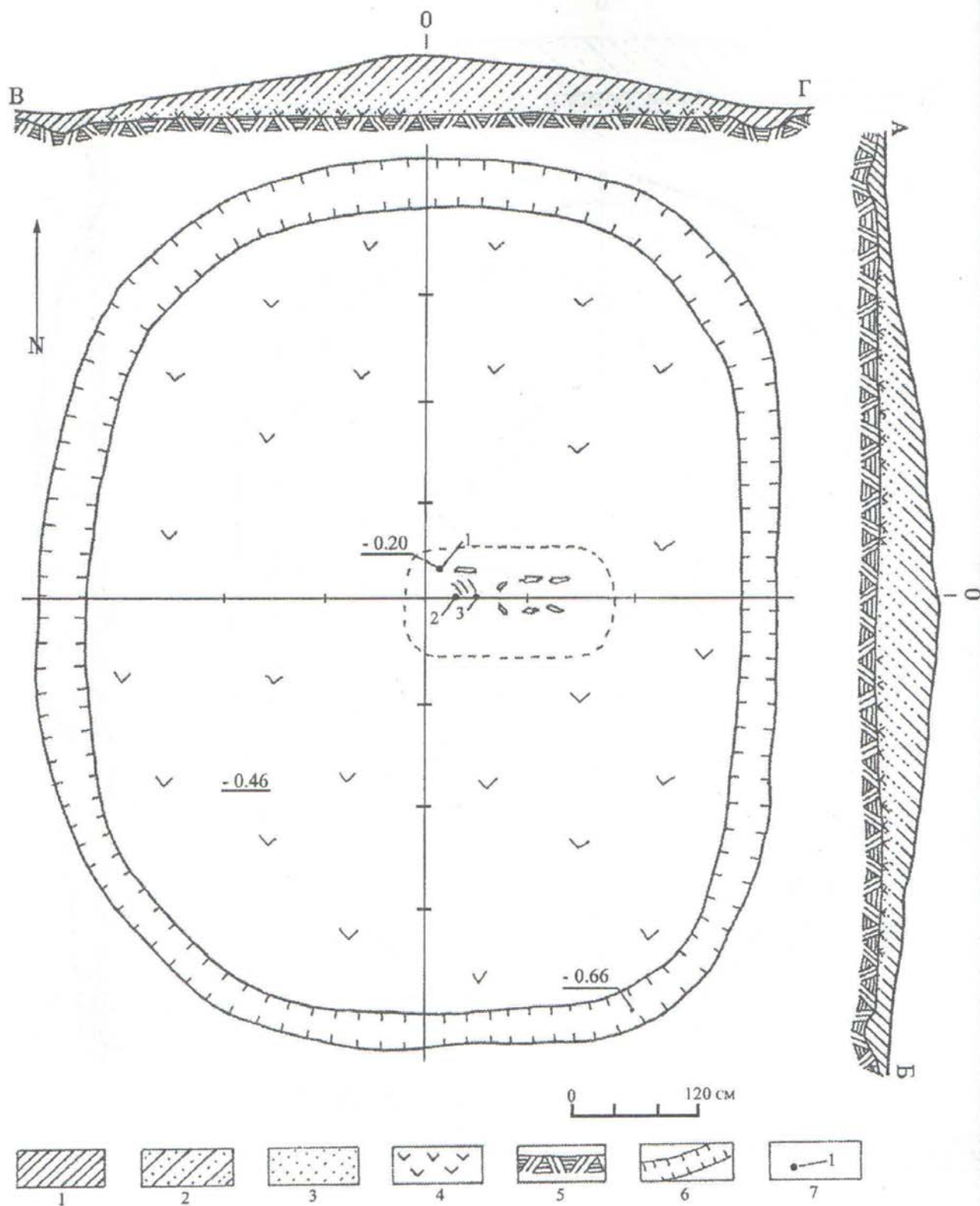
Курган С-5 (рис. 41). У південно-східному секторі кургану, ближче до центру основи, на гл. 0,49 м зафіксовано залишки легкого вогнища у вигляді плями світло-сірого піску, густо насиченого дуже дрібними голкоподібними вугликами. Один крупний вуглик характерної подовгастої форми дає підставу припускати, що багаття було складене з хмизу. Вогнище, потужністю 1 см, округло-квадратної форми, займало площу $0,72 \times 0,6$ м і знаходилося на рівні давнього горизонту.

Рис. 38. План і переріз кургану С-2. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — ровик, 7 — знахідки.
Знахідки: 1—3 — фрагменти стінок горщиків, 4—6 — фрагменти вінчиків горщиків, 7—8 — фрагменти придонної частини горщиків.

Fig. 38. Plan and cross-section of the mound C-2. **Legend:** 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — ditch, 7 — artifacts.
Artifacts: 1—3 — shoulder vessel fragment, 4—6 — rim vessel fragment, 7—8 — bottom vessel fragment.

Рис. 39. План і переріз кургану С-3. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — ровик, 7 — знахідки. *Знахідки:* 1 — фрагмент стінки горщика, 2 — округла пряжка, 3 — ліроподібна пряжка.

Fig. 39. Plan and cross-section of the mound C-3. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — ditch, 7 — artifacts. *Artifacts:* 1 — shoulder vessel fragment, 2 — round clasp, 3 — rectangular clasp.

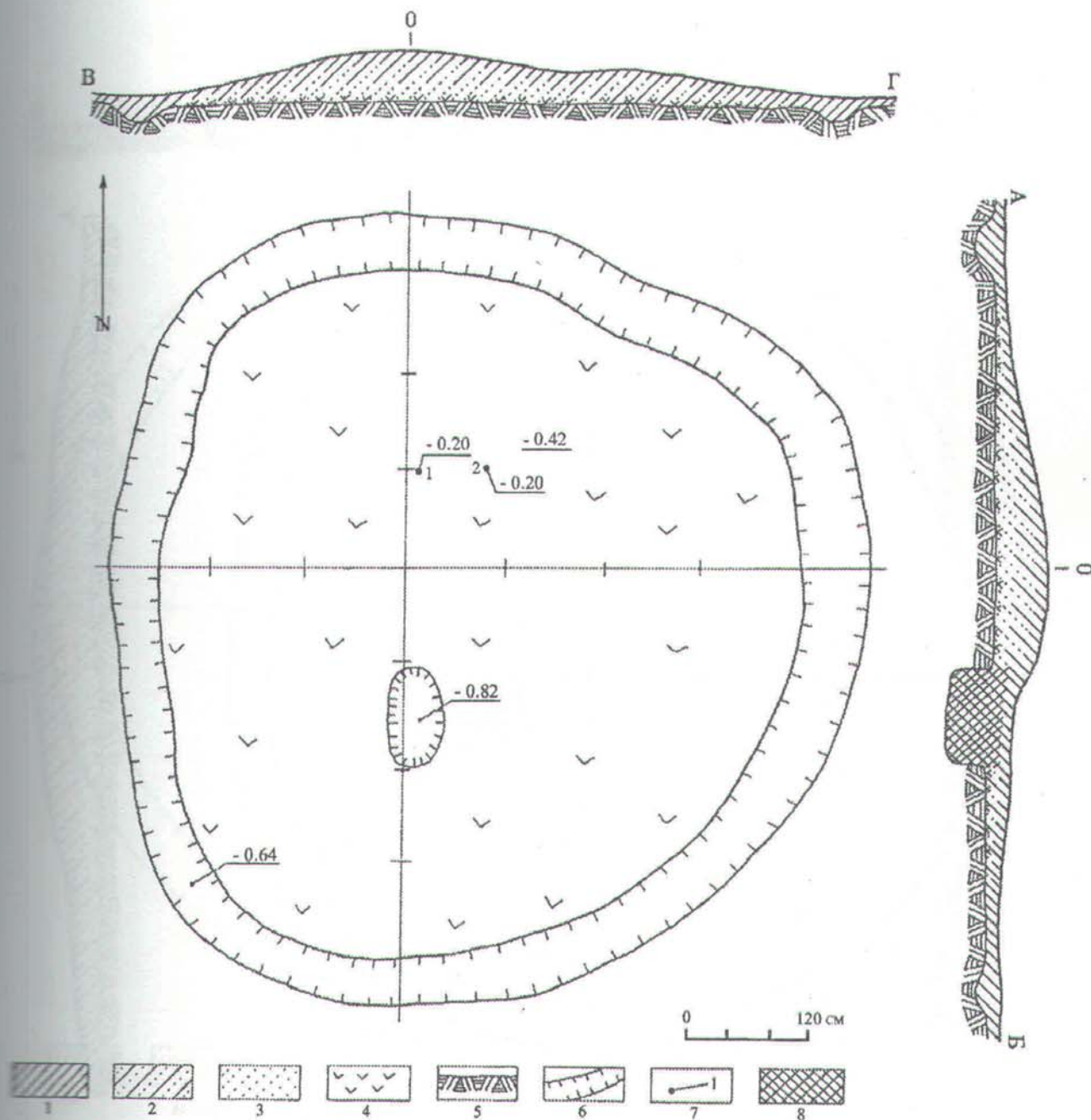

Рис. 40. План і переріз кургану С-4. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — заглиблення (ровик і яма), 7 — знахідки, 8 — гумус, перемішаний з супіскою та піском. Знахідки: 1—2 — вуглики.

Fig. 40. Plan and cross-section of the mound C-4. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — hollow (ditch and pit), 7 — artifacts, 8 — humus mixed with sandy loam and sand. Artifacts: 1—2 — charcoal.

Курган С-6 (рис. 42); (фото 15). На гл. 0,95 м в центрі кургану на рівні давнього горизонту виявлено залишки легкого вогнища у вигляді плями світло-сірого піску, густо насиченого дрібними голкоподібними вугликами. Потужність вогнища, яке мало округлу форму (діаметром 0,8 м), становить 5 см.

Курган С-7 (рис. 43). У насипі кургану, відразу під шаром дерну, на гл. 0,08 м, виявлено фрагмент вінчика кружального горщика (рис. 43, 3). У центрі кургану на гл. 1,1 м зна-

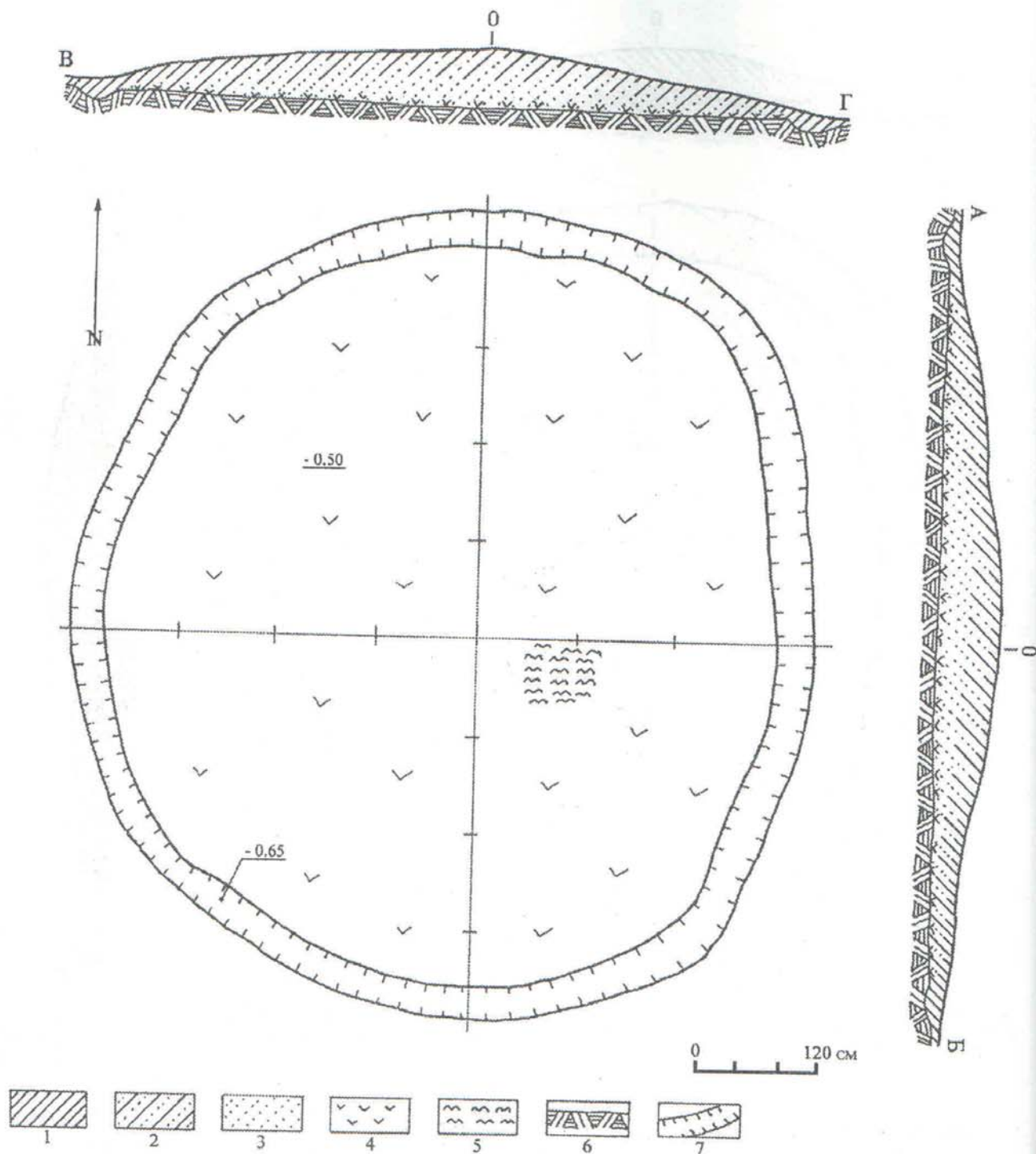

Рис. 41. План і переріз кургану С-5. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — попіл, 6 — материк, 7 — ровик.

Fig. 41. Plan and cross-section of the mound C-5. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — ash, 6 — virgin soil, 7 — ditch.

ходилися залишки тілопокладення, яке здійснене на рівні давнього горизонту із західною орієнтацією. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Справа під черепом (в області тім'я і поряд) виявлено вісім скроневих кілець (рис. 43, А, 2). Між лівою ключицею і черепом зафіксовано чотири пастові і одну металеву намистини (рис. 43, А, 1).

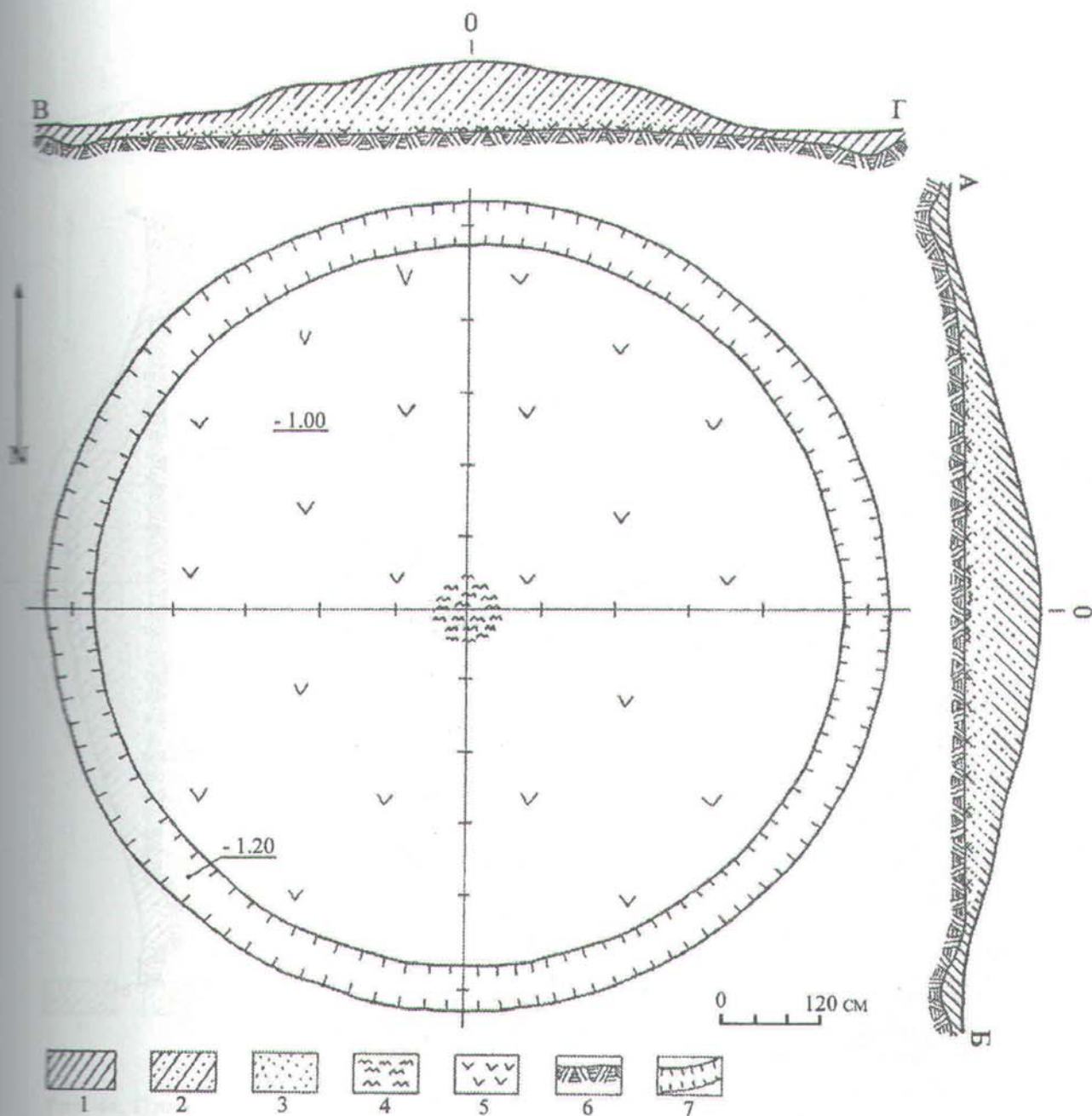
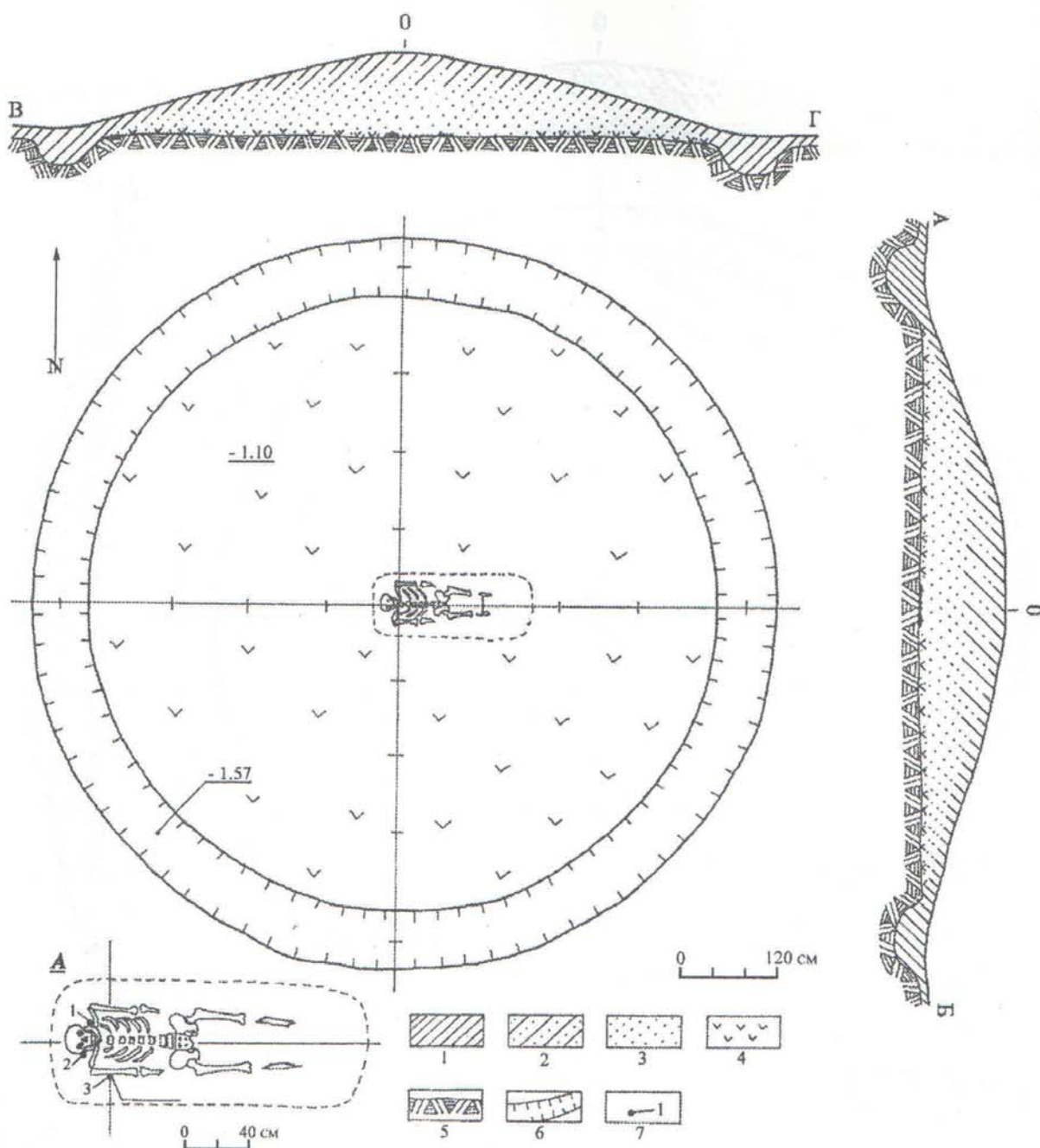

Рис. 42. План і переріз кургану С-6. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — попіл, 5 — похований дерен, 6 — материк, 7 — ровик.

Fig. 42. Plan and cross-section of the mound C-6. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ash, 5 — ancient grass, 6 — virgin soil, 7 — ditch.

Курган С-8 (рис. 44). У південно-західному секторі цілісність насипу була порушена тисячою норою, у викиді з якої на денній поверхні зафіксовано людську кістку. На гл. 0,84 м у центрі кургану на рівні давнього горизонту виявлено потужне вогнище округлої форми. Воно складалося із суцільного 10-сантиметрового шару залишків голошешок. На рівні основи кургану в радіусі 2,3 м довкола центру простежувалися плями сірого піску, насиченого голкоподібними вугликами і вкрапленнями більших шматків вуглин. Очевидно, під час спорудження насипу вогнище трохи розповзлося.

Рис. 43. План і переріз кургану С-7. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — ровик, 7 — знахідки.

Знахідки: 1 — намисто, 2 — скроневі кільця, 3 — фрагмент вінчика горщика.

Fig. 43. Plan and cross-section of the mound C-7. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — ditch, 7 — artifacts.

Artifacts: 1 — necklace, 2 — ear-rings, 3 — rim vessel fragment.

Курган С-9 (рис. 45). У насипі кургану на гл. 0,5 м виявлено скупчення дуже дрібних фрагментів кераміки, що належали одному горщику (рис. 45, 2). На гл. 0,7 м у центрі кургану зафіксовано тілопокладення. Кістяк в анатомічному порядку лежав на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Загальна довжина збережених останків 180 см. Тілопокладення здійснено на рівні давнього горизонту із західною орієнтацією. На віддалі 0,4 м від черепа зафіксовано фрагмент стінки кружального горщика (рис. 45, 1).

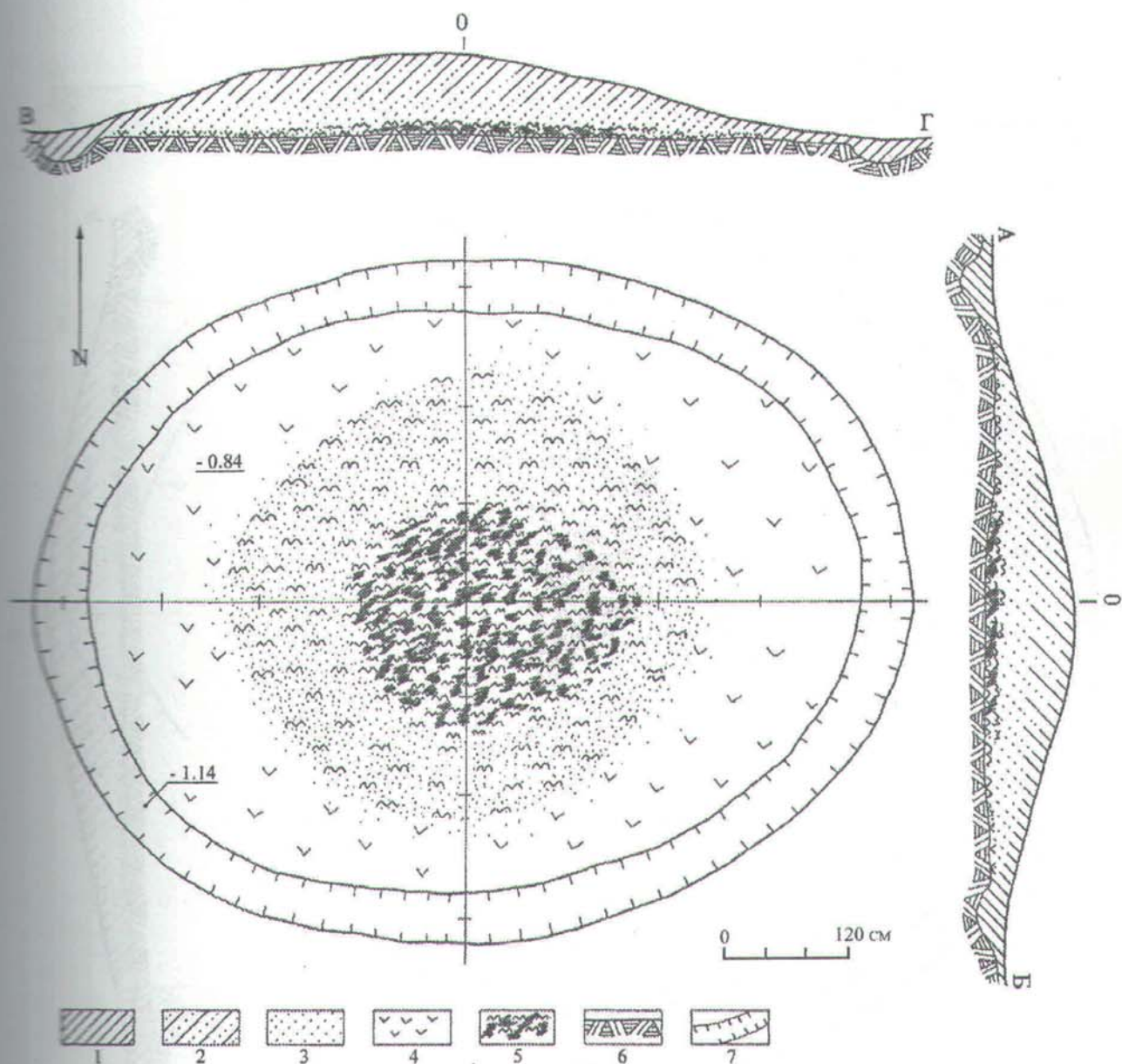

Рис. 44. План і переріз кургану С-8. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — попіл з рештками головень, 6 — материк, 7 — ровик.

Fig. 44. Plan and cross-section of the mound C-8. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — ash with burnt wood, 6 — virgin soil, 7 — ditch.

Курган С-10 (рис. 46). У центрі кургану на гл. 0,48 м виявлено парне поховання, умовно окреслене як поховання 1 і поховання 2. Останки поганої збереженості. Кістяки лежали на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Загальна довжина збережених останків поховання 1 — 178 см, поховання 2 — 148 см. Тілопокладення здійснені на рівні давнього горизонту із західною орієнтацією. Поховання 2 знаходилося на 2—3 см нижче від поховання 1. Зліва біля черепа поховання 2, в області тім'я виявлено зупинення восьми скроневих кілець, які були з'єднані між собою (рис. 46, 1).

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що похованням на могильнику в урочищі Сермень притаманний уніфікований набір елементів, в межах яких чітко виділяються дві групності курганів — з тілопокладенням і ті, що не містили останків. Усі тілопокладення

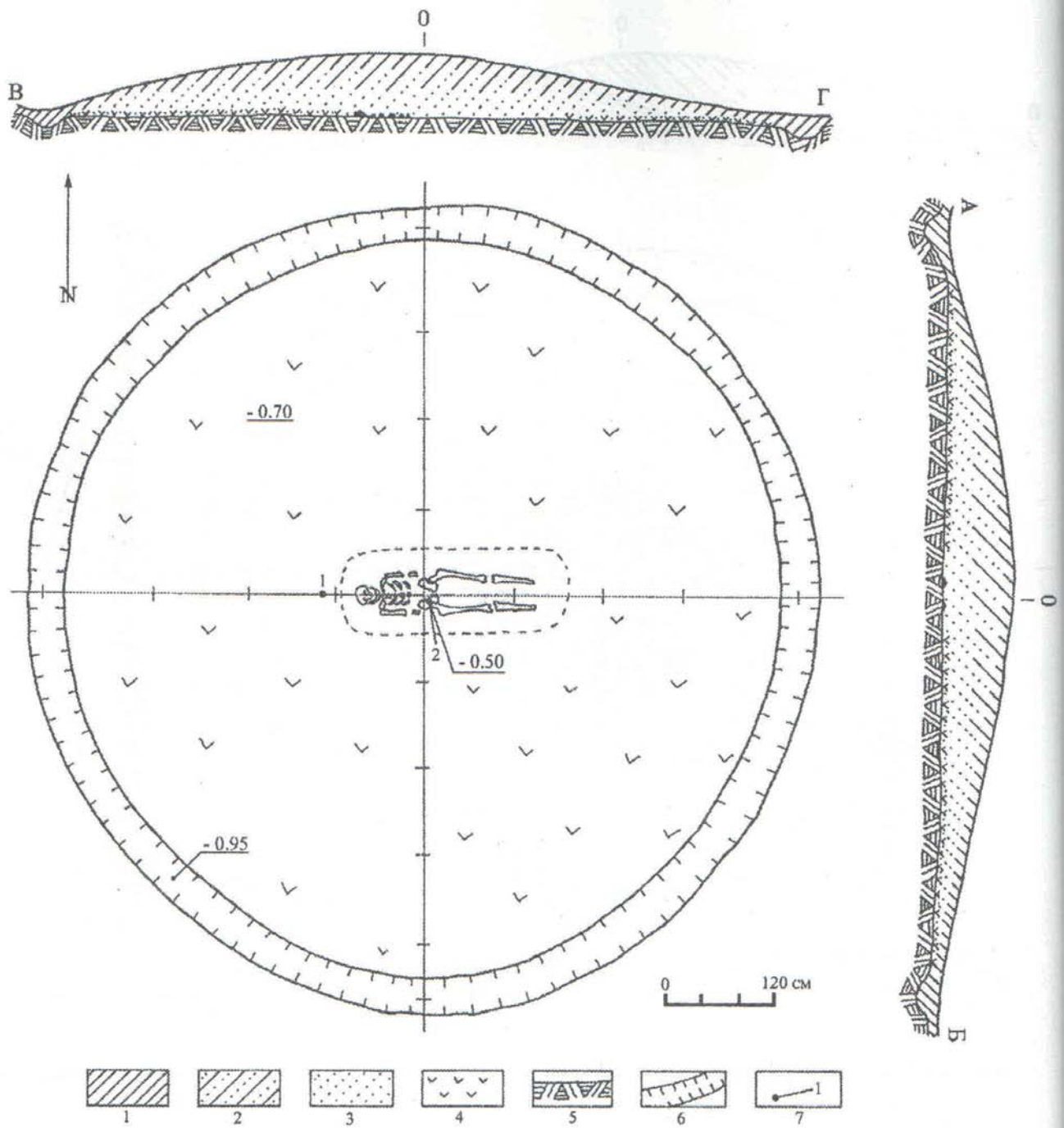

Рис. 45. План і переріз кургану С-9. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — ровик, 7 — знахідки.

Знахідки: 1—2 — фрагменти стінок горщиків.

Fig. 45. Plan and cross-section of the mound C-9. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — ditch, 7 — artifacts.

Artifacts: 1—2 — shoulder vessel fragment.

(пох. С-1 — С-9) супроводжувала лише кераміка (за винятком кургану С-10); у курганах без останків (пох. С-4 — С-8) кераміка відсутня, натомість наявні залишки вогнищ. Загальною рисою могильника були насичені великою кількістю кременевого щебеню курганні насипи, кожний з яких оточував кільцевий ровик.

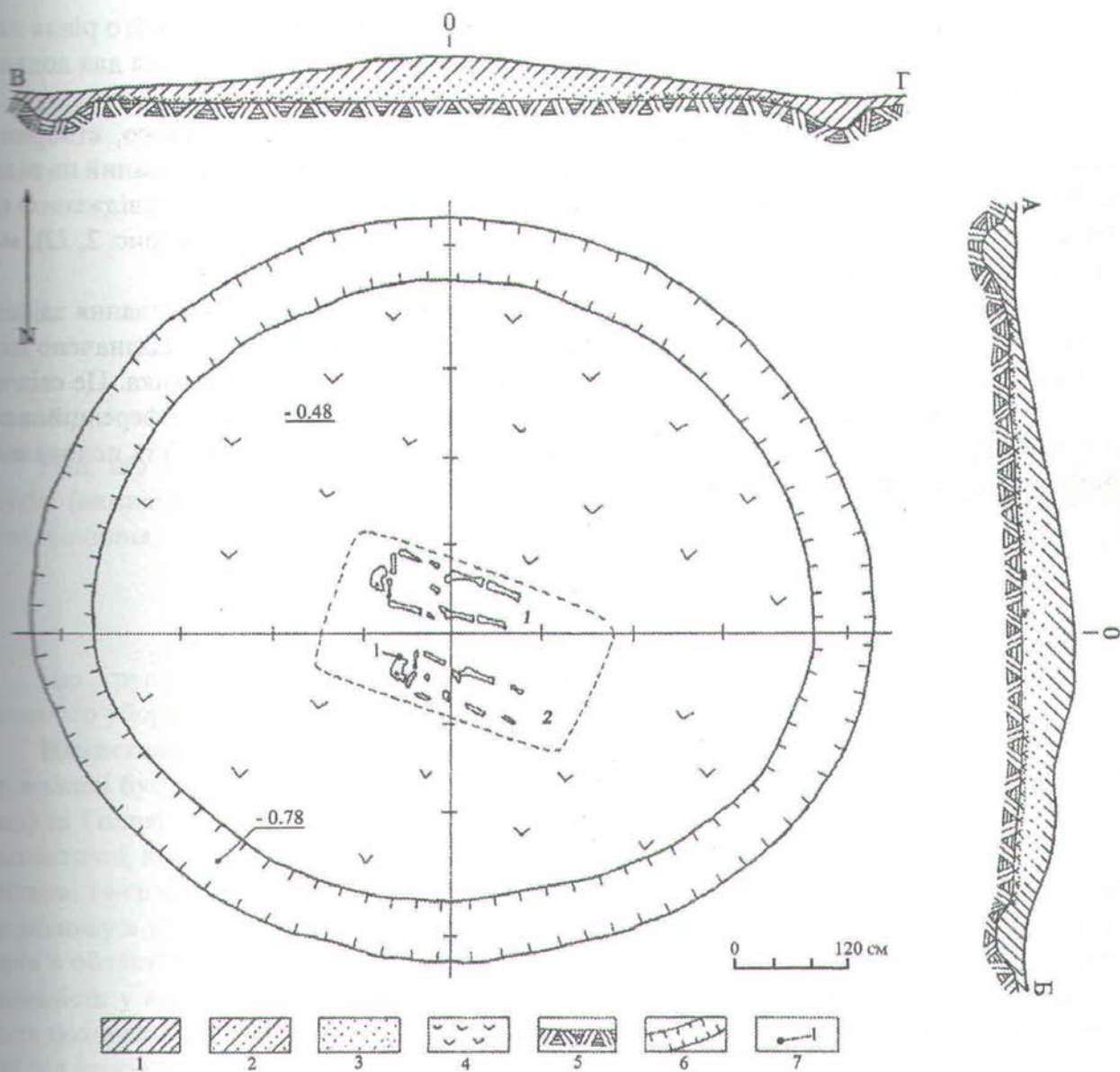

Рис. 46. План і переріз кургану С-10. Умовні позначення: 1 — дерен, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерен, 5 — материк, 6 — ровик, 7 — знахідки.
Знахідки: 1 — скроневі кільця.

Fig. 46. Plan and cross-section of the mound C-10. Legend: 1 — grass, 2 — sandy loam, 3 — sand, 4 — ancient grass, 5 — virgin soil, 6 — ditch, 7 — artifacts.
Artifacts: 1 — ear-rings.

* * *

На завершення огляду розкопаних могильників належить звернути увагу на загальні закономірності локалізації курганів і особливості поховань. Майже усі поховальні пам'ятки були розташовані на підвищених берегах річок, що живили р. Млинок, і частина з яких на сьогоднішній день перетворилась у маленькі потічки або й зовсім висохла. Тотальна ерозія післявоєнних років до невпізнанності змінила характер ландшафту в околицях Берестяного. Про непрохідні колись болота, що вкривали дану місцевість, дає уявлення лише єдине збережене реліктове бездонне „Чортове око“, що знаходиться на відстані 8 км

на південний схід від села. В умовах низинного і багнистого, майже незмінного рівня ландшафту, підвищення на берегах річок були безпечним місцем, яке надавалося для локалізації невеликих кладовищ.

На усіх могильниках кургани були розміщені один поблизу одного, створюючи компакту групу могил. Як виняток, слід розглядати курган М-8, розташований на відстані 30 м від монолітної групи поховань. Однак наявність поодиноких (недосліджених) курганів в околицях Берестяного, в урочищах Смолярня (рис. 2, 7) і Сермень (рис. 2, 12), можливо, вказує на існування якоїсь особливої ритуальної традиції.

Згідно з вищерозглянутими даними, на усіх трьох могильниках поховання здійснювалися за єдиною формою — це підкурганні тілопокладення. Поза цим, відзначено цілий ряд відмінних ритуальних елементів в межах кожного окремого могильника. Це свідчить про те, що населення, яке залишило дані могильники, дотримувалося диференційованих поглядів на обряд похорону. З'ясуванню причин, що обумовили строкатість поховальних ритуалів, присвячені наступні розділи.

2. АНАЛІЗ РЕЧОВОГО ІНВЕНТАРЯ

Речі, що супроводжували поховання, досить різноманітні. Серед них виділяються оздобы (намиста, скроневі кільця, персні), деталі одягу (пряжки), знаряддя праці (ніж, серп), начиння.

2. 1. Аксесуари

Цю групу знахідок репрезентують предмети, що входили до складу жіночого головного убору, а також елементи верхнього одягу та біжутерія.

Намистини із сердоліку. Характерним елементом поховального інвентаря виступили сердолікові бусини⁵, які відзначені, втім, лише на могильниках в урочищі Майдан (7 одиниць) та Голови (8 одиниць). Як правило, вироби репрезентовані двома різновидами: а — призматичні, відшліфовані на 8-10 поздовжніх граней (рис. 47, IV, 2; 47, V, 4—6; 48, 2), б — плиткові 14-гранні (рис. 47, II; 47, V, 3; 48, 2, 3, 8). Привертає увагу їх місцезнаходження на могильнику в уроч. Майдан: поодинокі намистини під черепом, в області скроні та їх скупчення в області шиї-грудної клітки кістяка. Цей факт, на наш погляд, свідчить про певну відмінність у використанні намистин як аксесуарів. Підтверджують цю думку знахідки з трьох поховань (пох. М-5, М-6, М-7), де в кожному з них одночасно відзначено по намистині під черепом при наявності цілого разка намиста на шиї (фото 16). Визначальним щодо призначення бусин під черепом є набір прикрас з поховання М-7, де разок намиста (фото 20, 4), знаходячись нижче нижньої щелепи *in situ*, складався з компактно залягаючих одна до другої шести намистин (дві срібні та чотири скляні); при цьому випадковість місцезнаходження намистини під черепом абсолютно виключена (фото 20, 5). Усе це дозволяє стверджувати, що ті сердолікові намистини, які знаходилися під черепом, були нашиті на начільну стрічку і становили оздобу жіночого головного убору, а виявлені в області шиї-грудної клітки — нашійні прикраси. На відміну від могильника в урочищі Майдан, у похованнях в урочищі Голови сердолікові намистини усі, без винятку, входили до складу намиста. Серед них привертає увагу один зразок (пох. Г-11), який мав гронеподібну форму з 10 гранями (рис. 48, 5; фото 20, 12). Подібна бусинка відома з київського некрополя, де була виявлена у похованні, яке супроводжували візантійські монети Романа і Костянтина, чеканені у 928—944 рр. [Голубева, 1949, рис. 2, 3, с. 108]. Аналогічна бусина входила до складу намиста (яке містило ще й призматичні та плиткові різновиди) з жіночого поховання на слов'янському могильнику в Еспенфельд в Турингії. Оздобу, потрактовану як імпорт з далеких країв, датують X—XI ст. [Leciejewicz, 1989, s. 185—187, гус. 99].

⁵Експертиза проведена Прикарпатською державною інспекцією пробірного нагляду (квитанція № 5481 зберігається у Львівському історичному музеї).

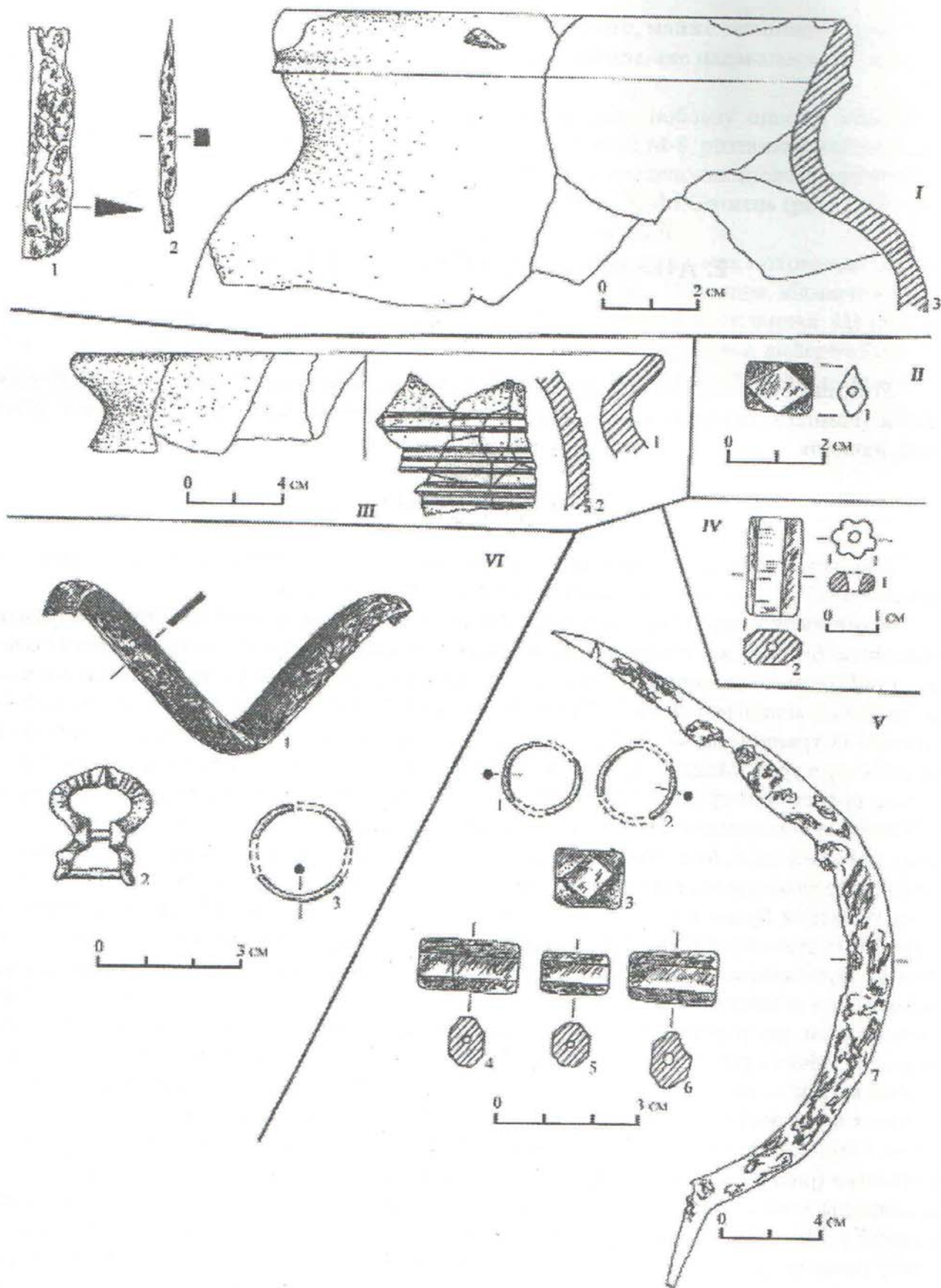

Рис. 47. Поховальний інвентар курганів могильника в уроч. Майдан:
 I — М-1; II — М-3; III — М-4; IV — М-5; V — М-6; VI — М-8.

Fig. 47. The grave furniture from the mound cemetery at place Majdan:
 I — M-1; II — M-3; III — M-4; IV — M-5; V — M-6; VI — M-8.

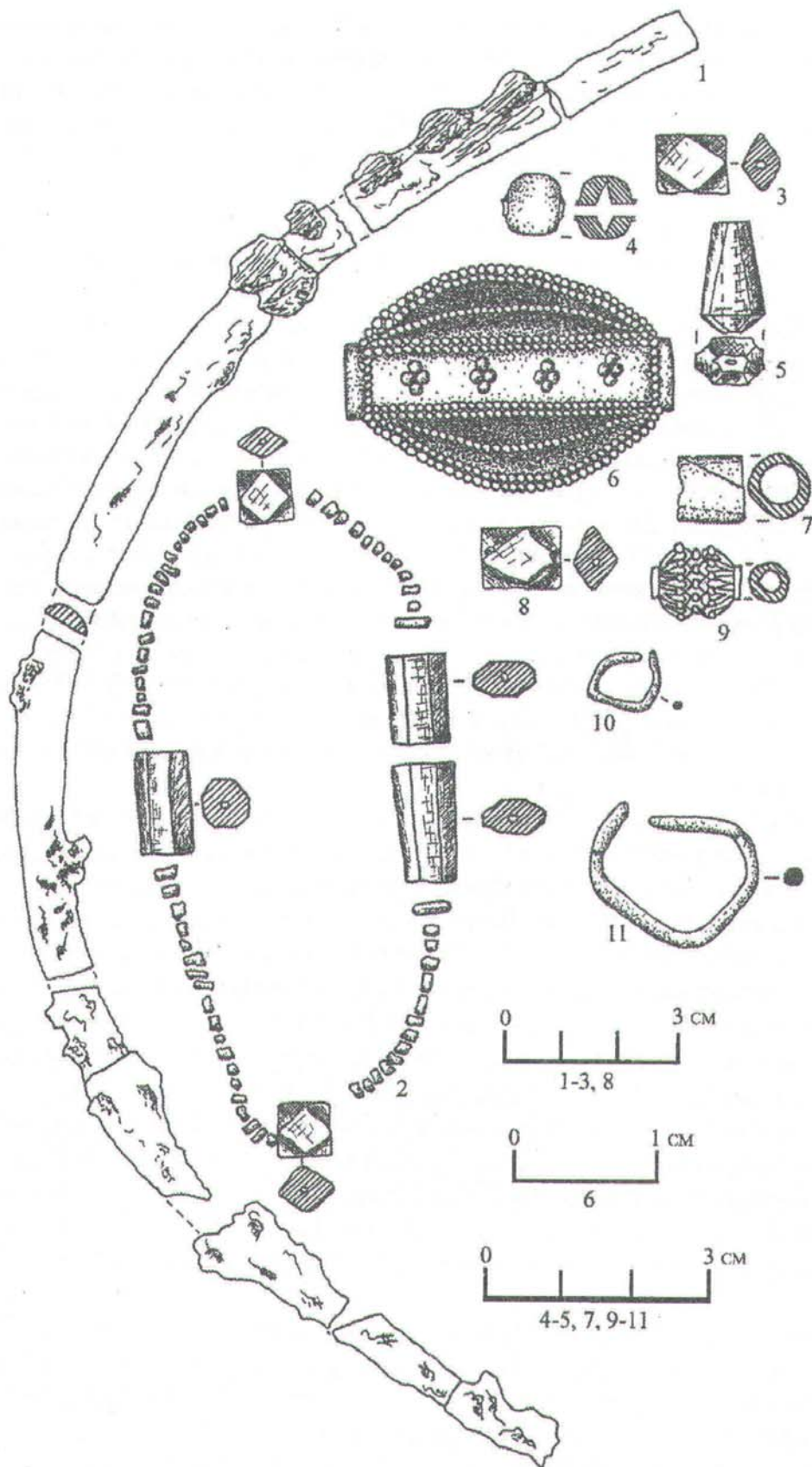

Рис. 48. Поховальний інвентар курганів могильника в уроч. Голови.
1, 2 — Г-8; 3—6 — Г-11; 7—10 — Г-3; 11 — Г-9.

Fig. 48. The grave furniture from the mound cemetery at place Golovy.
1, 2 — Г-8; 3—6 — Г-11; 7—10 — Г-3; 11 — Г-9.

Масового поширення сердоликіві намистини набули на території, заселеній волинянами, древлянами і дреговичами [Седов, 1982]. У значній кількості відзначені вони і серед поховань полоцьких кривичів [Археологія..., 1993, с. 13, 158, 214, 282]. Побутування аналогічних, здебільшого, призматичних та плиткових багатогранних сердоликових намистин у лісовій зоні було характерне для IX — початку XII ст. [Фехнер, 1959, с. 152, 156; Енуков, 1990, с. 64].

Берестянські сердоликові намистини розрізняються за кольором і способом обробки каменю. В межах жовтого-оранжевого-червоного відтінків виділяється сердолик напівпрозорої чистої текстури і такий, що містить різного характеру включення. Однотонний камінь репрезентують намистини золотисто-жовтуватої (фото 21, 1), оранжево-червоної (фото 20, 1; 12—13) та червоної (кольору крові) (фото 21, 1) барв, які можна було б ототожнити з відомими у ранньому середньовіччі близькосхідними сортами (відповідно — „йєменським“, „рутабі“, „дамаві“) [Ковалевская, 1998, с. 14—15]. Поряд з цим відзначено зразки: рожево-червоний з темними прожилками (фото 20, 5; 21, 1), світло-червоний з прожилками і плямами (фото 20, 3; 21, 1), жовтувато-рожевий з оранжевими прожилками і плямами (фото 20, 8). Найбільш цінними вважалися ті сорти сердолику, що не містили прожилок, плям, чорноти чи каламуті, білизни та пістрявості [Ал-Бируни, 1963, с. 160—162]. За якістю шліфування та полірування поверхні виділяються ретельно сформовані намистини з чіткими гранями, яким притаманний живий блиск, та вироби зі згладженими ребрами і гранями, на яких помітні сліди сколів, каверн тощо. Бусини, подібні до останніх, згідно з Ю. Л. Щаповою, імпортувались з місцевості, де камінь обробляли вручну [Щапова, 1997, с. 86]. До середини XI ст. сердоликові намистини привозилися з Близького Сходу, а також з Середньої Азії. У пізніший період (злам XI—XII ст.) їх виготовлення пов'язують винятково з Середньою Азією.

Намистини зі скла виявлені лише у похованнях в урочищі Майдан та Голови. Усього виробів дев'ять, різних за формою і текстурою. Кожна з бусинок входила до складу цілого разка намиста. З поховання М-7 походять чотири намистинки — дві одинарні (рис. 49, Б, 1, б) та дві подвійні (рис. 49, Б, 2, 5). Вони виготовлені із напівпрозорого скла темно-синього кольору і, згідно з визначенням Ю. Л. Щапової, є візантійським імпортом (фото 20, 4). Одна з бусинок має вигляд куба, а в поперечному і поздовжньому перерізах — квадрат. Інші — одинарна, як рівно ж і дві подвійні, за класифікацією Ю. Л. Щапової, належать до різновиду округлих зонних намистин, які датуються дуже стисло X—XI ст. і окреслюються як хронологічно визначальні для цього відрізка часу [Щапова, 1956, с. 167].

Намистинка з поховання М-5 заміняла собою ціле намисто. Вона виготовлена із прозорого скла світло-бірюзового кольору (рис. 47, IV, 1) і, згідно з визначенням Ю. Л. Щапової, є імпортом з Близького Сходу⁶ (фото 20, 2). Намистина має вигляд шестипелюсткової розетки (діаметром 8 мм, висотою 4 мм) і, згідно з класифікацією Ю. Л. Щапової, належить до різновиду ребристих циліндричних намистин, які датуються в межах XI—XIII ст. [Щапова, 1956, с. 75].

Скляні намистини у похованнях в урочищі Голови репрезентовані чотирма виробами циліндричної форми. У вигляді крихти збереглася бусинка з прозорого скла з золотою фольгою (пох. Г-11). Фактура знахідки дозволяє ототожнювати її з виробами типу б (згідно з Ю. Л. Щаповою), поширених у X—XI ст. [Щапова, 1956, с. 171—172]. До цього ж типу відноситься золотиста циліндрична намистинка висотою 9 мм і діаметром 6 мм (пох. Г-3). Вона виготовлена із напівпрозорого скла товщиною 1 мм із запаяною срібною фольгою (рис. 48, 7). Зовнішній шар скла разом з фольгою не зберігся, оскільки відразу по видобу-

⁶ Висловлюю сердечну вдячність професорові, доктору історичних наук Ю. Л. Щаповій за люб'язно надану консультацію про берестянські намистини.

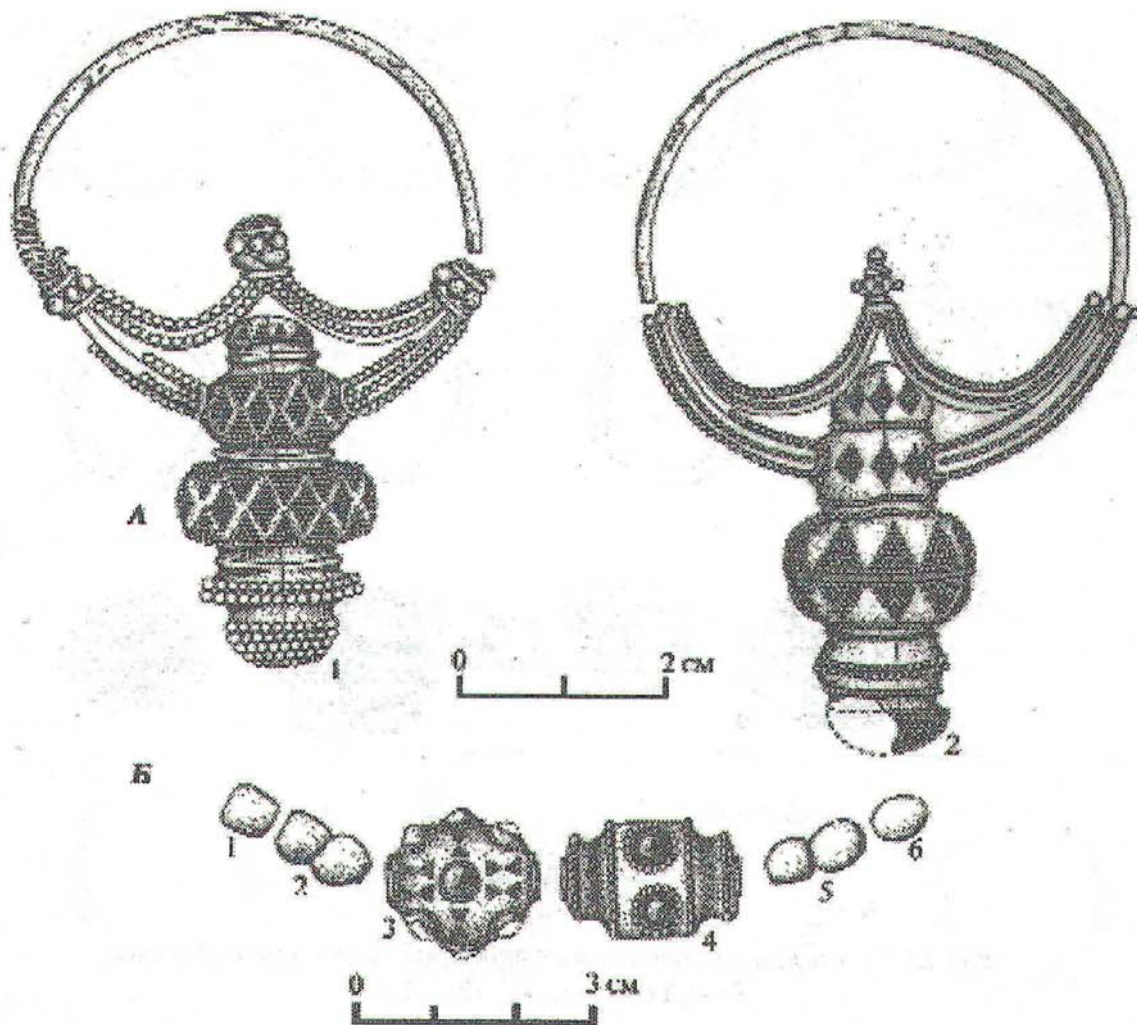

Рис. 49. Скорові кільця та намисто із поховання М-7.

Fig. 49. Ear-rings and necklace from burial M-7.

ванні його з піску відшарувався і розсипався (фото 20, 7). Цей факт дозволяє припускати, що зразок був виготовлений у майстерні на теренах Київської Русі. Власне на початку XI ст. на внутрішньому ринку з'являються місцеві скляні вироби, які відрізнялися від візантійських наявністю срібної фольги і розшаруванням скляної маси [Щапова, 1997, с. 85—86]. З поховання Г-12 походить циліндрична бусинка діаметром 8 мм, висотою 8 мм і товщиною стінок 1 мм (рис. 50, 10). Вона виготовлена із прозорого скла зелено-блакитного кольору. Оригінальність виробу полягає у способі оформлення зовнішньої поверхні, яка декорована дрібною сіточкою з вертикальних та горизонтальних жолобків, що створювало вигляд русту. Така форма намистин зустрічається дуже рідко. Кілька зразків подібних бусинок відзначено у похованнях радимичів на могильнику в Гадзилавичах [Археалогія..., 1993, с. 148], де вони датуються широко XI—XII ст. Така ж намистина виявлена серед матеріалів з могильника в Непоренті на Мазовії, де вона на підставі супроводжуючих поховання монет датується рубежем XI/XII ст. [Rauhut, 1951/1952, s. 341, рис. 2, f]. Намистини з манжетом, які Ю. Л. Щапова окреслює як тип 9 („лимонки“), репрезентує бусинка (фото 20, 11), виготовлена із непрозорого скла яскраво-жовтого кольору (пох. Г-11). Зразок посідає циліндричний отвір з вузьким розширенням всередині виробу (рис. 48, 4). Подібні намистини Ю. Л. Щапова окреслює як візантійський імпорт, що з'являється в кінці X — на початку XI ст.

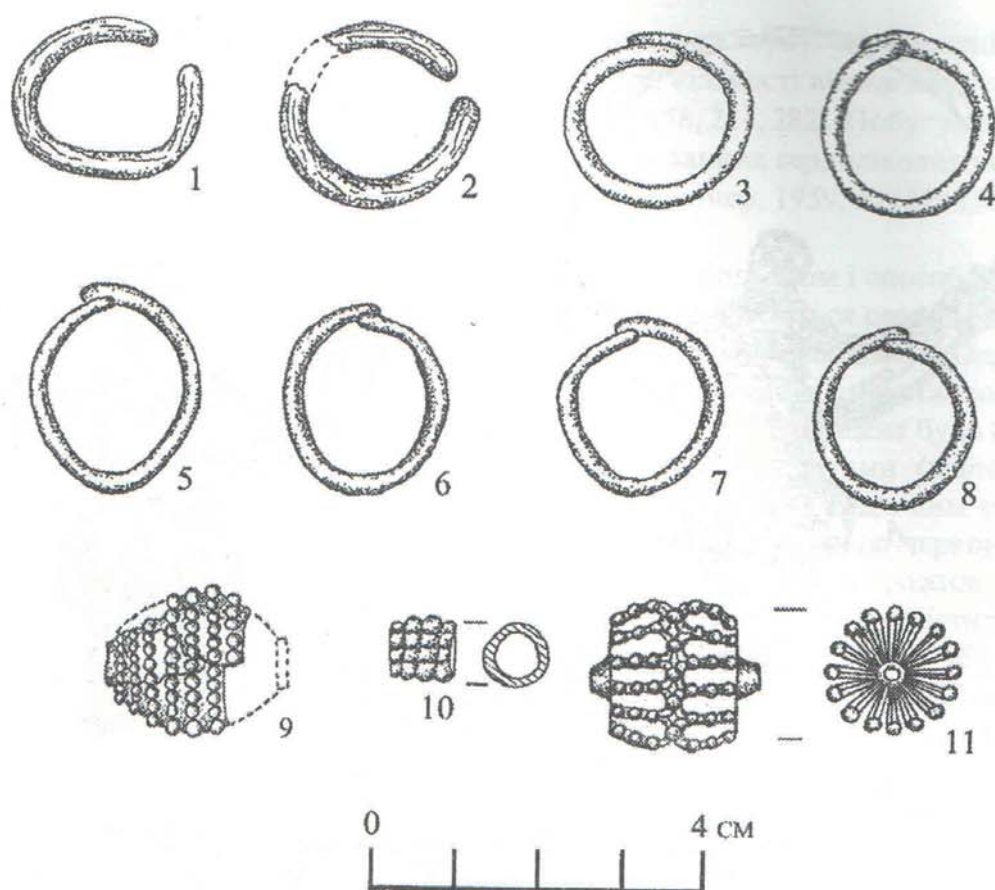

Рис. 50. Поховальний інвентар курганів могильника в уроч. Голови.
1—8, 11 — Г-13; 9—10 — Г-12.

Fig. 50. The grave furniture from the mound cemetery at place Golovy.
1—8, 11 — Г-13; 9—10 — Г-12.

Намистини пастові. До складу намиста з поховання С-7 входили чотири бусинки із непрозорої скляної маси — т. зв. пасти (фото 21, 4). Їм притаманна опуклобока форма та поліхромія пасти. Дві з них прикрашали хвилясті лінії бежевого кольору по коричневому тлі (рис. 51, Б, 1—2), а в інших двох — по чорному тлі були нанесені хвилясті лінії жовтого кольору (рис. 51, Б, 4—5). Згідно з класифікацією Ю. Л. Щапової, бусинки належать до гладких намистин зі спірально-хвилястою інкрустацією (рис. 51, Б, 1) та до гладких намистин з суцільною одноколірною чи поліхромною інкрустацією (рис. 51, Б, 2, 4—5). Перший різновид (тип 2 за Ю. Л. Щаповою) в цілому датується XII-XIV ст., а для Новгороду — кінцем XI—XII ст.; другий різновид (тип 3 за Ю. Л. Щаповою) датується XII — поч. XIII ст. [Щапова, 1956, с. 177].

Намистини металеві. Усі виявлені на берестянських могильниках металеві намистини (7 одиниць) за технікою виготовлення репрезентують дві групи виробів: а) вишукані срібні оздоби ювелірної роботи та б) імітація останніх у кольорових металах (бронза і мідь). Серед них виділяються ажурні зразки і екземпляри з суцільною „глухою“ основою.

Ажурні намистини походять з поховань С-7 (рис. 51, Б, 3), Г-13 (рис. 50, 11) та Г-3 (рис. 48, 9). У літературі предмета подібні вироби відносять до т. зв. дреговицького типу. Бусини з поховання С-7 і Г-13 виготовлені з тонких посріблених мідних дротиків, вигнутих у вигляді овальних петель, на які напаяні дрібні зернятка срібла. При цьому слід підкреслити значну подібність бусин з поховань С-7 (фото 21, 4) і Г-13 (рис. 50, 11). Срібна на-

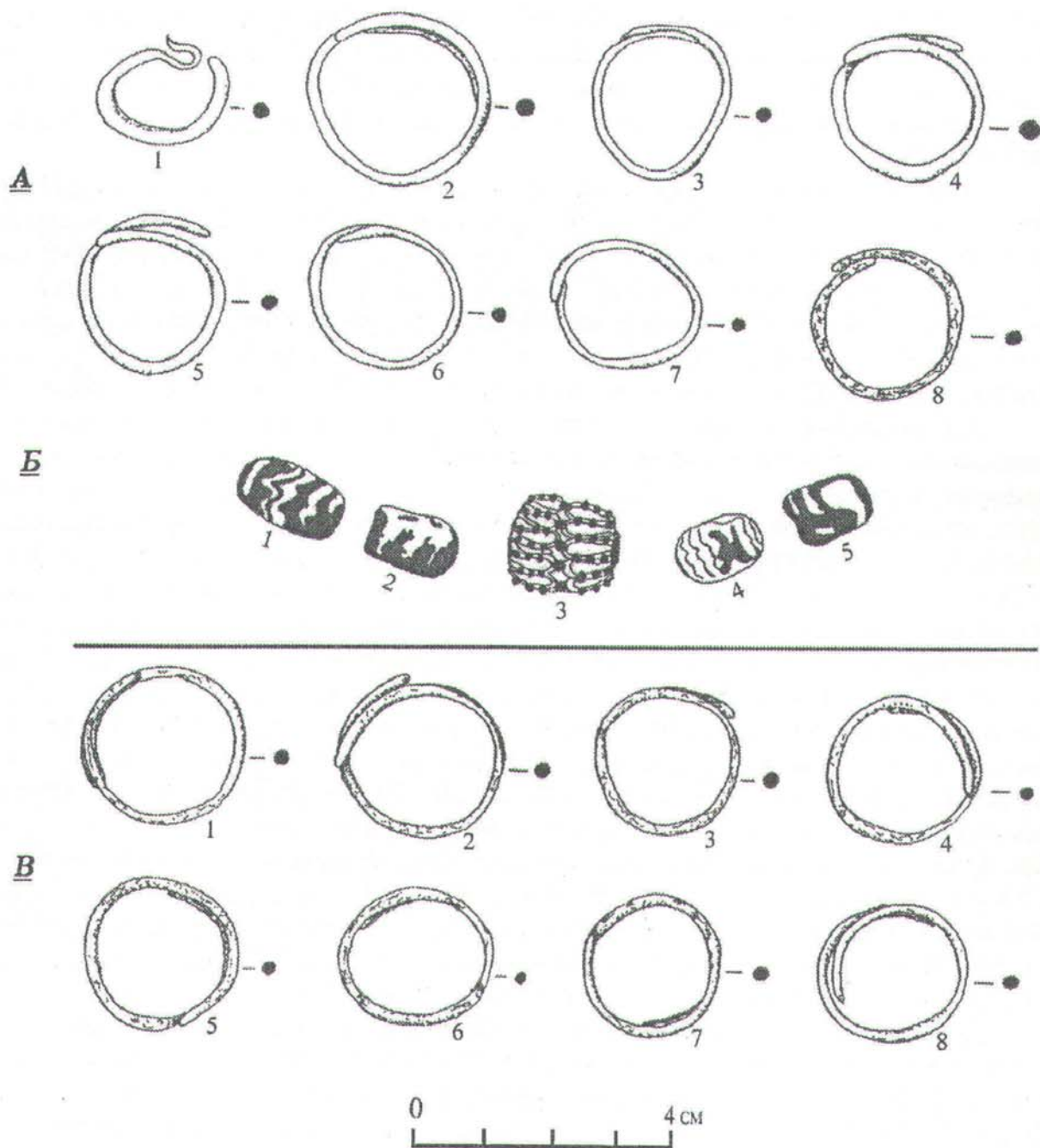

Рис. 51. Поховальний інвентар курганів могильника в уроч. Сермень.
А, Б — С-7; В — С-10.

Fig. 51. The grave furniture from the mound cemetery at place Sermen'.
А, Б — С-7; В — С-10.

мистина з поховання Г-3 (фото 20, б), хоча й тотожна їм за технологією виготовлення, відрізняється більшою мініатюрністю — значно тоншими дротиками, дрібнішою зерню, наявністю шару позолоти, що свідчить про високу майстерність виробника і промовляє за зв'язок зі столичними ювелірними осередками, а можливо, й зарубіжними центрами. Час поширення аналогічних металевих, окреслених як крупнозерневі, намистин дослідники визначають досить широко: XI — початок XIII ст. [Успенская, 1953, с. 121]. Ажурні зернені бусини входили до складу скарбу, виявленого у Жорнові на Рівненщині (Чайка, Зварич, 1979, с. 418—419), який на підставі замків нашійних гривень (Кучінко, Орлов, 1989, с. 96—106) на-

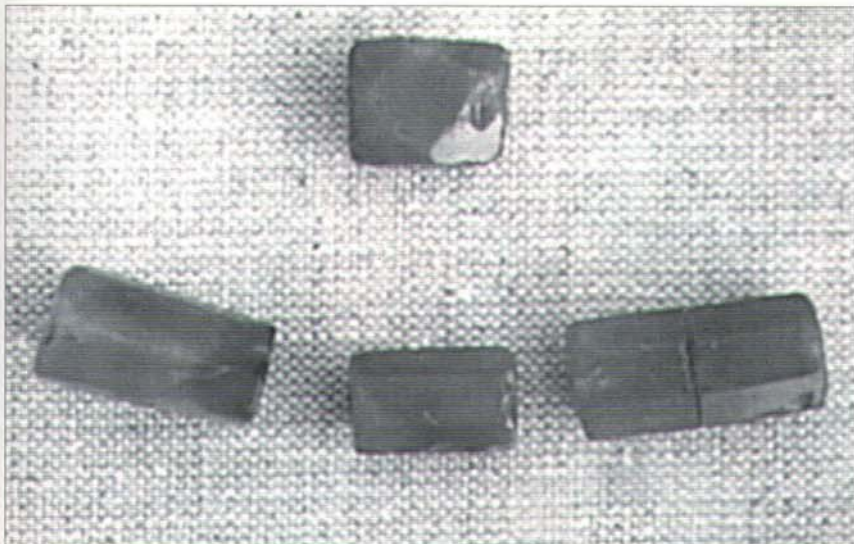
дійно датується кінцем XI — початком XII ст. Відомі подібні намистини і на ранньосередньовічних пам'ятках сусідніх теренів північно-східної Польщі, наприклад, на могильнику середини XI — початку XIII ст. в Чеканові [Zawadzka-Antosik, 1982, s. 25—57], на могильнику середини XI — другої половини XII ст. в Таньську-Пшедборах [Rauhut, Długopolska, 1973, tab. III, e].

Інший тип намистин репрезентує реконструйована бусина із поховання Г-12. Вона виготовлена із двох витиснених зі срібної фольги злегка видовжених півкульок, що спаяні між собою (рис. 50, 9). Поверхня виробу густо вкрита крупною зерню. Подібні зразки, окреслені як дреговицький тип, були поширені протягом XI—XII ст. [Седов, 1982, с. 114, табл. XXIX, 5, 11—13, 17—21]. На теренах Волині аналогічні намистини відзначені у скарбах кінця XI — початку XII ст., виявлених у Торговиці (Никольченко, 1972), Жорнові (Чайка, Зварич, 1979, с. 418—419), Городищі (Кучінко, 1996, с. 143—144, рис. 63, 4—6).

Дві срібні бусини, виконані в одному стилі, але з певними відмінностями у формі, входили до складу цілого намиста у похованні М-7 (рис. 49, Б). Одна з них має бочкоподібну форму і виготовлена із тонкої фольги. Поверхня виробу оздоблена пустотілими півкульками, які при основі оточені колом зерні. Простір між кульками заповнений викладеними дуже дрібною зерню фігурами — це пари трикутників, що стикаються вершинами (фото 20, 4). Другій реконструйованій намистині притаманна дещо інша форма: в основі це циліндр, який ближче до країв виробу злегка завужений і профільований увігнутими поверхнями. Центральну частину намистини, обмежену з обох боків стрічкою зерні, оздоблюють пустотілі півкульки, основи яких оточені тонким дротиком і кільцем дрібною зерню; одинарні стрічки зерні охоплюють краї виробу (рис. 49, Б, 4). Аналогії подібним намистинам (особливо опуклобокій) відомі, як правило, в складі скарбів: другої половини X ст. — рубежу X—XI ст. з Дениса Полтавської області [Корзухіна, 1954, с. 22, табл. VIII, 10—11]; першої половини XI ст. з Боруціна, Олесніц, Сейковіц [Gupieniec, Kiersnowscy, 1965, s. 16, 40, 50, tabl. I; IX—XI; XIX], Завади Лянцкоронської [Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek, 1999, s. 72—75, fig. 36, 40, 41, 42], кінця X ст. з Фельханген на Готланді [Дучко, 1987, с. 77, рис. 2, 4] та інших. У похованнях вони трапляються дуже рідко і відомі, наприклад, на могильниках XI—XII ст. в Непоренті на Мозовії [Rauhut, 1951/1952, s. 338, tabl. XXXIV, 8—10], рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні на Прикарпатті [Ратич, 1971, с. 187, рис. 58].

До рідкісного типу оздоб належить намистина т. зв. лопатевого типу (пох. Г-11). Їй притаманна форма, овальна у поздовжньому і восьмикутна в поперечному перерізах (рис. 48, б). Виріб виготовлений із тонкої срібної фольги і оздоблений дрібною зерню (фото 20, 10). Зразки, виконані у цьому стилі, широко відомі зі скарбів першої половини XI ст., що виявлені в Боруціні, Мнішках, Олесніцах, Сейковіцах [Gupieniec, Kiersnowscy, 1965, tabl. I, VIII, X—XI, XIX—XX], Яроціні, Лісовку, Машеніцах [Slaski, Tabaczynski, 1959, tabl. VIII, X, XIII, XV]. Цікаво, що фрагменти срібних намистин усіх вищерозглянутих типів були виявлені в одному скарбі з Міхаловець, який на підставі монет датується 1037—1055 pp. [Slaski, Zakrzewski, 1953, s. 157—179].

Скроневі кільця. Цей різновид оздоб на берестянських могильниках репрезентований двома стильово відмінними типами виробів — перснеподібними кільцями і кільцями „волинського типу“. Як правило, ці прикраси зустрічаються у парній кількості. Характерною рисою комплекту з восьми кілець (пох. Г-13) були кінці, які злегка заходили один за одний (рис. 50, 1—8), що служить загальною ознакою т. зв. півтораобертних скроневих кілець (ступінь загнутої кінців може бути різний). Зразки виконані з посрібленого мідного дроту. Комплект з пари (фрагментарно збережених) перснеподібних кілець, розімкнуті кінці яких, мабуть, також злегка заходили один за одний, походить з поховання М-6. Вони виготовлені з округлого в перезі бронзового дроту (рис. 47, V, 1—2). Добре збереглися два набори скроневих кілець, що виявлені на могильнику в урочищі Сермень. Комплект з кур-

▲
Фото. 16. Курган М-6. Начільна бусина
і намисто із сердоліку.

Photo. 16. Mound M-6. Bead and necklace
of a cornelian stone.

▲
Фото. 17. Курган М-6.
Залізний серп.

Photo. 17. Mound M-6.
Iron sickle.

Фото. 18. Курган М-7. Скроневе кільце: 1 — аверс, 2 — реверс.

Photo. 18. Mound M-7. Ear-ring: 1 — avers, 2 — revers.

Фото. 19. Курган М-7. Скроневе кільце: 1 — аверс, 2 — реверс.

Photo. 19. Mound M-7. Ear-ring: 1 — avers, 2 — revers.

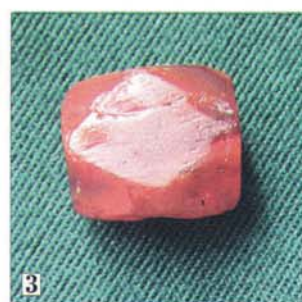

Фото. 20. Оздобы із поховань: 1 — курган М-3; 2 — курган М-5; 3 — курган М-6; 4—5 — курган М-7; 6—9 — курган Г-3; 10—13 — курган Г-11.

Photo. 20. Decorations from burial's: 1 — mound M-3; 2 — mound M-5; 3 — mound M-6; 4—5 — mound M-7; 6—9 — mound Г-3; 10—13 — mound Г-11.

Фото. 21. Оздобы із поховань: 1 — курган Г-8; 2 — курган С-10; 3—4 — курган С-7.
Photo. 21. Decorations from burial's: 1 — mound Г-8; 2 — mound С-10; 3—4 — mound С-7.

гану С-10 (рис. 51, В), як і в похованні Г-13, складався з восьми кілець (фото 21, 2). Ці вироби мають округлу, злегка деформовану форму і кінці, які заходять один за одний на 16—40 мм. Чотири зразки виготовлені з мідного (рис. 51, В 1—4), а чотири — з бронзового дроту (рис. 51, В, 5—8) різної товщини.

Інший восьмикильцевий комплект (пох. С-7) містив сім округлих, злегка деформованих півтораоберткових кілець, у п'яти з яких кінці заходять один за один на 12—22 мм (рис. 51, А, 2—6), а у двох — лише на 3,5 мм і 6 мм (рис. 51, А, 7—8). Одне кільце, на відміну від решти, посідає S-подібний кінець (рис. 51, А, 1). Оздоба виготовлені з дроту різної товщини (фото 21, 3). З огляду на метал, комплект також неоднорідний. Одне кільце виготовлене із бронзового дроту (рис. 51, А, 8), два — з бронзового посрібленого (рис. 51, А, 5—6), два — з мідного і додатково посріблені (рис. 51, А, 2, 4). Три кільця виконані з низькопробного срібла 500° вагою 1,85 г (рис. 51, А, 3) та 0,86 г (рис. 51, А, 7) і 600° вагою 2,38 г (рис. 51, А, 1)⁷. Щодо часу поширення півтораоберткових скроневих кілець немає єдиної думки. На території південної Білорусії їх побутування відносять до другої половини X — початку XIII ст. [Успенская, 1953, с. 121]; за матеріалами Суздальського некрополя вони датуються XI — першою половиною XII ст. [Сабурова, Седова, 1984, с. 91—129]; на пам'ятках Північної Русі час їх використання визначається ще ширше — X—XIII ст. [Седова, 1981, с. 13]. Скроневі кільця з S-подібним кінцем були широко розповсюджені на території західних слов'ян, де в межах проведеної типології вони визначаються як тип 3 і датуються в досить стислих рамках: 1050—1200 рр. [Musianowicz, 1948, s. 204].

До різновиду перснеподібних кілець належить також зразок з розімкненими кінцями (пох. Г-3). Виріб виконаний зі срібного дроту діаметром 1 мм (фото 20, 9). Кільце має zdeформовану підокруглу форму розміром 9 × 7 мм (рис. 48, 10). Аналогічні мініатюрні вироби є великою рідкістю у волинських похованнях. Подібні зразки відомі з курганів древлян і полян [Седов, 1982, с. 201, табл. XXVIII, 18—20]. Відзначені вони у дреговицьких похованнях XI—XII ст. на Білоруському Побужжі (Коробушкина, 1993, рис. 35, 10; 39, 2, 11). Загальноприйнято, що перснеподібні скроневі кільця з розімкненими кінцями становлять характерну рису ранньослов'янських комплексів і датуються в межах VIII — X ст.: Ходосівка [Петрашенко, 1992, с. 87], городище Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958, с. 26, рис. 13]. Дуже подібне мініатюрне скроневе кільце з ледь замкненими кінцями знаходилося в одному з київських скарбів, датованих значно пізнішим часом — 70 рр. XII ст. — 1240 р. [Корзухина, 1954, с. 105, 108, табл. XXXIII, 2].

Скроневі прикраси у вигляді півмісяця з трьома ріжками виявлені лише в похованні М-7. Це складної конструкції ювелірні вироби, що ввійшли у літературу предмета під назвою скроневих кілець „волинського типу“ (рис. 49, А). Обидва зразки виготовлені з високопробного срібла, в одному художньому стилі, але з певними відмінностями в елементах форми. Спільними стильовими рисами є місяцеподібна ажурна основа, викута з пластинки. Вона посідає три ріжки, звернені догори і рясно викладені зернятами срібла; під середнім ріжком на дузі основи звисає п'ятиярусна підвіска. В одному випадку вона складається з п'яти пустотілих, витиснених з фольги кульок, які оздоблені мотивами ромбів та трикутників, викладених зерню (рис. 49, А, 2; фото 18). У другому виробі підвіска складається із немовби сплюснутих кульок, які у поздовжньому перерізі мають форму прямокутника (рис. 49, А, 1). Найбільші кульки оздоблені двома стрічками трикутників, між якими вписані ромби (фото 19). Елементи поєднані у візерунок таким чином, що рясно заповнюють усе поле поверхні. Завершуються обидві підвіски півкульками, поверхня яких суцільно викладена зерню. Прикраси були виявлені в нижній частині черепа — під і над

⁷ Експертиза проведена Прикарпатською державною інспекцією пробірного нагляду (квитанції № 5481-5482 зберігаються у Львівському історичному музеї).

нижньою щелепою. Це свідчить про те, що вони звисали по обидва боки обличчя. Сліди стертості на зворотній стороні, якою підвіски торкалися під час руху інших складових частин головного убору, підтверджують це. Крім того, це свідчить і про тривалий час ужиткування оздоб. Подібні вироби належать до рідкісних знахідок. До цього часу аналогії їм на теренах України відзначені лише в скарбах кінця X ст.: Копіївський [Линка, 1948, с. 182—190, табл. I, 8—11; II, 1—3, 7; IV, 1—18], Юрковецький, Борщівський [Гущин, 1936, табл. VI, 6—11, 18; XI, 1—3, 5—6, 8—10], Гущинський [Корзухина, 1954, с. 86, табл. VII, 1, 3]; на території Швеції, як давньоруський імпорт, відомі вони в Готланді і Хельсінгланді [Дучко, 1987]. Серед поховального інвентаря зафіксовано лише бронзові матриці для відтискування підвісок, які виявлено на Пересопницькому могильнику у т. зв. похованні ювеліра X ст. [Корзухина, 1954, с. 73]. Напіввиріб-заготовка подібного кільця вперше відзначена у заповненні житла-землянки на городищі Уніас в с. Антонівці на Тернопільщині⁸. На теренах Польщі аналогічні скроневі кільця відомі у складі Цеханувського скарбу, час виникнення якого на підставі монет датується 976 роком або невдовзі після цього [Nowakiewicz, 1998, s. 540].

Персні. Предмет, виявлений у похованні Г-9, визначено як перстень, з огляду на його місцезнаходження — в області долоні правої руки небіжчика. За формою він нагадує перснеподібне скроневе кільце з незамкнутими кінцями. Перстень, виконаний з бронзового дроту діаметром 2 мм, мав розміри 18 × 14 мм (рис. 48, 11). Фрагменти ще одного персня знаходилися в області пальців правої руки небіжчика у похованні М-8. Виріб округлої форми, діаметром 18 мм, був виготовлений із тонкого, діаметром 2 мм, бронзового дроту, округлого в поперечному перерізі (рис. 47, VI, 3). Подібні персні були поширені по всій території Русі. Згідно з матеріалами з Новгорода вони датуються початком XI — 70 рр. XII ст. [Седова, 1981, с. 122, рис. 45, 1].

Пряжки. З поховання М-8 походить бронзова пряжка ліроподібної форми (рис. 47, VI, 2). На неї міг застібатися тоненький ремінець шириною 1 см. Подібні вироби зустрічаються в похованнях майже по всій території Давньої Русі. Нижня межа побутування ліроподібних пряжок згідно матеріалів з могильників у Чернігові та Шестовиці визначається на X ст. [Бліфельд, 1965, с. 125; 131; 1977, с. 138—144], а верхня — за матеріалами Новгорода обмежується 70—90 рр. XII ст. [Седова, 1981, с. 144, рис. 56, 1].

Дві різної форми пряжки знаходилися у похованні С-3. Одна з них має правильну округлу форму (рис. 52, 1); знизу на кільці збереглася основа, на якій петлею була закріплена шпилька (простежується борозна від шпильки). Другий зразок складається з трубчастої основи підпрямокутної форми, яка подібна до переверненої літери „П“ (рис. 52, 2). Бокові вертикальні стержні основи завершуються в одному випадку округлим „щитком“, а в другому — загнутим у вигляді валика кінцем. Внизу основи посередині горизонтальної перемички закріплений S-подібно вигнутий язичок, який спирається на другу горизонтальну перемичку. Остання у вигляді тонкої шпильки закріплена вгорі між боковими стержнями. Обидві пряжки виготовлені з заліза.

Прямих аналогій до описаних предметів не виявлено. Дещо подібний до прямокутної пряжки виріб зі стародавнього Вишгорода, але він є предметом кінської збруї [Довженок, 1952, с. 19, табл. 11, рис. 1].

На окисленій поверхні обох пряжок збереглися відбитки тканини, судячи з переплетення ниток — полотнятої. Округла пряжка була зафіксована у верхній частині грудної клітки небіжчика (рис. 39, 2) і з найбільшою імовірністю могла призначатися для скріплен-

⁸ Висловлюю щирю вдячність автору розкопок городища Уніас О. Гаврилюку за дозвіл опублікувати надану інформацію.

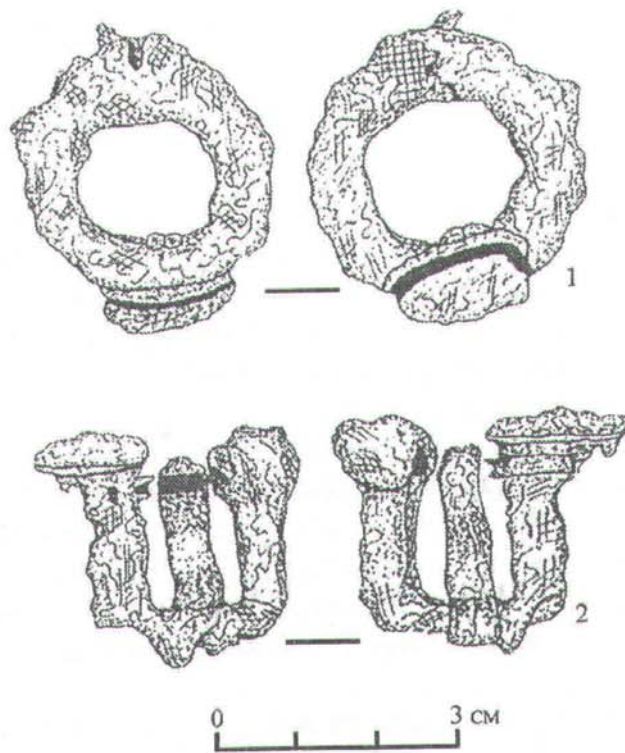

Рис. 52. Залізні пряжки із поховання С-3.

Fig. 52. Iron clasps from burial C-3.

ня одягу, тобто виконувала функцію фібули. Зрештою, своїми загальними обрисами вона нагадує кільцеподібні фібули з округлого дроту, відомі за матеріалами Новгороду в шарах кінця XII — середини XIV ст. [Седова, 1981, с. 89—92, рис. 33, 1—3]. Щодо прямокутної пряжки, яка знаходилася в нижній частині грудної клітки (рис. 39, 3), то не виключено, що вона призначалася для кріплення шкіряного ременя.

2. 2. Знаряддя праці та побутові предмети

Ця категорія речей — нечисленна: ніж, серп, цвяхи, окуття до відра, окуття домовини.

Вироби з заліза. *Ніж*, який знаходився у кургані М-1, характеризується широкою (4 мм) спинкою та вузьким (10 мм) лезом, яке клиноподібне у перерізі (рис. 47, I, 1). Металографічний аналіз за допомогою стилоскопа показав, що ніж виготовлений із залізо-вуглецевого сплаву (Fe — С), якому властивий вуглець вмісту більше 1% і відсутність легуючих компонентів⁹.

Серп з поховання М-6 зберігся задовільно (рис. 47, V, 7). Для нього характерне вузьке лезо шириною 23 мм, довжиною 243 мм і найбільшою висотою вигину 88 мм, яка становить 1/3 довжини і ледь зміщена в бік п'ятки серпа. Кут нахилу леза біля основи — 60°, з загостреного кінця — 40° (фото 17). Згідно з параметральними даними подібні серпи належать до південно-західного різновиду [Левашова, 1956]. Однак від відомих у літературі зразків цього типу описуваний екземпляр відрізняється формою леза, яке вигнуте плавною дугою. Найбільшу подібність до нього відзначено в одного із серпів з Райковецького городища [Гончаров, 1950].

⁹ Аналіз здійснено у спеціалізованій металографічній лабораторії Львівського автобусного заводу старшим інженером Н. І. Іваночко.

Цебрик. Окрім цвяхів, які збереглися у дуже поганому стані, з поховання Г-8 походить металева пластинка зі слідами дерев'яних волокон на іржі. Виріб, вигнутий дугою, виносить у ширину до 1 см і у поперечному перерізі має лінзоподібну форму (рис. 48, 1). Найімовірніше — це окуття дерев'яного цебрика, який поставили у поховання як поховальну жертву.

Предмети невизначеного призначення. У кургані М-1 виявлено стрижень довжиною 48 мм, квадратний у поперечному перерізі, загострений з одного боку, а з протилежного — завужений. Завужений край зберігся на довжину 5 мм (рис. 47, I, 2). Добре зашліфована гладка поверхня останнього дозволяє бачити в ньому фрагмент робочої частини якогось знаряддя. Описуваний стрижень виготовлений із залізо-вуглецевого сплаву, аналогічного, як у вищезгаданого ножа з цього ж поховання.

Функціонально невизначеним є предмет із поховання М-8, який зафіксований поблизу черепа, та предмет із поховання Г-11, що знаходився біля лівого плеча в області грудної клітки. У похованні М-8 — це прямокутна в поперечному перерізі пластина шириною 9 мм (рис. 47, VI, 1), зігнута під прямим кутом і з відігнутими назовні кінцями. Пластинка з поховання Г-11 шириною 5—7 мм також була зігнута під прямим кутом, а на залізному окисі містила сліди дерев'яного волокна. Припускаємо, що це було окуття, яке скріплювало наріжники домовини.

Усі вище розглянуті побутові предмети знаходилися в ужиткуванні протягом тривалого часу — X—XIII ст.

2. 3. Кераміка

На могильнику в урочищі Майдан відзначено лише уламки кружального начиння, яке походило з трьох поховань. У кургані М-1 знаходилися фрагменти двох горщиків (діаметром вінчика 115 мм і 140 мм), виготовлених одним майстром з добре промішаного тіста, насиченого незначною кількістю дрібнозенистого піску (рис. 47, I, 3). Посуд випалений нерівномірно до темно-сірого кольору на вінцях і бежевого на шийці при одношаровому зламі; горбкувата поверхня виробів — шерехата, зі слідами загладжування. Вінця горщиків лійчасто відхилені назовні, з середини мають рівну і гладку поверхню, зовні оформлені злегка опуклим манжетом, який профільований у нижній частині борозною; шийка у горщиків дуже висока і дуже слабо відхилена назовні [розрахунки проводилися згідно з методикою, розробленою В. Ф. Генінгом — Генінг, 1973, с. 114—136]. Подібні горщики, що мають характерні манжетні вінчики з підбоям, зустрічаються, як правило, на волинських пам'ятках. Відзначені вони в кургані 2 біля с. Липно (розкопки Г. В. Охріменка), в житлі 1 на поселенні біля с. Реклинець Сокальського району Львівської області [Павлів, 1987¹⁰], на городищі біля с. Листвин Дубенського району Рівненської області (розкопки 1988 р. Р. М. Чайки¹¹), де датуються кінцем X — першою половиною XI ст.

Частина дуже дрібних уламків, які вдалося склеїти, дає уявлення про обриси одного з горщиків у кургані М-4 (рис. 47, III, 1—2). Вінчик посудини, діаметром 240 мм, зовні заокруглений, а з середини, внаслідок загладжування паличкою, має нерівномірну слабо-профільовану ввігнутість, що нагадує закраїнку; шийка середньої висоти, сильно відхилена назовні; фрагмент плічка оздоблений борознами на всю висоту. Горщик виготовлений

¹⁰ Складаю щире подяку авторові розкопок поселення біля с. Реклинець Д. Ю. Павліву за дозвіл ознайомитися з керамічною колекцією.

¹¹ Глибоко вдячна авторові розкопок городища Листвин світлої пам'яті Р. М. Чайці за можливість опрацювати керамічний матеріал.

з глиняного тіста, насиченого значною кількістю дрібнозернистого піску, випалений до світло-бежевого кольору з одношаровим зламом. Згідно з дослідженнями, проведеними на базі керамічного матеріалу з пам'яток Прикарпаття та Волині, вінця аналогічної моделі з'являються у другій половині XI ст. [Гупало, 1993 а].

З численних фрагментів кружальної кераміки, виявлених на могильнику в урочищі Голови, вдалося реконструювати сім цілих посудин та два більші уламки верхніх частин горщиків.

Поховання Г-2. Горщик (діаметр вінець 130 мм, діаметр дна 100 мм, висота 175 мм) вузькогорлої конічної форми з довгим середньо випуклим плічком і дуже високою середньо відхиленою назовні шийкою. Вінчик оформлений майже вертикально зрізаною гранню (рис. 53, 7). У місці переходу дугастої шийки в плічка виділяється невеличке заглиблення з реберцем угорі. Посудина має заглажену поверхню; виготовлена з глини з домішками дрібнозернистого піску, яка випалена до світло-бежевого кольору з одношаровим зламом. Аналогії до цього горщика виявлені серед кераміки з Муравиці на Волині [Сवेशніков, Петегирич, 1978, рис. 4, 3, б], а також з житла 17 першої половини XI ст. з верхнього будівельного горизонту у Судовій Вишні [Ратич, 1962].

Поховання Г-3. Горщик (діаметр вінець 160 мм, діаметр дна 80 мм, висота 155 мм) широкогорлої конічної форми з середнім дуже слабо випуклим плічком і середньою сильно відігнутою назовні шийкою. Зовні вінчик оформлений злегка опуклою дещо знівельованою гранню, а зсередини — псевдоваликом, який утворився в процесі загладжування внутрішньої поверхні горловини (рис. 53, б). Посудина має нерівну горбисту поверхню зі слідами загладжування. Виготовлена з глини, насиченої домішками дрібнозернистого піску, шамоту і незначною кількістю дрібно посіченої соломи; випалена на бежевий колір з одношаровим зламом. На денці є клеймо у вигляді трьох концентричних кіл, у які вписані прямий і косий хрести, що взаємно накладаються один на один. Датується кінцем X — початком XI ст.

Поховання Г-9. Горщик (діаметр вінець 195 мм, діаметр дна 90 мм, висота 190 мм) широкогорлої конічної форми з довгим слабо випуклим плічком і високою слабо відігнутою назовні шийкою. Вінчик оформлений опуклим слабопідрізнаним манжетом (рис. 53, 5). Посудина виконана з добре відмуленої глини з незначною домішкою дрібнозернистого піску і випалена на бежевий колір з двошаровим зламом. Горщик був наповнений попелом та вугликами і на зовнішній поверхні містив сліди повторної дії вогню. Формою вінець і загальними пропорціями горщики з пох. Г-3 і Г-9 нагадують начиння IX — X ст. Однак ряд ознак (повністю виточені на колі, добрий випал, наявність клейма і т. п.) вказує на те, що це вироби з пізнішого періоду. Горщиків з подібними рисами серед керамічних комплексів другої половини XI ст. не виявлено. З цього погляду датування обох начинь обмежується в рамках першої половини XI ст. Присутність горщиків з архаїчними рисами у похованнях волинських могильників XI ст. не є явищем винятковим. Подібна знахідка, наприклад, виявлена в кургані 14 на могильнику в Майдані Липно [Петегирич, 1995, рис. 2, 3].

Поховання Г-12 містило три посудини. Горщик (діаметр вінець 207 мм, діаметр дна 135 мм, висота 240 мм) широкогорлої конічної форми з середнім середньо випуклим плічком і дуже низькою сильно відхиленою назовні шийкою. Вінчик із закраїнкою профільований двома гранями: верхня косозрізана назовні і нижня косозрізана у напрямку до шийки. Посудина оздоблена вузьколінійним заглибленим орнаментом, що охоплював усю поверхню плічок. На дні — клеймо у вигляді вписаного у коло косоного хреста (рис. 53, 4).

Другий горщик (діаметр вінець 195 мм, діаметр дна 127 мм, висота 175 мм) з широкою горловиною, приземкуватий, з випуклим туловом. Йому притаманне середнє слабо випукле плічко та низька дуже сильно відхилена назовні шийка. Вінчик з закраїнкою оформлений косозрізаною назовні, злегка ввігнутою гранню. Посудина оздоблена вузьколінійним гребінцевим орнаментом на усю висоту плічок (рис. 53, 2).

Третій горщик такої ж форми (діаметр вінець 155 мм, діаметр дна 97 мм, висота 172 мм) мав довге слабо випукле плічко та низьку дуже слабо відхилену назовні шийку. Вінчик з закраїнкою косозрізаний назовні і потовщений знизу (рис. 53, 3).

Усе начиння з поховання Г-12 має нерівну заглажену поверхню, виготовлене з глини, насиченої значною кількістю дрібнозернистого піску, і випалене на бежевий колір з двошаровим зламом. Велику подібність до приземкуватих горщиків виказують зразки, виявлені у курганах (1 і 17) з другої половини — кінця XI ст. на могильнику Майдан Липно на Волині [Петегірич, 1995, рис. 2, 1—4]. Берестянське начиння відрізняється лише присутністю закраїнки, що є підставою для його датування фінальною фазою XI ст.

Поховання Г-13. Горщик (діаметр вінець 185 мм, дна 92 мм висота 225 мм) широкогорлої конічної форми з довгим слабо випуклим плічком і низькою сильно відхиленою назовні шийкою. Вінчик з закраїнкою оформлений косозрізаною назовні гранню з потовщеним краєм і оздоблений гребінцевими вдавленнями. По верхній частині плічок посудину охоплює ряд нігтевих вдавлень і вузьке пасмо з чотирьох прямих ліній (рис. 53, 1). Горщик, якому притаманна горбкувата поверхня, виготовлений з відмуленої глини, що містить незначну кількість дрібнозернистого піску, і випалений до бежевого кольору з двошаровим зламом. Датується останньою чвертю XI ст.

З поховання Г-11 походять тільки два фрагменти горщиків. Один з них має рівну поверхню і виготовлений із тіста з незначною домішкою дрібнозернистого піску. Випал тришаровий, бежевого кольору. Судячи зі збереженого фрагмента, горщик, якому притаманне середнє сильно випукле плічко і середня сильно відігнута назовні шийка, в цілому мав широкогорлу конічну форму. Вінчик зовні оформлений псевдоманжетом, що складається з майже горизонтальної грані, яка знизу підкреслена знівельованим косозрізаним в напрямку до шийки манжетом. Плічка на всю висоту вкриті орнаментом із нігтеподібних насічок і прямих ліній, виконаних загостреною паличкою (рис. 53, 8).

Другий горщик, сильно фрагментований, був виготовлений з глини, насиченої непросіяним дрібнозернистим піском. Його рівна поверхня зберегла сліди закіпчення. Випал одношаровий, оранжевого кольору. На язикоподібно вигнутій шийці вінчик оформлений косозрізаною назовні гранню. На плічках присутній орнамент у вигляді нігтеподібних ямкових вдавлень (рис. 53, 9). Вінця подібної форми були поширені на городищі Дорогобуж протягом другої половини X — XI ст. [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 52, рис. 79, 23]. Однак горщики з сильно випуклим тулубом появляються тільки у другій половині XI ст. Загалом форма начиння з поховання Г-11 відповідає морфологічним особливостям кераміки з верхнього горизонту городища у Судовій Вишні, звідси датування її обмежується серединою — третьою чвертю XI ст.

Фрагмент горловини з поховання Г-1 мав дугасто вигнуту шийку і вінчик у вигляді слабоопуклого манжета (рис. 53, 10). Горщик був виготовлений з глини, що містила незначну кількість дрібнозернистого піску. Посудина має добре заглажену поверхню, випалену на бежевий колір з двошаровим зламом. Ці риси нагадують начиння з пох. Г-9.

Дрібні фрагменти кружальних горщиків, виявлені на могильнику в урочищі Сермень, дуже одноманітні. Виготовлені вони з добре вимішаної глини, до якої додавали значну кількість дрібнозернистого піску. Внаслідок випалу посудини набули сіро-чорного кольору з одношаровим зламом (рис. 54, 1, 7), бежевого кольору з одношаровим (рис. 54, 8) та тришаровим (рис. 54, 2—6) зламом і білого кольору з одношаровим зламом. Начиння характеризується рівною, злегка заглаженою шерехатою поверхнею. Судячи з уламків, горщики мали чітко окреслені обриси: добре профільовану середню-низьку шийку, яка завершувалася валикоподібним вінчиком із закраїнкою зсередини (рис. 54, 2, 7, 8); в одному випадку заокруглений зовні на зразок валика вінчик зсередини мав слабопрофільовану

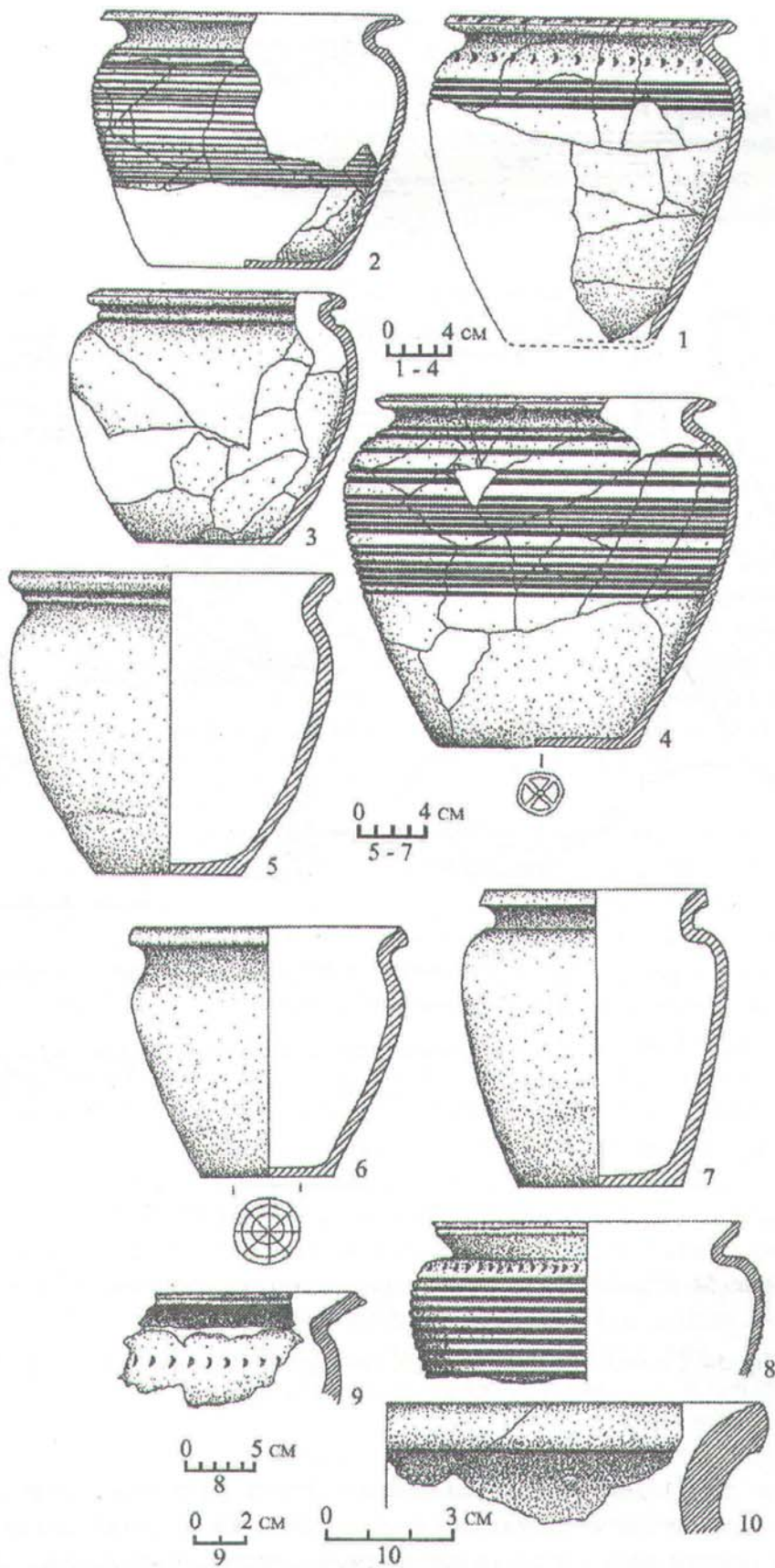

Рис. 53. Керамічні комплекси курганів могильника в уроч. Голови.
 1 — Г-13; 2—4 - Г-12; 5 — Г-9; 6 — Г-3; 7 — Г-2; 8—9 — Г-11; 10 — Г-1.

Fig. 53. Ceramic assemblages from the mound cemetery at place Golovy.
 1 — Г-13; 2—4 — Г-12; 5 — Г-9; 6 — Г-3; 7 — Г-2; 8—9 — Г-11; 10 — Г-1.

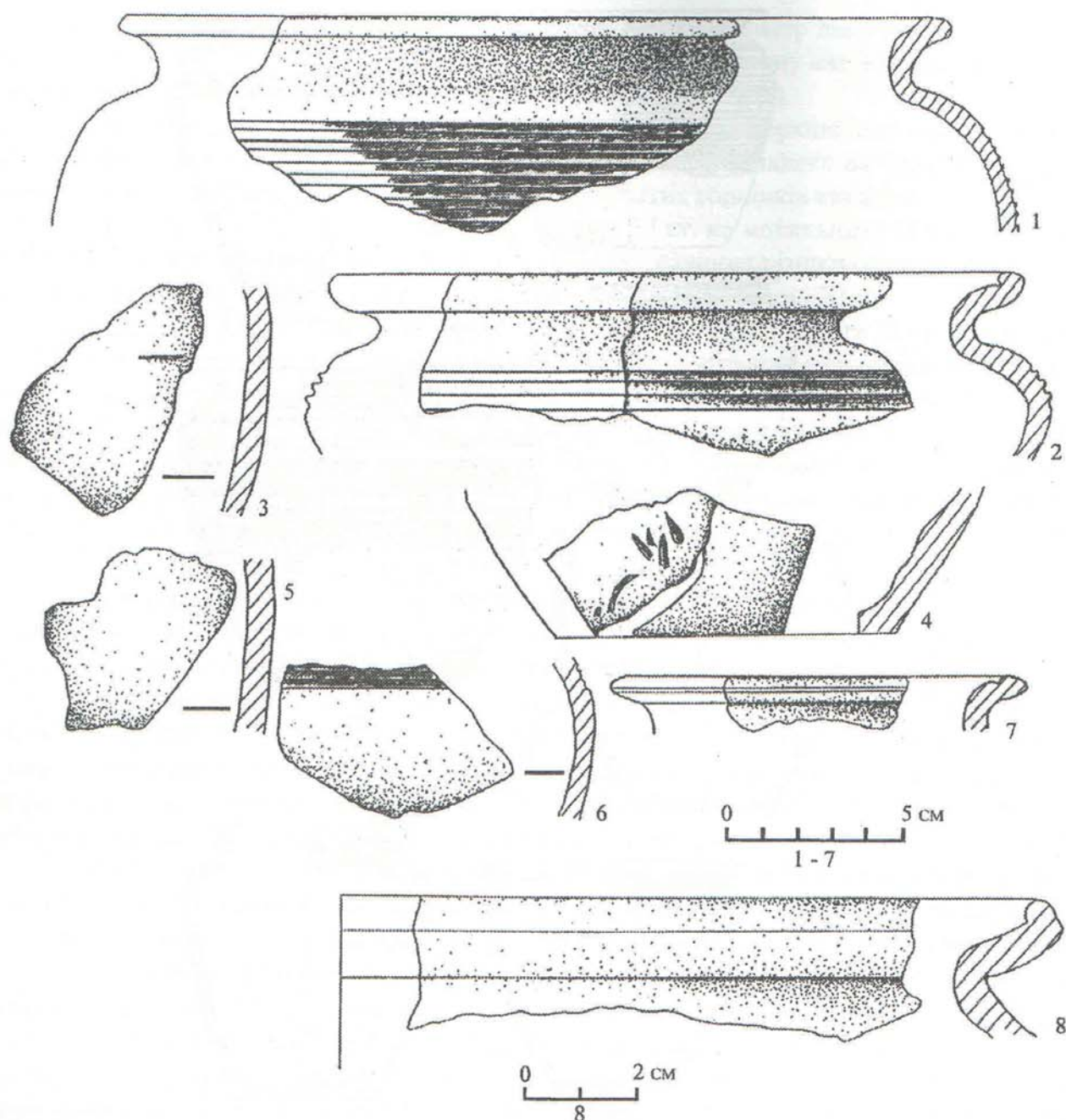

Рис. 54. Керамічні комплекси курганів могильника в уроч. Сермень.
1 — С-1; 2—6 — С-2; 7 — С-3; 8 — С-7.

Fig. 54. Ceramic assemblages from the mound cemetery at place Sermen'.
1 — С-1; 2—6 — С-2; 7 — С-3; 8 — С-7.

ввігнутість (рис. 54, 1). Два фрагменти посудин дають уявлення про форму плічок: вони розташовані у верхній третині загальної висоти горщика, короткі, сильно опуклі (рис. 54, 1—2). Вироби прикрашені заглибленим прямолінійним орнаментом, котрий нанесений гребінцевим штампиком по верхній частині плічок. Аналогічні посудини широко відзначені в житлових спорудах верхнього будівельного горизонту у Звенигороді, час побудови яких на підставі дендрохронологічного аналізу і C^{14} датується 30—80 рр. XII ст. [Свешніков, 1987, с. 94—101; 1988, с. 1—75]. Цим же часом ми схильні датувати в цілому кераміку з даного могильника.

2.4. Хронологія і періодизація комплексів

Для речей, виявлених у похованнях, притаманний досить широкий діапазон побутування. Ця обставина значно ускладнює визначення часу здійснення кожного окремого поховання, як і часу функціонування могильників у цілому. У зв'язку з цим зроблено спробу провести кореляційну характеристику поховального інвентаря з метою встановлення періодизації об'єктів. При цьому особливого значення набувають не поодинокі предмети, а комплекси речей, які, передусім, містили горщики та оздоби.

Найбільш презентабельні для датування знахідки відзначено на могильнику в урочищі Голови. Серед цих матеріалів привертають увагу, насамперед, разки намист, які, складаючись з бусин, різних за матеріалом виготовлення та походженням, самі є мініатюрними речовими комплексами. Ціле намисто супроводжувало поховання Г-8. Воно складалося з двох плиткових та трьох призматичних сердолікових бусин і 64 дрібненьких бусинок бісеру (фото 21, 1). Показовим у цій оздобі є бісер, який виготовлений з тонких прозорих скляних паличок темно-синього, синього, голубого та зеленого кольору. Краї кожної намистинки при отворах — гладенькі, що досягалося завдяки оплавленню скла. Походження подібного бісеру дослідники пов'язують з Близьким Сходом, а точніше з сірійськими склоробними осередками. Продукція останніх на теренах Давньої Русі була поширена протягом VIII—X ст., на зламі X/XI ст. їх заміняють вироби візантійських ремісників [Щапова, 1997, с. 80—86]. Сердолікові намистини, які разом з бісером склали одну оздобу, є підстави пов'язувати також з близькосхідним імпортом, час поширення якого у Східній Європі обмежується серединою XI ст. Таким чином, найімовірніше увесь разок намиста походить із Сирії і, з огляду на хронологію ужиткування його складових елементів, може датуватися кінцем X — початком XI ст.

Безперечно, близькосхідне (можливо, сірійське) походження мають ребриста бусинка з прозорого світло-бірюзового скла (фото 20, 2) і призматична сердолікова бусина (рис. 47, IV, 2), які становили єдину оздобу у похованні М-5, що у часі синхронне похованню Г-8.

Ще одне невеличке намисто із чотирьох бусин походить з поховання Г-3. Воно складалося з двох скляних (з золотою і срібною фольгою — фото 20, 7), сердолікової плиткової (фото 20, 8) та срібної ажурної бусин (фото 20, 6). Час ужиткування усіх намистин обмежується XI ст. Однак те, що срібна ажурна бусина — ювелірний виріб з дуже дрібною зерню, дозволяє ототожнювати її з оздобами, що побутували на Волині протягом другої половини X — рубежу X/XI ст. і які відомі зі скарбів в Борщівці, Юрківцях, Копіївці [Корзухіна, 1954, с. 45—52]. Єдиний комплекс з розглянутим намистом складають цілий горщик і мініатюрне скроневе кільце з розімкненими кінцями (фото 20, 9). Період використання останнього досить широкий VIII—XIII ст. Горщик за формою подібний до ранньогончарного начиння, з яким його зближує і характерний склад глиняного тіста (пісок, шамот і органіка). Таким чином, архаїчні риси горщика, особливості намиста і скроневого кільця, взяті сукупно, дозволяють увесь речовий комплекс поховання Г-3 віднести до ранньої фази окресленого періоду і датувати його початком XI століття.

Унікальний набір оздоб містився у похованні М-7 — намисто з чотирьох скляних і двох срібних бусин (фото 20, 4), начільна бусинка (фото 20, 5) і скроневі кільця „волинського типу“ (фото 18—19). Час побутування темно-синіх візантійських намистин обмежується XI ст. Срібні намистини і скроневі кільця репрезентують ювелірні вироби, поширені у другій половині X — початку XI ст. Близькосхідним імпортом, очевидно, є і сердолікова начільна намистинка, період використання якої не виходить за межі першої половини XI ст. Отже, час ужиткування усіх предметів узгоджено датує комплекс поховання М-7 кінцем X — початком XI ст.

Сердоліковим бусинам із поховань М-5, М-7, Г-8, Г-3 тотожне за формою, технікою обробки і текстурою каменя намисто і начільна бусинка з поховання М-6 (фото 16; 20, 3). Припускаємо, що вони також є близькосхідним імпортом. Останнє дозволяє звизити дату-

вання усього комплексу, в який входять серп та два перснеподібні скроневі кільця з широким діапазоном ужиткування, до середини XI ст.

На підставі характерних пропорцій горщиків, що збереглися цілими і у фрагментах, час побутування комплексів поховань Г-9 і М-1, а також спорудження курганів Г-1 і Г-2 вважаємо можливим відносити до першої половини XI ст.

Цікаве намисто супроводжувало поховання Г-11. Воно складалося із чотирьох бусин — двох сердолікових, скляної та срібної. Визначальною у цьому комплекті є яскраво-жовта бусинка — „лимонка“ (фото 20, 11). Такі намистинки в кінці X — на початку XI ст. привозили на Русь з Візантії. Срібна бусина (фото 20, 10) презентує майстерну ювелірну роботу, притаманну для виробів, що виявлені у складі скарбів другої половини X — X/XI ст. Таким чином, якщо сердолікові намистини (фото 20, 12—13) вважати близькосхідним імпортом, то усі бусини узгоджено датують ціле намисто кінцем X — першою половиною XI ст. Єдиний комплекс з намистом складають фрагменти двох горщиків. Уламок з гранчастим вінчиком посідає аналогії серед матеріалів першої половини XI ст., а фрагмент з псевдоманжетом — другої половини XI ст. Поряд з цим обидва ці начиння займають наче проміжну ланку, значно відрізняючись від посудин з архаїчними рисами з поховань Г-3, Г-2, Г-9 і горщиків з поховань Г-12, Г-13, що мають виразно профільовані вінчики з закраїнками. З огляду на час ужиткування намиста і враховуючи морфологічні особливості горщиків, датування усіх складових елементів комплексу поховання Г-11 узгоджується в межах середини — третьої чверті XI ст.

Комплекс поховання Г-12 складала п'ять предметів: три горщики, срібна та скляна намистини. Визначальними серед цих матеріалів виступають посудини, нижня хронологічна межа появи яких відноситься до останньої чверті XI ст. Відсутність у горщиків валикового вінчика, а також факт припинення імпортування скляних „горбкуватих“ намистин у кінці XI ст. дозволяють датувати в цілому комплекс поховання Г-12 останньою чвертю XI ст. На підставі морфології горщика, що мав гранчастий вінчик з закраїнкою, останньою чвертю XI ст. датується також комплекс поховання Г-13, до якого входили ще вісім скроневих кілець та срібна суцільнометалева крупнозернена бусина з широким діапазоном побутування (XI—XII ст.).

На підставі фрагментів одного горщика, який мав характерний вінчик у формі псевдовалика, поховання М-4 датується серединою — третьою чвертю XI ст.

До посудин з поховань Г-12 і Г-13 за морфологічними ознаками дуже близькі фрагменти горщиків з поховань С-1, С-2, С-7, у яких, на відміну від перших, закраїнка супроводжує валиковий вінчик. Розвинуті пропорції коротких і сильно опуклих плічок, а також добре профільовані валикові вінця становлять характерні ознаки керамічних комплексів XII ст. Враховуючи період побутування кераміки і оздоб, датування усіх поховань на могильнику в урочищі Сермень не виходить за межі XII ст.

Таким чином, на підставі кореляційної характеристики речових комплексів, проведеної в межах одного і почасти кількох поховань, як одночасові визнано кургани:

- кінець X — початок XI ст. — Г-3, Г-8, М-5, М-7;
- перша половина XI ст. — Г-1, Г-2, Г-9, М-1, М-6;
- середина — третя чверть XI ст. — Г-11, М-4;
- остання чверть XI ст. — Г-12, Г-13;
- XII ст. — С-1 — С-10.

Отже, могильники в урочищі Майдан і Голови співіснували протягом усього XI століття. Цим же періодом загалом датуються поховання М-2, М-3, М-8, що містили матеріали зі слабкими хронологічними властивостями, та поховання Г-4, Г-5, Г-6, Г-7, Г-10, які взагалі не містили жодного інвентаря. Могильники в урочищах Майдан та Голови хронологічно змінив могильник в урочищі Сермень, час функціонування якого охоплює наступне XII століття.

3. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОГО ОБРЯДУ БЕРЕСТЯНСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ

Проблема реконструкції поховального обряду палеосупільства належить до одного з найскладніших завдань історичної науки. Важливим джерелом, що інформує про різновиди поховальних практик етносу, виступають археологічні пам'ятки (поховання). Однак досліджувані нами кургани — це лише збережені на час розкопок рештки поховань, які не ідентичні похованням у момент їх здійснення. Значна частина із загальної сукупності елементів, притаманних кожному окремому об'єктові, безповоротно втрачена у процесі його руйнування, спричиненого природним і людським факторами, що тривали, у даному випадку, майже тисячоліття. Виходячи з цього, першочергове завдання дослідника полягає насамперед у фіксуванні, по можливості, якнайбільшої кількості характерних рис, притаманних кожному об'єктові. На підставі цих даних надалі визначатиметься відмінність чи подібність: а) синхронних поховань у межах одного могильника, б) між синхронними похованнями різних могильників і в) між асинхронними похованнями одного або кількох могильників. При цьому слід пам'ятати, що зафіксовані окремі риси поховання — це лише елементи поховальної пам'ятки. З огляду на вищесказане, розглянуті кургани репрезентують джерело, яке, через свій частковий характер, неспроможне якнайповніше відтворити процес похорону померлого. Отже, пропонується реконструкція поховального обряду не повинна трактуватися як повна і вичерпна. Враховуючи вищевикладені зауваження, спробуємо з'ясувати особливості поховального ритуалу, якого дотримувалася локальна етнічна спільнота в околицях села Берестяного протягом кінця X—XII ст.

Поховання — це місце, цільово призначене лише для захоронення небіжчика. Акт похорону складається з цілого ряду послідовних ритуально-практичних дій, визначених релігійно-міфологічними нормами суспільства. В межах останніх знайшла відображення і соціальна структура давніх соціумів: статево-вікова, сімейно-шлюбна, класова (або станова), майнова, професійна, релігійно-конфесійна, міфологічна — що обумовлювало диференціацію складових елементів поховального обряду.

Основною формою організації поховання на усіх розглянутих берестянських могильниках була невеличка курганна група, що складалася з 8—11 насипів. Домінуючим видом поховання на них було тілопокладення на давньому горизонті, на спині у випростаному положенні, головою на захід. Ці ритуальні елементи — стійка традиція у поховальній обрядовості на теренах Волинського Полісся протягом X — першої половини XIII ст. Поряд з цим на берестянських пам'ятках відзначено сукупність рис, які репрезентують локальну диференціацію у сценаріях похорону на вузько-окресленій території.

Найперша (і найдавніша) ознака, за якою відрізняються поховання, — це стать померлої особи. На досліджуваних могильниках, з огляду на дуже погану збереженість кісток, лише останки (три черепи) з курганів в урочищі Сермень були піддані краніометричному аналізу. Отримані дані на основі анатомічного типу черепів засигналізували антропологічну неоднорідність населення, що залишило цей могильник. Так, для черепа з кургану С-9 характерна брахікранія і еуріпрозопія, з кургану С-2 — брахікранія, а з кургану С-1 — мезокранія (табл. 4)¹².

За ступенем стертості зубів і зарощування черепних швів було визначено вік похованих: курган С-1 — 38—48 років; курган С-2 — до 30 років; курган С-9 — 40—45 років.

¹² Краніометричний аналіз здійснений у Львівському медичному інституті на кафедрі нормальної анатомії кандидатом медичних наук, доцентом О. С. Шелом'янцевим-Терським.

**Краніометричні дані останків з поховань на могильнику
в урочищі Сермень (в мм)**

Параметри	Об'єкт		
	курган С-1	курган С-2	курган С-9
Поздовжній діаметр	190	153	153
Поперечний діаметр	145	130	130
Черепний показник	76,3	85	85
Висотний діаметр	135	128	125
Довжина основи черепа	101	102	106
Найменша ширина чола	97	82	70
Довжина основи обличчя	—	—	—
Показник виступання обличчя	—	—	89,6
Виличний діаметр	108	—	110
Верхня висота обличчя	—	—	69
Показник верхньої частини	—	—	55,2
Ширина від d	43	—	45
Висота орбіти	31	—	39
Ширина носа	25	—	25
Висота носа	—	—	55
Носовий показник	—	—	45,5

Важче встановити стать останків. Не викликає сумніву, що поховання кургану С-7, яке супроводжувалося разком барвистого намиста і набором срібних та посріблених скроневих кілець, належало жінці. Очевидною є і належність поховання кургану С-10, в якому знаходилися останки чоловіка і жінки, останні з яких супроводжувалися комплектом скроневих кілець. Без сумніву, жіночими були поховання М-3, М-5, М-6, М-7, Г-3, Г-8, Г-11, Г-12, Г-13, які містили характерні оздобу у вигляді елементів головних уборів та нашійних прикрас.

Привертає увагу те, що жінки зі згаданих поховань були невисокого зросту. Довжина збережених останків при відсутності нижньої частини голінок і стіп виносила 117 см (М-6), 144 см (М-7), 148 см (С-10) і 150 см (С-7). Кістяк чоловіка у похованні С-10 був значно довший — 178 см. Ця різниця у зрості дозволяє (з урахуванням ступеня збереженості кістяка) розглядати як чоловічі поховання: С-1 (довжина повністю збережених останків — 175 см), С-9 (довжина кістяка при відсутності стіп — 180 см), Г-6 (довжина збережених останків 155 см при відсутності більшої частини голінок та стіп), Г-2 (довжина кістяка без стіп 160 см). Щодо ряду поховань, останки яких супроводжували застібки із заліза (С-3), дротяний перстень (Г-9), перстень і пряжка (М-8), які в цілому не характерні для жіночих оздоб на берестянських могильниках, вони також окреслені як чоловічі. Поряд з цим зафіксовані на черепах сліди від механічних пошкоджень, отриманих від рубаючої зброї, з більшою імовірністю свідчать про належність таких поховань чоловікам, що брали участь у воєнних сутичках (Г-1, Г-5, М-2). На кожному могильнику відзначено кургани, які не містили тілопокладення (М-1, М-4, Г-7, Г-10, С-4, С-5, С-6, С-8). Такі поховання у літературі предмета відомі як кенотафи — символічні поховання, які, вважається, влаштовували на честь загиблих далеко за межами рідної домівки (або коли тіло було недоступне для поховання). З більшою імовірністю ці поховання можна вважати чоловічими. Визначення належності поховань Г-4 і С-2, які містили лише залишки черепів, виявилось неможливе. В результаті проведеного аналізу виділено поховання: 4 жіночі і 4 чоловічі — на могильнику в урочищі Майдан; 5 жіночих і 7 чоловічих — на могильнику в урочищі Голови; 2 жіночі і 8 чоловічих — на могильнику в урочищі Сермень.

На підставі кореляції елементів поховань (стать небіжчика, супроводжуючий речовий інвентар, форма організації поминального ритуалу та поховання) пропонується наступна реконструкція поховально-поминального обряду.

3. 1. Могильники кінця X— третьої чверті XI ст.

З моменту смерті людини усі заходи, спрямовані на випровадження її зі світу живих, становили цілу низку ритуально-практичних дій, що зводилися до підготовки і проведення похорону. Щоби поховати небіжчика, насамперед необхідно було вибрати місце для поховання. У низинній, заболоченій місцевості довкола села Берестяного найкраще для цього були придатні підвищені береги річок, які впадали у р. Млинок і р. Стрипу. Здебільшого це були пласкі терени. Якщо траплялися горбкуваті підвищення, тоді заздалегідь нівелювали вершину пагорба з врахуванням площадки, необхідної як для місця покладення останків, так і для проведення поминок. Усім курганам притаманна основа підокруглої форми, яку, очевидно, розмічали відомим з прадавніх часів методом — за допомогою кілка і шнура.

Тіло небіжчика також слід було підготувати до похорону. Одягали вбрання і взуття. Жінкам відразу вкладали оздоби. Характер аксесуарів, залежно від пануючої моди і установлених традицій, мав певні відмінності на різних могильниках і в різний час. Спільною рисою оздоб виступали сердолікові бусини, які входили до складу намиста або головного убору всіх жіночих поховань кінця X — першої половини XI ст. (могильники в уроч. Майдан і Голови). Поряд з цим ряд даних дозволяє стверджувати, що головний убір як частина жіночого костюма, входив ще й у сферу формування нових естетичних тенденцій. Жінки з могильника в уроч. Голови носили убір без будь-яких додаткових оздоб. На цьому фоні маленьке перснеподібне скроневе кільце з розімкненими кінцями (пох. Г-3) можна розцінювати як виняток. Натомість на могильнику в уроч. Майдан були поширені начільні стрічки, на які нашивали по одній сердоліковій бусині, здебільшого, плитковій. Поряд з розкішними прикрасами інших небіжчиць (про це — згодом) таке начілля мала також і незаможна жінка (пох. М-3), для якої воно становило єдину оздобу. Це доводить, що даний аксесуар був обов'язковим елементом жіночого строю. Складовою частиною оформлення головного убору виступали скроневі кільця. Форма цих оздоб визначала спосіб кріплення до стрічки. Їх по одному з обох боків прикріплювали до начілля. Перснеподібні кільця з кінцями, що заходили один за другий, продагали у начільну стрічку (пох. М-6), а важкі ювелірні вироби, у вигляді підвіски з п'яти кульок на місяцеподібній основі, на довгих стрічках спускали вільно до рівня шиї.

Жіночий костюм на обох могильниках доповнювало намисто у вигляді однієї і більше бусин. Привертає увагу неоднорідний склад разків, до яких входили бусини з сердоліку, скла та срібла. Вісутність стильової цілості намист та імпорнтний характер бусин змушує домислюватись, що виявлені у похованнях разки комплектувалися їх власницями залежно від приїзду в цю місцевість купців. Кількість і асортимент бусин виразно вказують на купівельну спроможність, тобто на майновий статус цих осіб при житті, що, зрештою, було пов'язано із належністю їх до певної соціальної групи. Поряд із вкрай скромним строєм жінки у похованні М-3, до категорії незаможних слід віднести і небіжчицю з поховання М-5, яка, крім традиційного начільника, мала намисто лише з однієї, хоча й маленької, але гарної розеткоподібної бусинки з прозорого скла бірюзового кольору. На фоні цієї більш ніж скромної прикраси виділяються намиста з трьох сердолікових бусин (пох. М-6) та вишуканий разок (пох. Г-8) з 5 сердолікових бусин та 64 скляних бісеринок (можливо, один з небагатьох, придбаних цілісно). Особливо цінними намистами, які, мабуть, становили предмет гордості власниць, були разки, що поєднували у своєму складі окремі ювелірні срібні бусини з сердоліковою та жовтою скляною (пох. Г-11), золоченою та сріблистою

скляними бусинами (пох. Г-3). Окремо слід відзначити намисто із двох срібних та чотирьох скляних бусинок, з яких дві одинарні, дві — парні. Разом зі скроневими кільцями у вигляді п'ятикулькової підвіски на місяцеподібній основі вони становили унікальний і єдиний за стилем та формою комплект. Зайве, очевидно, наголошувати, що це поховання найбагатше серед усіх розглянутих. Належало воно літній жінці, яка, безперечно, в межах даної спільноти займала виняткове становище. Одній з покійниць (пох. М-6) вклали до лівої руки серп. Це чи не єдине поховання з серпом на Волині.

Порівняно з жінками, чоловіки переважно були одягнені в одяг без металевих деталей. Невідомо, елементом якої частини костюма чи аксесуара була ліроподібна бронзова пряжечка, виявлена у похованні М-8, де вона знаходилася біля правого стегна небіжчика. Розміри виробу свідчать, що ця річ призначалася для вузького (шириною 1 см) ремінця, на який, можливо, застібалась невеличка торбинка. Поряд з пряжкою у цьому ж похованні на правій руці небіжчика був перстень у вигляді кільця з дроту. Ще один перстень на правиці відзначено у чоловічому похованні Г-9.

Завершивши спорядження покійника, тіло відпроводжали на місце поховання. З огляду на заболоченість місцевості і розташування могильника, не виключено, що небіжчика перевозили човном. Тіло транспортували, безперечно, за допомогою якихось конструкцій, найпростішими з яких були ноші¹³.

Останки однієї жінки (пох. Г-11) і чоловіка (пох. Г-5) помістили у дерев'яну труну, дошки якої були збиті цвяхами; у похованні Г-11, як і у похованні М-8, наріжники домовини були стягнуті ще й металевими штабками. Вважається, що подібні дерев'яні конструкції, згідно з язичницькими віруваннями, були т. зв. „хатинами мертвих“. Небіжчика у традиційній позі (на спині, у випростаному положенні, руки вздовж тіла) клали у центрі визначеної і розчищеної площадки. В окремих випадках споруджували незначне підвищення, висотою 15 см (пох. М-2, Г-3). Безпосередньо перед покладенням тіла це місце могли заздалегідь притрусити попелом із золюю (пох. М-8, Г-1, Г-6). Важливою була орієнтація останків, яку обумовлювали уявлення про структуру світу. Переважно мерця клали головою на захід, який ототожнювався з потойбічним світом — оселею душ. Обличчям небіжчик був скерований в бік сонця, що сходить. У двох випадках (пох. М-7 і Г-11) покійників поховали головами на схід, а обличчям на захід. В основі цього ритуалу також лежать уявлення про потойбічний світ духів, у якому, вважається, захід сонця означав початок руху небесного світила у нічному царстві. Гідне прощання з померлими передбачало обов'язковий поминальний ритуал. На обох могильниках він досить різноманітний.

Під час похорону в кінці X — третій чверті XI ст. ритуальні акти здійснювались, як правило, на краю основи майбутнього кургану, у його східній частині. Для вшанування покійниці з поховання М-5 спорудили два вогнища — одне з грубих полін, друге з хмизу. Для чоловіка (пох. М-8) розклали вогнище з соломи діаметром 1,25 м. На відміну від згаданих поховань, на могильнику в уроч. Голови було характерним не лише саме спорудження, але й більша кількість вогнищ. Як і в уроч. Майдан, вони переважно склалися з соломи та хмизу і також були розташовані у східній частині вздовж основи кургану (пох. Г-6, Г-8, Г-9). Лише біля однієї небіжчиці (подібно як у пох. М-5) розклали два вогнища — одне з полін, друге з хмизу (пох. Г-8). Поряд з цим більші чи менші, а то й зовсім невеличкі поодинокі вогнища розміщали ще й у західній частині основи кургану (пох. Г-3, Г-6). Цікаво, що на відміну від могильника в уроч. Майдан, в уроч. Голови існував звичай залишати біля покійника горщик, який розбивали на місці. Начиння встановлювали, як правило, у схід-

¹³ Серед феодално-князівської верхівки для цієї мети відома практика використання саней [Митрополит Іларіон, 1994, с. 249—251].

ній частині основи кургану на відстані 1-2 м від ніг (пох. Г-2, Г-3, Г-9). Жінці з пох. Г-8 кинули поміж двома вогнищами лише уламок денця горщика, але натомість вона була єдиною, кому залишили дерев'яний цебрик, який встановили на відстані 1 м за головою. Розтовчену на місці посудину покладали також чоловікові (пох. Г-2), а уламок — жінці (пох. Г-11), для яких не розкладали вогнищ. Натомість чоловікові з пох. Г-6 не залишили жодного начиння.

У випадку відсутності тіла небіжчика родина, очевидно, зобов'язана була усе ж таки влаштувати похорон, хоча б і символічний, але з дотриманням основних ритуальних елементів. З цією метою розкладали вогнища, а в східній частині могили залишали уламки стравниць (пох. М-1, Г-7). Поряд з цим практикувався обряд, коли достатньо було спорудити лише вогнище (пох. Г-10) або залишити лише рештки від щедрої страви (пох. М-4).

На фоні вищезгаданих поховань різко виділяються ті, довкола останків яких не простежено жодних слідів вогнищ і залишків страви (пох. М-2, М-6, М-7, Г-4, Г-5).

Як потужні (з полін та хмизу), так і легкі (з соломи) вогнища при тілопокладеннях і в кенотафах, виступаючи пережитками трупоспалення, призначалися для сприяння переселення небіжчика у світ предків. Лише з димом поховальних вогнищ очищена душа-подих могла вознестись на Небо [Рыбаков, 1994, с. 283—284]. Можливо, власне з цими уявленнями пов'язаний і зміст орієнтації покійника обличчям на схід — тобто при воскресінні душа разом із сонцем, що сходить, возноситься в обитель небожителів. Звідси такий, здавалося б, незначний елемент поховання, як орієнтація останків, демонструє не просто скерування на схід чи захід, а й різні уявлення про місцезнаходження і суть потойбічного світу, в основі яких лежали різні культурні традиції.

Завершивши необхідний ритуал для очищення душі через поминальне вогнище і забезпечивши її жертвовною стравою у дорогу до предків, тіло, в окремих випадках притрушене попелом і вугликами від жертвовних багать (пох. М-8, Г-1, Г-6), присипали землею. Згодом на цьому місці знову справляли поминки з вогнищами і стравою.

Після проведів-поминок надходила черга для спорудження курганного насипу. В який термін це відбувалося і скільки займало часу, археологічні матеріали неспроможні дати вичерпну відповідь. Однак зафіксовані в насипі залишки жертвовних вогнищ і кераміки дозволяють ставити питання про те, що спорудження кургану не завжди було одноактним дійством. Повторно легкі вогнища з соломи розкладали над тілопокладенням (пох. М-3, М-8) або у західній частині курганної площадки (пох. Г-11); тоді ж справляли страву, а уламки від жертвовного начиння залишали у вогнищі над покійником (пох. М-8) або ліворуч чи праворуч від нього (пох. Г-1, Г-11). Поминки влаштовували і на символічних могилах-кенотафах, але, очевидно, це не було обов'язковим. Потужне вогнище (розміром 1,1 × 1,4 × 0,15 м) з грубого шару соломи розклали у кенотафі Г-10, насип якого в цілому був рясно насичений поодинокими вугликами. В інший кенотаф по центру як обереги помістили лише ніж і шило-подібний предмет (пох. М-1). Однак кенотафи М-4 і Г-7 не посідали жодних слідів поминального ритуалу.

Щодо часу здійснення повторних поминок і спорудження курганного насипу, існують різні думки. На наш погляд, цікавою є гіпотеза М. В. Поповича, за якою у давніх слов'ян і литовців традиційними елементами поховального обряду були три поминальні дні, які випадали на третій, дев'ятий і сороковий день з дня смерті. В основі цього ритуалу лежали язичницькі уявлення про співвідношення духовної і тілесної субстанції людини. День похорону „був днем відходу особистості-імені, що розумілося не тільки як зовнішній образ, але і як соціально визначений, в наслідок ініціації, індивід“ (перекл. — В. Г.). Це означало, що в день похорону людина начебто звільнялася від свого імені, яке отримала під час освячення (не хрещення), а значить — і від соціальних зв'язків. Поминками на дев'ятий день відзначали зникнення життєдайної сили, що утримувала тіло, яке з цього часу починало розкладати-

ся; у сороковий день „зотлівало серце“ — вмістилище душі, яка безповоротно відправлялася „на той світ“ [Попович, 1985, с. 70—73]. При цьому шлях у потойбіччя для давнього слов'янина пролягав через вогонь, через ритуальне всеспалення, яке в чомусь відтворювало долі Космосу (періодичність відродження і оновлення). Усе це частково може пояснити суть поминок, здійснених над присипаним тілом. Незначна товщина прошарків, що відділяють рівні, на яких розкладали вогнища і розкидали начиння над покійником і довкола нього, дозволяє припускати, що від моменту похорону до повторних поминок минало небагато часу, відрізок якого міг би цілком відповідати дев'ятинам і сороковинам. У світлі цього логічним виглядає спорудження на сороковий день (день остаточного переселення душі „на той світ“) курганного насипу над тілопокладенням, який імітував півсферу видимого світу. Підніжжя кургану на могильнику в урочищі Майдан оточували кільцевим ровиком, який визначав межі сакруму; на могильнику в урочищі Голови це не практикувалося.

У цілому слід відзначити, що в межах єдиної форми поховального обряду в кінці X — третьої чверті XI ст. спостерігається певна строкатість у здійсненні ритуально-поминальних дійств, яка притаманна для обох груп населення, що залишили могильники в уроч. Майдан і Голови.

3. 2. Могильники останньої чверті XI — XII ст.

Хронологічно поховання Г-1 — Г-11 і М-1 — М-8 змінює могильник, репрезентований курганами Г-12 і Г-13, що датовані останньою чвертю XI ст. Для останніх притаманний ряд яскравих обрядових елементів, котрі різко виділяють ці поховання на тлі обох вищезгаданих могильників.

Отож, в урочищі Голови в кінці XI ст. інша група населення закладає нове кладовище впритул до старих могил. Ця спільнота, на відміну від попередників, оточує освячене під поховання місце кільцевим ровиком, який викопували відразу при розмітці площі під майбутній курган. У курганах Г-12 і Г-13 були поховані жінки. Небіжчиці мали скромне вбрання. Впадає у вічі відсутність у складі начільних чи нашійних оздоб бусин із сердолику. Натомість характерною прикрасою головного убору виступають чотири пари скроневих півтораоберткових кілець. Знахідки срібних намистин і скляної бусинки свідчать, що намиста продовжували залишатися у моді. Зміни торкнулися лише характеру їх розміщення у могилі. Аксесуари вже не служили для оздоблення тіла небіжки. В одному випадку (пох. Г-13) скроневі кільця (8 од.) уклали довкола останків від лівого стегна до ліктя правої руки, срібну ажурну бусину помістили в ногах, у такий спосіб немовби замкнувши символічне коло. В іншій покійниці (пох. Г-12) бусинка знаходилася поблизу нижньої щелепи, тобто нібито на властивому для намиста місці. Однак знахідки уламків срібної намистини у насипаному поверх останків шарі дозволяє припускати, що і в даному випадку бусинку поклали окремо біля голови померлої. На похоронах цих жінок було влаштовано багато диму і вогню. Ровики заповнили соломною, товстий шар якої виклали також і по краю основи кургану. Поверх соломи на західному, східному та південному краях основи додатково розмістили більш потужні багаття з хмизу (пох. Г-12). Є підстави вважати, що у кургані Г-13 перед покладенням тіла соломною вистелили майже всю основу кургану і підпалили. Після того, як полум'я очистило це місце, у центрі поклали небіжчицю в оточенні розкиданих по колу прикрас. Забігаючи наперед, слід сказати, що на завершення похорону шар спаленини з центральної частини основи згребли, насипавши з нього над останками невеликий пагорб діаметром 3,1 м і висотою не менше 0,3 м. Натомість солому в ровиках і багаття палили під час поминок при наявності тіла небіжчиць у центрі кургану. Усе дійство, пов'язане з поминальною трапезою, на обох могилах відбувалося у північно-східному сек-

торі кургану. Там залишили і рештки страви. Їжу у цілих горщиках ставили в ровику, на краю основи кургану і неподалік від покійниці. Після завершення поминок, усю цю сцену, де розігрувався акт прощання-проводів усопшої, присипали піском. Повторні поминки були значно скромніші, але також не обходилися без легких вогнищ із соломи та страви, після якої на могилі залишали вже не цілі, а окремі уламки або пригоршні дрібнопотовчених горщиків. На цих етапах спорудження надмогильного пагорбу у насип поміщали купки вугликів і кидали крем'яні конкреції, т. зв. „перунові стріли“.

Звичаю поміщати кремій у курганний насип дотримувалося також і населення, що залишило у XII ст. могильник в урочищі Сермень. Два жіночих поховання (пох. С-7 і С-10) дають уявлення про характерні елементи головного убору, якими, як і в похованні Г-13, виступають півтораобертові скроневі кільця. Обабіч чола прикріплювали по чотири зчеплених між собою кільця. Щодо нашійних оздоб, то і у цей час жінки продовжують носити намиста. Проте, на відміну від XI ст., у складі цих разків повністю відсутні сердоликові бусинки. Натомість у моді — різнокольорові пастові намистини, які традиційно носять у поєднанні зі срібними.

Одяг чоловіків у XII ст., очевидно, мало чим відрізнявся від вбрання попереднього століття, тобто надалі спостерігається відсутність металевих деталей. Правда, в одному з чоловічих поховань (пох. С-3) одяг небіжчика був оздоблений двома пряжками із заліза. Це були вироби із місцевої сировини (очевидно, болотної руди) і виконані місцевим майстром. При цьому зазначає, що застібки були виготовлені із заліза, тобто металу, не характерного для оздоб. Поряд з цим вражає й інша обставина. Це поховання — єдине на могильнику, в якому при загальній добрій збереженості кістяка останки не мали черепа. Такі випадки у поховальній обрядовості пов'язують з повір'ям у вовкулаків та упирів [Кононенко, 1993, с. 191; Иванов, 1991, с. 430—497; 1991 а, с. 505—511; Ефименко, 1991, с. 489—504; Франко, 1991, с. 512—526]. Аби знешкодити таких покійників, їм забивали у груди осиковий кіл, цвях у голову, відрубували голову і клали в ноги [Кучінко, с. 80; Giejsztor, 1982, s. 222—223; Gierlach, 1980, s. 167—169]. Наявність залізних застібок (як ознака належності до невиробничої сфери) і опінія відьмака вказують на особливий рід заняття даної особи, не виключено, що дійсно пов'язаний зі знахарством чи відунством.

У цілому на могильнику в урочищі Сермень, на відміну від вище згаданих кладовищ, дотримувалися значною мірою уніфікованого сценарію поховального обряду. Привертає увагу те, що, влаштовуючи поминки в день похорону, дана спільнота не розкладала багать біля тіла покійника. Натомість поблизу останків, у західній частині основи кургану, поміщали окремі уламки від жертвовного начиння, кладучи його в ноги (пох. С-1) або у головах (пох. С-9). Проте більшість поховань не містила посуду (пох. С-2, С-3, С-7, С-10). Як правило, у цих курганах рештки потовчених на стороні горщиків поміщали у насип (пох. С-2, С-3, С-7, С-9). Однак у похованні С-1 в насипі не було уламків посуду, а поховання С-10 взагалі не містило жодних речей ні в насипі, ні на рівні тілопокладення. При подібній розбіжності у місцезнаходженні уламків стравниць, важко однозначно інтерпретувати термін побудови курганного насипу. З більшою імовірністю про поступове спорудження кургану можна говорити стосовно поховань, що містили фрагменти горщиків у насипі (пох. С-2, С-3, С-7, С-9). Цікаве на цьому фоні поховання С-10. Спочатку тут поховали чоловіка, якому нічого не поклали у могилу. Через якийсь час, коли вже був споруджений курган, сюди поховали жінку. Про те, що це впускне поховання, свідчить: а) асиметричність тілопокладень; б) розташування жіночого поховання не по центру кургану; в) різна глибина залягання останків.

На відміну від тілопокладень, у символічних могилах обов'язковим ритуальним елементом було жертвне багаття, яке розкладали з хмизу чи соломи на рівні основи кургану (пох. С-5, С-6, С-8). Лише в одному кенотафі (пох. С-4) відзначено окремі вуглики у курганному насипі. Натомість стравниць у символічні могили вже не поміщали.

Після завершення поминок (у день похорону чи сороковин) споруджували курган. Характерною особливістю усіх поховань в урочищі Сермень було те, що у час формування могильного пагорбу у насип кидали велику кількість крем'яних конкрецій. Фінальним елементом поховального обряду був кільцевий ровик, що оточував підніжжя кургану.

Підводячи підсумки, слід підкреслити очевидну строкатість поховального обряду у кінці X — третій чверті XI ст. Для подальшого періоду, останньої чверті XI — XII ст., відзначено дотримання уніфікованого ритуально-поминального дійства. При цьому, не зважаючи на те, що дані могильники змінювали один одного у часі, немає достатніх підстав говорити про еволюцію поховального обряду. Можемо лише констатувати сплеск у відродженні такого базового язичницького ритуалу як жертвне вогнище в кінці XI ст. (пох. Г-12 і Г-13) або повну відмову від нього у тілопокладеннях в XII ст. (пох. С-1, С-2, С-3, С-7, С-9, С-10). Відсутність слідів вогнищ і страви, як на рівні тілопокладення, так і в насипі кургану, свідчить про відмирання найхарактерніших ритуальних елементів язичницького обряду, а отже, і про зміни у системі поглядів на людину, її місце у світі живих та мертвих.

4. ЕТНО-ПЛЕМІННИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ С. БЕРЕСТЯНОГО В КІНЦІ X—XII СТ.

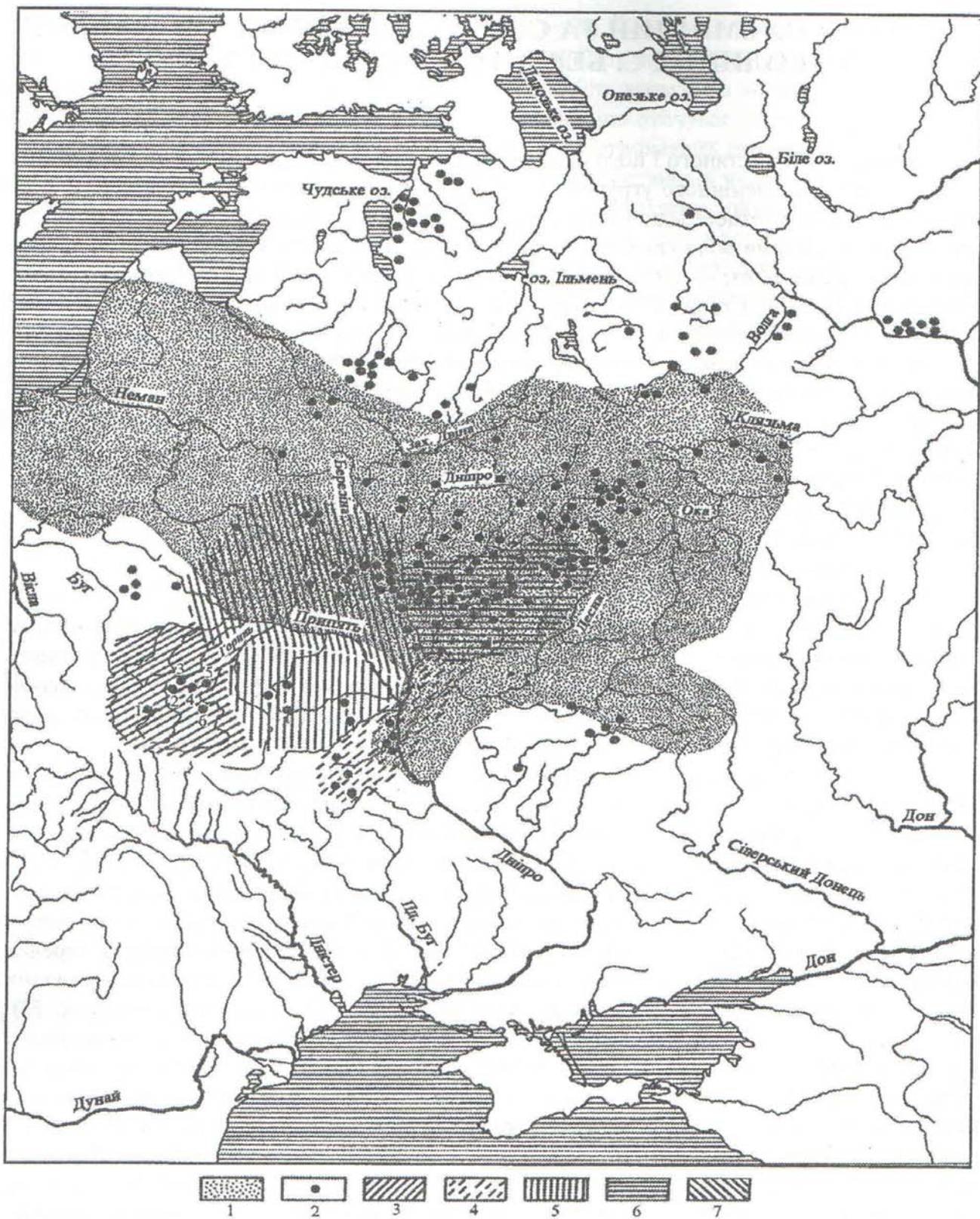
Терен села Берестяного і його околиць в епоху раннього середньовіччя знаходився в ареалі розселення племінного угруповання волинян. Особливість місцезнаходження цього пункту полягала у безпосередній близькості до північної та східної племінної границі. На цих ділянках сусідами волинян зі сходу, за р. Горинь, виступали деревляни, на півночі, за пасмом поліських боліт, — дреговичі. Кожна з цих племінних спільнот протягом століть виробила свої культурні традиції, що ґрунтувалися на певній системі ідеологічних уявлень. Однак схожі умови проживання у лісовій та багністій місцевості, тотожний рівень соціального та економічного розвитку тощо, обумовили появу подібних рис у релігійно-міфологічних уявленнях волинян, деревлян та дреговичів при збереженні характерних відмінностей.

На підставі картографування археологічних пам'яток, за етнографічними ознаками, можна стверджувати, що в районі Берестяного мала місце інфільтрація окремих груп населення із сусідніх племінних територій, перетворивши цей масив у контактну культурну зону (рис. 55). Потрапляючи на землі волинян, деревляни і дреговичі виступали носіями звичаїв своїх племен. Співіснування і переплетення культурних традицій у межах контактної зони найяскравіше відображення знайшло у поховальному обряді.

Усі досліджені берестянські поховання кінця X—XII ст. були здійснені за ритуалами, які пов'язуються з традиціями язичницької поховальної обрядовості. Такі елементи, як тілопокладення на горизонті у випростаному положенні, головою на захід, під курганням насипом в оточенні кільцевого ровика, становили основу поховального ритуалу для деревлян, дреговичів та волинян (і не тільки їх!). На цьому фоні виділяються елементи, які наділені особливими етнографічними ознаками (табл. 5).

Так, на обох берестянських могильниках кінця X — третьої чверті XI ст. (в урочищі Майдан і Голови) знаходилося по одному похованню зі східною орієнтацією (пох. М-7, Г-11), що для волинян є нехарактерним і рідкісним явищем. Разом з аналогічними похованнями, відомими на могильниках біля сіл Городок [Musianowicz, 1979, s. 168—204], Збуж [Власова, 1961, с. 91—93], Боремель, Лища, Теремно, вони засвідчують концентрацію курганних тілопокладень, зорієнтованих головою на схід, у межиріччі середньої течії Стиру і Горині. У незначній кількості поховання зі східною орієнтацією відомі також на теренах деревлян та дреговичів, однак масово вони відзначені у радимичів. Терени вищезгаданих племен становлять ареал, де перед слов'янами проживало балтське населення (рис. 55). Внаслідок слов'янської інфільтрації балти, які не залишили обжитих місць, змішалися з переселенцями і були поступово асимільовані [Седов, 1999, с. 47]. Цей процес, зокрема, знайшов відображення в успадкованих слов'янським середовищем характерних елементах балтського поховального ритуалу, в тому числі — східній орієнтації останків. Обидва берестянські поховання зі східною орієнтацією (пох. М-7 і Г-11) належали жінкам. Поховання М-7, яке містило останки літньої жінки і датоване кінцем X — початком XI ст., окрім східної орієнтації, здійснене за типовим для волинян обрядом — без вогнищ і решток стравниць. Беручи до уваги похилий вік небіжчиці і датування кургану, є підстави вважати це поховання, власне, наслідком балто-слов'янського симбіозу.

Друге жіноче поховання зі східною орієнтацією (пох. Г-11), датоване серединою — третьою чвертю XI ст., було здійснене у дерев'яній домовині. Тілопокладення у дерев'яних конструкціях (пох. Г-5, Г-11) не притаманні для північних районів волинян. Спорудження зрубних гробниць в підкурганних ямах, у які були поміщені останки в трунах, відоме, здебільшого, у південній смузі Волині, на могильниках Басів Кут, Білів, Пересопниця, Новосілки, Пліснеськ, Грабів, Рогачинка, Стидинка, Миклашів, Палашівка [Седов, 1982, с. 98],

Рис. 55. Кореляція племянних територій і поховань зі східною орієнтацією останків.
 Умовні позначення: 1 — ареал балтських племен; 2 — поховання зі східною орієнтацією кістяка;
 3 — ареал волинян; 4 — ареал полян; 5 — ареал деревлян; 6 — ареал радимичів; 7 — ареал дреговичів.
 Пам'ятки: 1 — Боремя; 2 — Теремно; 3 — Лища; 4 — Берестяне; 5 — Збуж; 6 — Городок.
Fig. 55. Correlation of tribe territories and burials with east oriented remains.
 Legend: 1 — Balts tribe areal; 2 — burial with east oriented human skeleton; 3 — Volhynians tribe areal;
 4 — Polans tribe areal; 5 — Derevlians tribe areal; 6 — Radymyches tribe areal; 7 — Dregovyches tribe areal.
 Sites: 1 — Boremlia; 2 — Teremno; 3 — Lyscha; 4 — Berestiane; 5 — Zbuz; 6 — Gorodok.

Кореляція курганів за елементами поховання

Поховання	Елементи поховання										Хронологія
	Курган	Креміль	Ровик	Вогнище	Кераміка	Тілопокладення	Західна орієнтація	Східна орієнтація	Жіноче	Чоловіче	
М-3	+	—	+	+	—	+	+	—	+	—	—
М-5	+	—	+	+	—	+	+	—	+	—	Кін. X—поч. XI
Г-6	+	—	—	+	—	+	+	—	—	+	—
Г-10	+	—	—	+	—	—	—	—	—	+?	—
М-6	+	—	+	—	—	+	+	—	+	—	I пол. XI
М-7	+	—	+	—	—	+	—	+	+	—	Кін. X—поч. XI
М-2	+	—	—	—	—	+	+	—	—	+?	—
Г-5	+	—	—	—	—	+	+	—	—	+?	—
Г-4	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—
М-8	+	—	+	+	+	+	+	—	—	+?	—
М-1	+	—	+	+	+	—	—	—	—	+?	I пол. XI
Г-1	+	—	—	+	+	+	+	—	—	+?	I пол. XI
Г-3	+	—	—	+	+	+	+	—	+	—	Кін. X—поч. XI
Г-8	+	—	—	+	+	+	+	—	+	—	Кін. X—поч. XI
Г-9	+	—	—	+	+	+	+	—	—	+?	I пол. XI
Г-11	+	—	—	+	+	+	—	+	+	—	Сер.—3 чв. XI
Г-7	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+?	—
М-4	+	—	+	—	+	—	—	—	—	+?	Сер.—3 чв. XI
Г-2	+	—	—	—	+	+	+	—	—	+	I пол. XI
Г-12	+	+	+	+	+	+	+	—	+	—	4 чв. XI
Г-13	+	+	+	+	+	+	+	—	+	—	4 чв. XI
С-1	+	+	+	—	+	+	+	—	—	+?	XII
С-2	+	+	+							—	XII
С-3	+	+	+	—	+	+	+	—	—	+?	XII
С-7	+	+	+	—	+	+	+	—	+	—	XII
С-9	+	+	+	—	+	+	+	—	—	+?	XII
С-10	+	+	+	—	—	+	+	—	+	+	XII
С-4	+	+	+	+	—	—	—	—	—	+?	XII
С-5	+	+	+	+	—	—	—	—	—	+?	XII
С-6	+	+	+	+	—	—	—	—	—	+?	XII
С-8	+	+	+	+	—	—	—	—	—	+?	XII

а також у полян. Ці поховання, не створюючи скупчень, на кожному могильнику становили виняток. Однак згадані конструкції мало нагадують легкі берестянські домовини. Поряд з цим, у значній кількості поховання у дерев'яних трунах простежуються на могильниках радимичів, де кожне п'яте поховання було поміщене у домовину [Богомольников, 1994, с. 28], і у межиріччі Случі, Уборті, Дніпра та Росі, тобто на теренах деревлян. Незначний відсоток подібні поховання становлять у дреговичів, але, як правило, у тій частині ареалу їх розселення, що був найближчий до радимичів, а також на території Брестського Побужжя [Коробушкина, 1993, с. 26—53]. Аналогічно і у сусідів деревлян — полян та сіверян — також трапляються поховання у домовинах, але в значно меншій кількості [Моця, 1987, с. 6, рис. 6]. Від окресленого ареалу найдалі висунутими на південь є поховання з дощати-ми домовинами, відкриті в Піддубцях під Луцьком [Fitzke, 1950, s. 363—368]¹⁴, а на захід — могильники з русько-мазовецького пограниччя: Невядома, Чеканув, Лужки [Musianowicz,

¹⁴ Я. Фіцке приписував цей могильник дреговичам і слушно трактував його як наслідок дреговицької експансії, що сягнула правого берега р. Стир на зламі XI/XII ст. ст.

1950/1951, s. 229—248], Паєво [Kaminski, 1956, s. 149]. Таким чином, цілком очевидно, що домовина становила характерний елемент поховання на величезній території, раніше зайнятій балтами. Це дає підстави припускати можливість існування зв'язку домовини з поховальною обрядовістю дослов'янського населення [Седов, 1982, с. 118], тобто вбачати у тілопокладеннях в дерев'яних трунах балтський поховальний релікт.

На могильниках в уроч. Майдан і Голови зафіксовано сліди дії вогню, які зводяться до легких (з соломи чи хросту) та потужних (з головней чи хмизу) вогнищ і зольних підсипок. Місцезнаходження цих ритуальних елементів має певні закономірності. Зольні підсипки відзначені під і над тілопокладенням (пох. М-8, Г-1, Г-6), вогнища — довкола останків (пох. М-5, Г-3, Г-8, Г-9) і в насипі кургану (пох. М-3, Г-11). Решта тілопокладень не містили слідів вогню (пох. М-1, М-6, М-7, Г-2, Г-4, Г-5). З огляду на те, що спорудження вогнищ у похованнях не було масовим явищем на волинських могильниках, є підстави вважати їх відсутність у курганах М-1, М-6, М-7, Г-2, Г-4, Г-5 ритуальним елементом волинян. Що стосується зольних підсипок у похованнях М-8, Г-1 і Г-6, то вони, як архаїзм, наслідують поховальний ритуал, поширений власне у північному ареалі волинян на могильниках типу Головно (VIII—IX ст.). На фоні поховань з вогнищами виділяються кургани Г-12 і Г-13. Довкола основи цих могил були споруджені ровики, які під час поминального дійства, заповнені соломою чи хростом і підпалені, утворювали ритуальне вогняне кільце. У середовищі волинян подібний ритуал не практикувався. Натомість наявність вогняного кільця, „кради“, була характерним елементом поховального обряду радимичів протягом X—XII ст., який трактується дослідниками як релікт обряду кремації [Седов, 1982, с. 155]. У поховальній обрядовості радимичів полум'ю відводилась панівна роль. Так, на місці, вибраному для спорудження кургану, розпалювали вогнища, попел і вуглики від яких вкривали усю основу. На цей шар клали небіжчика. Крім вогняних кілець, споруджували поховальні вогнища в межах основи кургану, згодом засипали покійника попелом і золою, а також влаштовували вогнища після похорону [Богомольников, 1994, с. 28]. Аналогічні риси простежені і в похованнях Г-12, Г-13. Крім „кради“, в них відзначено кострища по краях основи, а небіжчиця з Г-13 лежала на залишках вогнища. З решток попелу і золи, які згребли від країв основи до центру, спорудили над останками невеличкий курган. Обидва ці поховання належали жінкам, кожна з яких в числі оздоб мала по одній срібній крупнозерненій бусині дреговицького типу. Окреслити кургани Г-12 і Г-13 як суто дреговицькі не дозволяє присутність численних слідів вогню. Останнє не було характерним елементом поховального обряду ані у дреговичів, ані у волинян в період поширення інгумації. Не виключено, що згадані поховання належали вихідцям з дреговицько-радимицького пограниччя, де переплетення відзначених культурних традицій було закономірним явищем.

Натомість спорудження окремих вогнищ поблизу небіжчика (подібно як у пох. М-5, Г-3, Г-8, Г-9) мало місце і у дреговичів, і у деревлян (хоча не в таких масштабах, як у радимичів). Проте такий ритуальний елемент, як поминальне вогнище над присипаними попередньо останками, вважається етновизначальною рисою деревлян. Подібні зольні прошарки у надмогильному пагорбі відзначені лише у двох похованнях: М-3 і Г-11.

Етновизначальною рисою радимицького поховального ритуалу вважається ґрунтова підсипка під тілопокладенням [Седов, 1982, с. 155]. Такого ритуалу дотримано у жіночих похованнях М-6 та Г-3 і у чоловічому М-2. Однак, оскільки жіночі поховання не містили характерні радимицькі оздобы, походження цих небіжчиць з більшою імовірністю, очевидно, слід пов'язувати з дреговицько-радимицьким пограниччям. Підтверджує це волинянську належність поховання М-6 і присутність у ньому серпа. Слід зазначити, що наявність серпів у похованнях східних слов'ян не була масовим явищем. Відомі лише поодинокі їх знахідки на могильниках Середнього Придніпров'я [крім Чорної Могили у Чернігові, де налічувалося 10 екземплярів — Моця, 1987, с. 25], в курганах вятичів [Седов, 1982, с. 151; Арциховский, 1930, с. 96; Авдусина, 1962, с. 283], кривичів [Седов, 1982, с. 164;

Енуков, 1990, с. 71]. Поряд з цим привертає увагу факт, що серпи були характерною складовою частиною поховального інвентаря латиських племен, прусів, дещо меншою мірою — ятвягів упродовж усього раннього середньовіччя [Седов, 1982, с. 360, 367—368, 372, 401, 416—417].

Поховання в уроч. Сермень, очевидно, співіснували якийсь час і хронологічно змінили другий могильник в урочищі Голови, з якого досліджено лише кургани Г-12 і Г-13. Спільною рисою для цих груп населення був ритуал поміщати у надмогильний пагорб крем'яні конкреції. Цей звичай, що не мав жодних передумов на теренах волинян, спокусливо було б пов'язувати з трансформацією спорудження балто-ятвязьких поховальних кам'яних конструкцій. Наважимося припустити, що кременем (на який багата околиця Берестяного), можливо, намагалися символічно замінити відсутність каменю. Поряд з цим, не слід виключати ймовірність, що, як „перунові стріли“, крем'яні конкреції становили своєрідний ритуальний елемент, однак не волинянського походження. Остання обставина змушує шукати витоки подібного звичаю у районах слов'яно-ятвязького симбіозу.

Поряд з розглянутими елементами ритуальних дійств, певне змістовне навантаження посідали й окремі предмети з поховального інвентаря. Як залишки поминальної страви розглядається керамічне начиння у могилах. Спосіб покладання посуду у поховання є різний навіть у межах одного могильника. В деякі могили помістили лише окремі уламки від потовчених (часом дуже дрібно) горщиків. Подібний звичай, що був поширений у балтському середовищі [Богомольников, 1994, с. 34], на теренах північної Волині перейняло ще слов'янське населення, яке залишило могильники типу Головно. Таким чином, волиняни у північних районах свого розселення наслідували цю традицію протягом X — XII ст., що дозволяє розглядати даний ритуальний елемент вже як місцеву ознаку поховального обряду. Проте вона аж ніяк не може вважатися притаманною суто волинянам, оскільки цей балтський поховальний ритуал був запозичений і деревлянами, і дреговичами, і радимицями.

Цілі горщики (зі стравою або з вугликами) відзначено лише у похованнях на могильнику в уроч. Голови (пох. Г-2, Г-3, Г-9, Г-12, Г-13). Звичая ставити одне чи кілька начинь поблизу небіжчика дотримувалися, як правило, дреговичі [Седов, 1982, с. 118].

Переважна більшість берестянських поховань взагалі не містила стравниць (пох. М-2, М-3, М-5, М-6, М-7, Г-4, Г-5, Г-6, Г-10, С-4, С-5, С-6, С-8, С-10), що в цілому характерно для волинян.

Згідно з розглянутими вище етнографічними ознаками було проведено кореляцію окремих поховань (табл. 6). З'ясувалося, що у похованнях М-3, М-5 і М-8 переважають деревлянські ритуальні елементи, в М-1, М-4 і М-7 — волинянські, в М-2 і М-6 — дреговицько-радимичські. Таким чином, на могильнику в цілому відчутний вплив деревлянських традицій. Однак визначальним був волинянський обряд. Цікаво, що останній репрезентує найдавніше жіноче поховання М-7. Поряд з цим застановляє та обставина, що не враховуючи кенотафів волинян (пох. М-1 і М-4), на могильнику було поховано лише двох чоловіків, які до того ж були чужинцями (деревланин і виходець з дреговицько-радимичського пограниччя).

У порівнянні з могильником в уроч. Майдан, похованням в уроч. Голови притаманна більша строкатість етнографічних ознак. Так, у пох. Г-11, Г-5 переважають деревлянські риси, у Г-8 і Г-6 — волинянсько-деревланські, у Г-1, Г-4, Г-7, Г-10 — волинянські, у Г-2 і Г-9 — дреговицькі і в Г-3, Г-12, Г-13 — дреговицько-радимичські. Звідси — на даному могильнику превалують дреговицькі та волинянські елементи, в меншій кількості — деревлянські та мішані деревлянсько-волинянські.

Немає достатніх підстав вважати місцевим населення, що залишило могили в уроч. Сермень. Наявність кременю у насипах не є традицією волинян; найімовірніше, її витоки слід шукати у деревлянсько-ятвязьких районах.

Кореляція курганів за етнографічними ознаками

Поховання	Етнографічні ознаки													
	балтів					дреговичів			радимичів			деревлян		
	Східна орієнтація	Домовина	Уламки посуду	Кремій	Серп	Крупнозернені бусини	Курган із золи над кістяком	Цілі горщики	Крада	Вогнища по краях кургану	Підсапка під останками	Вогнище в насипі	Скупчення вугликів	Вогнища на горизонті
М-1			+											+
М-8		+	+									+		
М-3												+		
М-4			+											
М-5														+
М-6					+						+			
М-7	+													
М-2											+			
Г-1			+											
Г-4														
Г-6														+
Г-8			+											+
Г-7			+											+
Г-5		+												
Г-11	+	+	+									+	+	
Г-10												+		+
Г-9								+						+
Г-2								+						
Г-3								+			+			+
Г-12				+		+		+	+	+			+	
Г-13				+		+	+	+	+	+			+	
С-1			+	+										
С-2			+	+										
С-3			+	+										
С-7			+	+								+		
С-9			+	+										
С-6				+										+
С-5				+										+
С-8				+										+
С-4				+								—	+	
С-10				+										

Отже, присутність чітко виражених етнографічних рис поховальної обрядовості в межах кожного з могильників дозволяє не тільки пов'язувати окремі поховання з іноплеменною традицією, а й припускати факт проникнення у середовище волинян представників із сусідніх племенних територій. Виходячи з цього, спробуємо, відтворити деякі аспекти з життя місцевих спільнот.

Причини, що зумовили проникнення на терени волинян в околицях Берестяного вихідців з інших племен, могли бути різні. Наявність на кожному могильнику кенотафів свідчить про участь місцевого населення у походах (воєнних, в якості конвою, ескорту і т. п.). Не всім пощастило вижити. Ті ж, які поверталися з далеких сторін (особливо з числа місцевої знаті), привозили додому воєнні трофеї — вродливих жінок, з якими часто одружува-

лися, і полонених. При цьому не слід виключати можливість мирного і добровільного переселення, причин якого могло бути безліч.

Про взаємини між членами окремого соціуму, досліджувані могильники надають лише опосередковану інформацію. При цьому важливе значення для з'ясування соціального становища тієї чи іншої особи відіграє, передусім, поховальний інвентар (хоча він і не є достатньо вичерпним джерелом). Вартість і численність речей, що супроводжували небіжчика, безперечно, відображали прижиттєвий рівень майнового статусу людини, а звідси — вплив (або силу влади) на оточуюче середовище.

На могильнику в уроч. Майдан з восьми курганів було два кенотафи (М-1 і М-4), два чоловічі поховання (М-2 і М-8) і чотири жіночі (М-3, М-5, М-6, М-7). Меморативні поховання, як правило, окрім залишків стравниць не посідали іншого інвентаря (виняток становить пох. М-1, куди з магічною метою помістили ніж та стрижнеподібний предмет). З двох чоловічих могил одна — безінвентарна (пох. М-2). Натомість на останках з пох. М-2 простежено сліди смертельного поранення, завданого рубаючою зброєю по голові. Це свідчить про участь чоловіка у збройній сутичці, що мала місце десь неподалік. Решта курганів містили різні супроводжуючі предмети, які за своїм характером створювали певну градацію поховань. Серед усіх курганів на могильнику виділяється поховання М-7. У цій могилі, найдавнішій на даному кладовищі, за місцевим обрядом поховали жінку-волинянку, яка померла в найстаршому віці з усіх там похованих. Її супроводжував комплект оздоб зі срібла, які були не тільки вишуканими ювелірними виробами, а й дуже дорогими предметами. Поряд з цим загальновідомо, що прикраси завжди відповідають соціальному рангу їх власника. Унікальність комплекту вищезгаданих срібних оздоб вказує на виняткове становище цієї особи у даному соціумі. На фоні похованих з решти могил, ця жінка виділялася особливим майновим статусом, який визначав і високе соціальне становище, підкреслене на могильнику найбільшим за розмірами курганом. Усе це свідчить про належність даної особи до кола феодальної знаті. Крім того, вважається, що подібні вишукані і дорогі ювелірні оздоби з більшою імовірністю були у посіданні мешканок міст. Залишки укріпленого земляним валом поселення (рис. 2, 10; 4), що виявлені в 700 м на південний схід від могильника, цілком відповідали б оселі для знатної небіжки. Хоча це городище продовжує залишатись недослідженим, не варто його оминати увагою. Не виключена можливість існування певного зв'язку між цими двома об'єктами — городищем і могильником. Власне тут могла знаходитися укріплена садиба знатного роду, кілька поколінь якого і члени їх двору упокоїлись на найближчому кладовищі. Це припущення набуває більшої ймовірності з огляду на поховання М-5, синхронне вищезгаданому похованню М-7. На відміну від останнього, ця жінка мала лише скромну начільну стрічку і одну скляну бусинку, що заміняла собою намисто. Дані поховання, демонструючи різку диференціацію у супроводжуючому інвентарі, відображають різницю у соціальному становищі цих осіб і свідчать про глибоке розшарування розглядуваної спільноти. Не місцеве (деревлянське) походження жінки з пох. М-5, очевидно, обумовило й її підвладне становище, аналогічно як й небіжки з поховання М-3. На їхньому фоні виділяється поховання М-6. Цю небіжку супроводжував, хоча й не надто дорогий, але повний комплект оздоб (скроневі кільця, начільна стрічка, разок сердолікового намиста) і серп, вкладений їй у правицю. З огляду на дреговицьке (або дреговицько-радимицьке) походження жінки, це сільськогосподарське знаряддя в даному контексті виступало виразником заможності (показовою при цьому є Чорна Могила, куди поклали 10 серпів). Усе це дозволяє пов'язувати поховання М-6 з панівною верствою у даній спільноті.

На фоні безінвентарного чоловічого поховання М-2 виділяється поховання М-8, яке супроводжували перстень і бронзова пряжка. Вважається, що наявність пряжок у чолові-

чих похованнях на сільських обцинних кладовищах була справою винятковою. Існує думка, що такі поховання належали особам, які не мали відношення до сільського господарства, а займалися невиробничими професіями чи були задіяні у сфері ремесла [Моця, 1987, с. 82]. Побіжно підтверджує це припущення курганний насип, один з найбільших на кладовищі, яким вшанували чужинця з деревлянської землі.

Отже, згідно з супроводжуючим інвентарем вимальовується виразна ієрархія поховань, яка, з одного боку, відображає соціальну поляризацію небіжчиків, а з другого — вказує на позаземлеробську структуру цієї спільноти. Усе це, разом узятє, схиляє до думки, що могильник в уроч. Майдан, найімовірніше, залишили мешканці найближчого городища. Припускаємо, що останнє, з огляду на свою невелику площу (70 × 42 м), було укріпленою ранньофеодальною садибою. Як свідчать дані попередніх досліджень (шурфування), це обійстя було зруйноване внаслідок нищівної пожежі, що, судячи з матеріалів могильника, могла мати місце у другій половині XI ст.

На могильнику в урочищі Голови з 11 курганів, що містили тілопокладення, майже половина (5 поховань) — безінвентарні, і усі належали чоловікам. Останки двох з них (пох. Г-1 і Г-5) посідали сліди поранень, завданих рубаючою зброєю по голові. Відсутність предметів озброєння у похованнях переконує в тому, що ці чоловіки не були професійними воїнами, а найімовірніше входили до складу дружини, мобілізованої з місцевого мирного населення. Смертельна рана чоловіка з поховання Г-1 дозволяє припускати, що збройна сутичка (як і у випадку пох. М-2) мала місце десь неподалік. Ще два чоловіки (пох. Г-7 і Г-10) взагалі не повернулися з чужини. Пам'ять про них родина увіковічила у курганах-кенотафах.

На фоні згаданих чоловічих поховань виділяється курган Г-9, де небіжчик посідав лише перстень з бронзового дроту. Не дивлячись на те, що цей різновид аксесуарів був широко відомий у середовищі волинян, знахідки перснів у чоловічих похованнях становлять рідкісний виняток [Седов, 1982, с. 101]. Цікаво, що на обох могильниках в уроч. Голови і Майдан знаходилося по одному чоловічому похованню з перснем аналогічної форми. Наявність персня у чоловіка з М-8, який не був пов'язаний з землеробством (сільським господарством), можливо, дозволяє залучити до цього ж соціального стану і чоловіка з пох. Г-9.

Решта тілопокладень з інвентарем на могильнику в урочищі Голови — жіночі. Небіжчиць супроводжували намиста, що поєднували у своєму складі сердоликові, скляні та срібні бусини. При цьому вишуканість срібних намистин свідчить про їх уживання в міському середовищі. З жіночих поховань дещо виділяється курган Г-8. Небіжчиця посідала разок цілого намиста з сердолику і бісеру; її супроводжував дерев'яний цебрик, а на поминках влаштували два великі вогнища з полін та хмизу. Судячи з аналогій, дерев'яні цебрики входили до складу супроводжуючого інвентаря, як правило, багатих поховань, відомих, наприклад, у Чернігові [Рыбаков, 1949, с. 7—102], Гньоздові [Авдусин, Пушкина, 1989, с. 190—205], Черську [Rauhutowa, 1976] та інших. Позатим, назагал, увесь поховальний інвентар трьох згаданих поховань (Г-3, Г-8, Г-11) не проявляє суттєвої різниці у вартості біжутерії, що вказує на більш-менш тотожний і, як видається, досить заможний майновий статус небіжчиць. Це ж стосується і двох найпізніших жіночих поховань Г-12 і Г-13.

Необхідно підкреслити, що у порівнянні з могильником в уроч. Майдан, похованням в уроч. Голови притаманна більша диференціація етнографічних ознак поховального обряду і приблизно однаковий соціальний рівень небіжчиць. Така ситуація швидше можлива у місці компактного проживання великої кількості людей, яким могло бути місто. Залишки міського осередку у вигляді городища (рис. 2, 5; 6) виявлені в уроч. Бичалка на відстані 1,5 км на північний схід від могильника в уроч. Голови. На жаль, дане городище продовжує залишатись недослідженим. Однак внаслідок закладених невеличких розвідкових шурфів та траншеї було здобуто численний матеріал, вартий уваги в контексті розглянутих нами питань.

Передусім, на підставі виявленої кераміки (кілька десятків фрагментів) городище датується другою половиною X — першою половиною XI ст., тобто воно було синхронне могильникам в уроч. Майдан і Голови. Поряд з цим, форми горщиків з поховань Г-1, Г-2, Г-3, Г-9, Г-11 мають відповідники серед кераміки з городища як за формою, так і за технологією виготовлення. Таким чином, хронологія та морфологія посуду, а також незначна відстань між об'єктами (1,5 км) дозволяють пов'язувати городище в уроч. Бичалка і могильник в уроч. Голови не тільки часово, але і функціонально. Судячи з великої площі поселення, а також присутності значної частки різноплеменних елементів у похованнях, наявності дорогих привізних товарів, постійної участі населення у походах, це місто, можливо, було чимось на зразок торгово-ремісничої факторії. Подібні торгово-ремісничі поселення, як відомо, були характерним явищем на теренах слов'ян у IX — початку XI ст. [Толочко, 1989, с. 159—167]. Припускаємо, що власне у такому місті проживали ті мешканці, які згодом були поховані на кладовищі в уроч. Голови.

Про існування серед мешканців цього містечка (або в найближчій околиці) особливої категорії осіб, пов'язаних із „врачуванням“, побіжно свідчать два поховання Г-3 і Г-5. Останнє містило останки чоловіка, якому було завдано рубаючою зброєю (сокирою чи мечем) удар по голові, в результаті чого у черепі утворився проникаючий отвір. Своєчасна і фахова допомога місцевого „цілителя“ врятувала життя цьому чоловікові, у якого від рани залишився лише рубець завдовжки чотири сантиметри. Менш вдалим було лікування жінки з поховання Г-3. Очевидно, вдаючись до крайнього заходу, „лікар“ наважився на хірургічне втручання, здійснивши трепанацію черепа. Пацієнтка не вижила. Цікаво, що подібні операції, які вимагали відповідних знань і навиків, вважаються досить рідкісним (але не винятковим) явищем у слов'янському середовищі. Аналогічні лікувальні заходи відомі, наприклад, на теренах Польщі [Пруц, Туров — Kostrzewski, 1962, s. 367—368], Словаччини [Завада — Jakab, 1983, s. 181, obr. 5, 2].

Ще одне поховання (Г-13) виділяється із загалу укладом верхніх кінцівок кистяка. Небіжку поклали на спині у випростаному положенні, однак, на відміну від інших, руки у неї, зігнуті у ліктях, лежали на животі. Серед усіх досліджених тілопокладень на обох могильниках кінця X — XI ст. в уроч. Майдан та Голови, а також на могильнику XII ст. в уроч. Сермень — це єдиний випадок, коли руки не були випростані вздовж тулуба. Існує думка, що уклад рук небіжчика в області грудної клітки чи живота пов'язаний з процесом християнізації суспільства. При цьому положення рук на животі вважається найбільш архаїчною християнською рисою [Kurnatowska, 1980, s. 161—162]. З огляду на це, звабливим є припущення щодо християнської належності жінки-дреговички з поховання Г-13. Однак, якщо це й відповідало дійсності, в реаліях домінуючого язичницького середовища ця особа була похована її родиною з дотриманням основних елементів власне язичницького поховального обряду.

Про поступ християнізації в околицях Берестяного у XII ст. до певної міри інформують поховання могильника в уроч. Сермень. Привертає увагу відсутність в усіх тілопокладеннях одного з основних язичницьких ритуалів — жертвних вогнищ. Усіх інших елементів дохристиянської обрядовості продовжують ретельно дотримуватися. Могильник в уроч. Сермень — типове сільське кладовище. При цьому вражає та обставина, що майже половину поховань (4 кургани) становлять меморативні могили. Решта чоловічих поховань — безінвентарні (не враховуючи начиння від страви). Натомість жіночі поховання посідали оздоби, які, незважаючи на свій скромний характер, все ж демонструють певну вартісну диференціацію. Небіжчицю з пох. С-7 супроводжував комплект начільних прикрас з восьми скроневих кілець (три срібні, п'ять посріблених) та намисто із чотирьох пастових та однієї посрібленої ажурної бусини. Низькопробне срібло (500° і 600°) і вкрита тонким шаром срібла мідна і бронзова біжутерія та груба робота ажурної бусини вказують на дешевизну виробів, що продукувалися на місцевий ринок. Однак у порівнянні з пох. С-10, де

жінку супроводжували лише бронзові та мідні скроневі кільця, аксесуари небіжчиці з пох. С-7 презентуються більш заможнo. До того ж, її курган був одним з найбільших і найвищих на могильнику. Назагал за супроводжуючим інвентарем розглянуті поховання не відображають помітної майнової диференціації.

Цікаво, що порівняно з могильниками в уроч. Майдан і Голови на кладовищі в уроч. Сермень поховальний обряд здійснений за двома уніфікованими сценаріями, один з яких призначався для кенотафів, другий — для тілопокладення. Щодо останнього, то у даний час (XII ст.) це, безперечно, вплив християнізації.

Усі поховання, за винятком одного, — одиночні. Лише курган С-10 містив останки чоловіка і жінки, яка була похована пізніше. Закономірно виникає питання, що зумовило до підпоховання жінки у „чужу“ могилу. Ряд другорядних фактів (незначні розміри кургану, розташування його на краю могильника) свідчать, що це було, можливо, останнє поховання, здійснене даною спільнотою. Поряд з цим, підпоховання жінки у могилу чоловіка є яскравим свідченням існування окремої сім'ї, що входила до складу сусідської общини. Убогий головний убір із бронзових та мідних кілець і підпоховання до чоловіка підтверджують обмежені майнові можливості даної особи, яка не посідала достатніх засобів на спорудження окремої могили. Не виключено, що керуючись економією, далекі родичі, а то й сусіди поховали небіжку з найменшими затратами.

Підводячи підсумки вищевикладеного огляду, слід відзначити, що за сукупністю етнографічних та соціальних ознак могильник в уроч. Голови пов'язується з міським населенням, могильник в уроч. Майдан — з мешканцями ранньофеодальної садиби, а могильник в уроч. Сермень — з сільськими жителями.

ВИСНОВКИ

Село Берестяне і його околиці знаходилися на північно-східній окраїні племінної території волинян. Ці важкодоступні терени, розташовані на заболоченій ділянці Волинського пасма Поліської низовини, вперше стали об'єктом наукових зацікавлень у кінці 30-х рр. XX ст., коли основна увага приділялась пошукам та дослідженням передусім курганних старожитностей. Достеменно відомо, що тоді був розкопаний курганний могильник ранньосередньовічного часу в уроч. Коросно на південно-східній околиці села. Планомірні дослідження цієї території розпочалися лише через 45 років. Протягом десятиріччя 1983—1994 рр. (з невеликими перервами) в радіусі 7 км довкола Берестяного у лісі було відкрито 12 пам'яток (у тому числі два городища, три поселення, п'ять курганних могильників). Поряд з розвідковим шурфуванням городищ та селищ здійснено розкопки на чотирьох могильниках, де досліджено 31 поховання. Здобутий речовий матеріал дозволяє відносити усі пам'ятки (за винятком не розкопаних курганів) до княжої доби. В межах даного хронологічного діапазону виділяються об'єкти, які репрезентують одночасові кладовища та поселення другої половини X — третьої чверті XI та останньої чверті XI/XII — XIII ст. Отримані дані дозволяють стверджувати, що околиці Берестяного тисячу років тому назад не були безлюдними хащами, а репрезентували місцевість, досить густо і безперервно заселену протягом другої половини X — XIII ст.

Інша річ, що в умовах багнистого Полісся освоювалися більш-менш придатні для проживання суходоли, яких на цих теренах не так вже було й багато. Тому виявлені залишки поселень, як правило, знаходилися на підвищеннях, що простягалися розлогими пагорбами неподалік і вздовж річок: Кормина (уроч. Богуславка), Млинка (уроч. Сермень, уроч. Майдан), Стрипи (уроч. Бичалка), безіменного на сьогодні струмка (уроч. Майдан). Сітка цих більших та менших річок у районі Берестяного становила один з кінцевих вузлів Корминського відгалуження довгого водного шляху: Кормин > Стир > Прип'ять > Дніпро > Чорне море. В умовах непрохідних боліт і дрімучих лісів цей шлях був найдоступніший для проникнення на Волинь (у даний район) загонів колоністів.

З'ясування всестороннього характеру цієї колонізації — безперечно, завдання майбутніх досліджень. Отримані в результаті розкопок дані дозволяють окреслити лише деякі аспекти цієї проблеми.

Отож, речовий матеріал жіночих підкурганних поховань кінця X — третьої чверті XI ст. репрезентує, як правило, оздобу (срібні, сердоликові, скляні) імпортного походження. Ці вироби, виготовлені у майстернях Близького Сходу та Візантії, як предмети товарообміну могли потрапити в околиці Берестяного лише внаслідок торгівлі. Зайве, очевидно, навіть припускати, щоб купці з тих далеких країв безпосередньо приводили каравани на Волинь, для яких вона була „країною мороку“.

Могильник в уроч. Голови ототожнюється з міським населенням, що мешкало в укріпленому поселенні в уроч. Бичалка. Присутність значної частки різноплеменного елементу в похованнях (особливо чоловічих) виразно вказує на вихідців із сусідніх земель (дреговичів, деревлян, можливо, що й радимичів). Ці люди, добре обізнані з особливостями лісисто-багнистої місцевості, якнайкраще надавалися на роль посередників у доставці імпортного товару на певні відрізки торгових артерій.

Регулярне надходження „заморської продукції“ протягом майже століття свідчить про існування постійного товарообміну, що обумовлювало потребу в заснуванні у даній місцевості такого пункту, де зупинялися б і мешкали купці, охорона каравану, провідники (можливо, і їх сім'ї), розміщалися склади з товаром тощо. Необхідною умовою функціону-

вання подібного поселення була судноплавність річки, якою доставляли вантаж. Усім цим вимогам відповідало велике городище (площею 200 × 300 м) в уроч. Бичалка, розташоване в середній течії р. Стрипи. Поряд з цим, наявність на городищі кістяних заготовок (з орнаментом і без нього), дуже великої кількості кераміки, а також присутність на синхронних кладовищах металевих виробів із місцевої сировини (болотної руди), дерев'яного цебрика свідчить про діяльність в околицях Берестяного ковалів, гончарів, костерізів, бондарів, майстерні яких, найімовірніше, знаходилися на городищі в уроч. Бичалка. Усі вище зазначені риси надають великому укріпленому поселенню на Стрипі характеру торгово-ремісничого осередку.

Як свідчать матеріали „приміського“ кладовища в уроч. Голови, у цій торгово-ремісничій факторії окрім постійного місцевого, здебільшого, ремісничого люду, могло мешкати прийшло, плинне населення, тісно пов'язане насамперед з інтересами зовнішньої торгівлі. Пориваючи кровноспоріднені та общинні зв'язки, у містечко на Стрипі прибували вихідці із сусідніх племінних земель. У цьому глухому закутку, подібно до інших, багатому на хутового звіра, мед, віск і т. п., вони здобували найдешевший товар.

Збуваючи дорогі предмети, купці сприяли феодалізації місцевої знаті. Яскравим прикладом цього виступає багате поховання кінця X — початку XI ст. на могильнику в уроч. Майдан, який пов'язується з мешканцями ранньофеодальної садиби, що у вигляді невеликого (70 × 42 м) укріпленого кільцевим валом поселення-городища, знаходилося неподалік, на березі річки Млинок. Поряд з цим, відзначені серед поховань в уроч. Майдан різноплемінні елементи свідчать, що якась частина з постійного потоку прийшлого населення осідала і вливалася у місцеву спільноту. Насамперед це були мандрівні ремісники, здобуті у походах полонені (раби), жінки.

У цілому присутність різноплемінного елемента (не залежно від соціального контексту) створювала своєрідну атмосферу, яка сприяла розкладу місцевих родоплемінних відносин, поглибленню майнової та соціальної диференціації. Порівняно з соціально-економічною сферою більш консервативними залишались взаємини в області духовної культури, спільним підґрунтям якої для усіх мешканців околиць Берестяного виступало язичницьке світосприйняття.

Показовою при цьому була поховальна обрядовість. Не зважаючи на офіційне впровадження нової державної релігії — християнства — поховальний ритуал в кінці X—XI ст. був повністю просякнутий язичницькими традиціями. На північних теренах волинян і їх сусідів панували єдині форма організації і вид поховання — невелика група підкурғанних тілопокладень на спині, у випростаному положенні, головою на захід. Решта ритуальних елементів була обумовлена різними причинами, з'ясування характеру яких є дуже важливим для розуміння обрядової специфіки даного району.

Говорячи про поховальну обрядовість корінного населення (волинян), слід враховувати фактор спадкоємності традицій попереднього етносу, в даному випадку — збереження поховальних реліктів давніх балтів (східна орієнтація останків, домовини, розбите жертівне начиння і т. п.). Обов'язкового правила у застосуванні цих елементів, судячи з наявних матеріалів, волиняни не дотримувалися. Трансформацією загальнослов'янського обряду кремації небіжчиків у розглядуваний період виступають залишки символічних жертвних вогнищ у похованнях. Розміри вогнищ та курғанних насипів, кількість і вартість супроводжуючого інвентаря залежали, в основному, вже від майнового статусу особи.

На фоні усіх вищезгаданих ритуальних елементів виділяються ті, що наділені етнографічними рисами (характерні оздоби, ґрунтова підсипка під покійником, вогняні кільця „кради“ довкола тілопокладення, залишки поминального вогнища в насипі над останками і т. п.). Таким чином, строкатість поховального обряду в околицях Берестяного була обумовлена цілим рядом чинників. Однак цікаво, що у цьому різноплемінному середовищі,

при неминучій нівеляції другорядних ритуалів, чужинці продовжували зберігати найістотніші традиції своєї батьківщини, що було рівнозначне ототожненню особистості.

Здобутий на городищі в уроч. Бичалка матеріал свідчить, що час функціонування містечка на Стрипі не виходить за межі середини XI ст. Про те, як надалі розгорталася подія у цьому районі, що послужило причиною припинення діяльності цієї торгово-ремісної факторії — немає достатніх даних. Можливо, в середині XI ст. вона розділила долю інших подібних осередків, занепад яких був зумовлений подальшим розвитком феодального способу виробництва, що ґрунтувався на єдності економічних і політичних структур [Толочко, 1989, с. 166].

Міграційні процеси в районі Берестяного мали місце і в другій половині XI ст. Принаймні, два поховання останньої чверті XI ст. з могильника в уроч. Голови свідчать про появу нової групи людей. Ці переселенці хоронили своїх небіжчиків впритул до старих могил. Однак поховальний обряд, якого вони дотримувалися, не зраджує спадкоємності ритуалів. Ряд ознак (майже суцільний шар багаття по всій основі кургану, кільцевий ровик, заповнений вогнищами, ціле начиння та характерні крупнозернені оздоби) вказує, що ця спільнота прибула з району, розташованого північніше племінної території волинян, з місць, де залишки жертвовного вогнища ще продовжували відігравати панівну роль у поховальному ритуалі. Дане населення, яким, можливо, були вихідці із дреговицько-радимицького порубіжжя, принесло в околиці Берестяного ще й невідомий раніше звичай — покладання кременю (зі слідами обробки і без них) у надмогильний пагорб. Поховання останньої чверті XI ст. в уроч. Голови, судячи з їх розташування¹⁵, поклали початок новому могильнику, а отже, у цій „впускній“ курганній групі були найранішими.

Аналогічний, як у похованнях останньої чверті XI ст. в уроч. Голови, ритуал покладання кременю у курганний насип відзначено на сільському могильнику XII ст. в уроч. Сермень, що дозволяє розглядати обидві групи населення як споріднені спільноти. Однак належить зазначити, що даний ритуальний елемент був єдиною рисою, яка об'єднувала ці могильники. Припускаємо, що друге, пізніше кладовище в уроч. Голови і могильник в уроч. Сермень співіснували якийсь період часу або хронологічно змінювали один одного. При цьому привертають увагу певні зміни, помітні у поховальному обряді: у четвертій чверті XI ст. — це уклад рук небіжчика на животі; у XII ст. — повна відмова від жертвних вогнищ при тілопокладенні, уніфікація поховального ритуалу. Відзначені риси, на нашу думку, слід пов'язувати з процесом поступової християнізації регіону. Зрозуміло, що у важкодоступній через непрохідні болота і вікові ліси та віддаленій від центрів місцевості, де життя людей підпорядковувалось винятково язичницьким традиціям, годі було б сподіватися на швидкий поступ нового віровчення. Давні звичаї починали відмирати під тиском щораз глибшої феодалізації суспільства, яка проторувала дорогу місіонерській діяльності. Прямі свідчення про існування християнського осередку в околицях Берестяного відсутні. Однак посередньо про наслідки функціонування тут місії свідчили б вищерозглянуті зміни у місцевому поховальному ритуалі, які одночасно вказують і на шлях, по якому йшло відмирання язичницьких традицій.

Інвентар, що супроводжував поховання останньої чверті XI ст. — XII ст., здебільшого репрезентований жіночими оздобами, які за своїм характером відрізняються від аксесуарів кінця X — третьої чверті XI ст. Функціонально — це ті ж скроневі прикраси та намиста, однак інші як за формою, так і за матеріалом та способом виготовлення. Вражає відсутність сердолікових та скляних намистин іноземного походження. Натомість набули

¹⁵ Вони були розміщені відразу за найпізнішими могилами давнього кладовища, що складалося з поховань Г-1 — Г-11.

поширення бронзові та мідні (часто посріблені) вироби, що були імітацією ювелірних оздоб; входять у моду також пастові намиста. Усе це — продукція ремісничих майстерень з місцевих міських осередків Волині, що працювали на задоволення потреб внутрішнього ринку. Товари широкого вжитку розповсюджувалися старими проторованими водними шляхами. Проте для цього уже було зайве споряджати громіздкі каравани; актуальною і більш успішною в нових умовах була роздрібна торгівля. Таким чином, матеріали могильників свідчать, що в останній чверті XI—XII ст. околиці Берестяного входили у зону пріоритетної внутрішньої торгівлі.

Окрім могильника в уроч. Сермень, до заключної фази раннього середньовіччя належало селище XII—XIII ст., рештки якого виявлені у центрі сучасного Берестяного. Відсутність речового матеріалу пізнішого часу свідчить, що це поселення, як і безліч йому подібних, можливо, припинило своє існування через монголо-татарське нашествя. Як називалось городище на Стрипі в уроч. Бичалка та городище в уроч. Майдан — невідомо, і чи взагалі мали свої назви селища, виявлені в уроч. Сермень та Богуславка, — залишається таємницею.

Перша ж письмова згадка про Берестяне відноситься вже до XVI ст., коли розпочалася історія сучасного села.

THE BERESTIANE BARROW CEMETERIES FROM THE END OF THE 10th — 12th CENTURIES

SUMMARY

The Berestiane village and its vicinity (in the Early Medieval time belonging to the Volhynian tribal territory) is located in the boggy part of the Volhynia-Polesie Lowland. It attracted scientific interest initially in the 1930s, during which major attention was focused on discovering and excavating ancient barrows. One of the sites excavated at this time was the Early Medieval barrow cemetery on the sacred place called Korosno. More systematic research was resumed in 1983—1994 when — on the area of 7 km in diameter around the Berestiane village — as many as 12 unknown sites (including 2 hillforts, 3 open settlements, and 5 barrow cemeteries) were discovered. The excavations encompassed 4 cemeteries where 31 graves were discovered. The evidence obtained indicated that all the sites in question were related to the Principality Period. Within this chronological frame, this distinctive position has two cemeteries dated to the second half of the 10th century, the third quarter of the 11th century and to the last quarter of the 11th—12th cent.

The settlement traces are spread on elevations of the vast hills stretching along the rivers of Kormyn, Mlynok, Strypa and their tributaries. The network of rivers of various sizes in the Berestiane belong (as one of the last „water junction“) to the Kormyn Branch of the long waterfare: Kormyn > Styr > Prypiat' > Dnipro > the Black Sea. Surrounded by inaccessible bogs and forest, these rivers were utilized by people colonizing this part of Volhynia.

For almost the entire century the route described above was regularly used for importing Berestiane area goods (mainly silver ornamentation, glass, and precious stones) manufactured in Byzantine and Near East workshops. The organized trade, involving the imported goods, required habitation for trading people, people in charge of the caravan safety, guides, and also facilities to store goods. A vast hillfort on the sacred place called Bychalka (200 × 300 m), located on the bank of the Strypa River, met all these requirements. It is remarkable that this site has been the source of many collected half-products of bone artifacts and a great amount of potsherds. The cemeteries contemporary with the hillfort are abundant in artifacts made of local raw materials (wood, meadow ore). They attest that Berestiane area (and possibly the hillfort itself) served as a handicraft center for smiths, pottery makers, and coopers.

Artifacts recovered from graves on the sacred place called Holovy, suggest that the cemetery in question served the hillfort people. This area was most likely inhabited by craftsmen of local origin and „foreigners“ involved in long-distance trade. It was also attractive to people from neighboring tribes, who — breaking their tribal and family relations — „immigrated“ to the city on the Strypa River (first Derevlans and Dregovichi).

Tradesmen selling luxury goods precipitated feudalization of the local aristocracy. An excellent example of this process is a rich burial from the end of the 10th — beginning of the 11th centuries, on the sacred place called Majdan. It is related to the inhabitants of the early feudal residence (a small hillfort encircled by rampart) erected near the bank of the Mlynok River. „Multi-tribal“ graves from Majdan indicate that newcomers settled in this area and assimilated with the local community. In general, multi-tribal elements (visible on all excavated cemeteries) contributed to the formation of a specific social environment precipitating the decline of the clan system and the rise of the social and economic differentiation. In contrast, the spiritual life of the community in question was rather conservative. This can be well observed in the funeral rite. At the end of the 10th century and in the century to follow, this area was „saturated“ with pagan traditions. The Northern Volhynian territories

and their neighbors buried their dead in a similar ways — in barrows concentrated in small groups, stretched in a position with their heads pointing to the west. Small exceptions to these general rules can be attributed to several reasons.

There is a basis to assume that the development of the funeral rite of the Volhynians was influenced by the tradition of the ancient Balts (e. g. the easterns orientation of dead, wooden caskets, broken vessel offering, etc.). Moreover, the graves reveal certain „ethnographic elements“ (characteristic ornamentation, the „earth bed“ beneath the body, the fire ring [krada] burnt around the dead, fire remains in the mound, etc.) corresponding with rituals of the neighboring tribes (Dregovich, Derevlans, and possibly Radymichi). All of these facts give ground for the assumption that the local community was being infiltrated by „foreign“ elements.

In Berestiane area migrations continued until the end of the Early Medieval Period. Burials from the 12th century, on the sacred place called Sermen', show a clear unification of the funeral rite (absence of „cleansing fires“ and ritual food), undoubtedly related to the spread of Christianity. Grave inventories, from the cemetery in question, include mainly goods manufactured in local urban centers. They assert that by this time the local trade prevailed on the territory of our interest.

The research in the vicinity of the Berestiane village has proved that in the Early Medieval time this part of the Polissia region was a densely populated zone of inter-cultural relations, where the process of feudalization of local communities was especially dynamic.

Translated by Jerzy Kopacz

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Авдусин Д. А., Пушкина Т. А.

1989 Три погребальные камеры из Гнездова // История и культура древнерусского города. — Москва. — С. 190—205.

Авдусина Г. А.

1962 Три курганные группы у Звенигорода // Историко-археологический сборник. — Москва. — С. 272—289.

Ал-Бируни Абу-р Райхан Мухаммед Ибн Ахмед

1963 Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). — Москва.

Археологія

1993 Археологія і нумізматика Беларусі. Энциклапедыя. — Мінск.

Археологічні пам'ятки

1982 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. — Київ.

Арциховский А. В.

1930 Курганы вятичей. — Москва.

Бліфельд Д. І.

1965 Древньоруський могильник в Чернігові // Археологія. — Київ. — Т. 18. — С. 105—138.

1977 Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — Київ.

Богомольников В. В.

1994 Курганы радимичей // Гістарычна археалагічны зборнік. — Мінськ. — С. 23—35.

Власова Г. М.

1961 Древнерусский могильник в с. Збуж // Краткие сообщения института археологии АН УССР. — Киев. — Вып. 11. — С. 91—93.

Генинг В. Ф.

1973 Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. — Москва. — № 1. — С. 114—136.

Голубева А. А.

1949 Киевский некрополь // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва. — Т. 1. — С. 103—118.

Гончаров В. К.

1950 Райковецкое городище. — Киев.

Гупало В. Д.

1985 Раскопки у с. Берестяное // Археологические открытия 1983 года. — Москва. — С. 270—271.

- 1986 Раскопки курганов у с. Берестяное // Археологические открытия 1984 года. — Москва. — С. 231.
- 1993 Археологічні розвідки на Волині // *Studia archaeologica*. — Львів. — С. 84—85.
- 1993 а Средневековая керамика запада Украины (конец VIII—XV вв. — Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Москва.
- 1995 Дослідження курганного могильника в урочищі Сермень біля села Берестяне // *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego*. — Rzeszów. — Т. XVI. — S. 143—163.
- 1996 Дослідження курганного могильника в урочищі Майдан біля села Берестяне // *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego*. — Rzeszów. — Т. XVII. — S. 113—129.

Гупало В. Д., Артюх В. С.

- 1986 Новые древнерусские памятники Волынского Полесья // *Вестник Львовского университета*. — Серия: геологическая. — Львов. — Выпуск 9. — С. 43—48.

Гуцин А. С.

- 1936 Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. — Москва—Ленинград.

Довженок В. Й.

- 1952 Розкопки древнього Вишгорода // *Археологічні пам'ятки УРСР*. — Київ. — Т. III. — С. 19—27.

Дучко В.

- 1987 Скандинавские ювелирные изделия с зернью и филигранью в Скандинавии эпохи викингов // *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. — Москва. — Т. III. — С. 77—86.

Енуков В. В.

- 1990 Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей. — Москва.

Ефименко П. С.

- 1991 Упыри (из истории народных верований) // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. — Київ. — С. 498—504.

Иванов П. В.

- 1991 Народные рассказы о ведьмах и упырях // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. — Київ. — С. 430—497.
- 1991 а Кое-что о вовкулаках и по поводу их // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. — Київ. — С. 505—511.

Ковалевская В. Б.

- 1998 Хронология восточно-европейских древностей V—IX веков. — Москва.

Кононенко А.

- 1993 Персонажи славянской мифологии. — Киев.

Корзухина Г. Ф.

- 1954 Русские клады IX—XIII вв. — Москва-Ленинград.

Коробушикина Т. Н.

1993 Курганы Белорусского Побужья X—XIII вв. — Минск.

Кучінко М. М.

1973 Поховальні пам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сяну // Археологія. — Київ. — № 10.

1996 Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк.

Кучінко М. М., Орлов Р. С.

1989 Городищенський скарб з Волині // Археологія. — Київ. — № 2. — С. 96—106.

Левашова В. П.

1956 Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. // Труды Государственного исторического музея. — Москва. — Вып. 32.

Лінка Н. В.

1948 Копіївський скарб // Археологія. — Київ. — Т. II. — С. 182—190.

Ляпушкин И. И.

1958 Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва. — Т. 74.

Митрополит Іларіон.

1994 Дохристиянські вірування українського народу. — Київ.

Моця А. П.

1987 Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — Киев.

Никольченко Ю. М.

1972 Древнерусское городище в Торговице // Археологические открытия 1971 года. — Москва.

Павлів Д. Ю.

1987 Звіт про результати археологічних досліджень Сокальської госпдоговірної експедиції в 1987 р. — Науковий архів Інституту українознавства НАН України. — Львів.

Петегирич В. М.

1995 Кургани волинян поблизу с. Майдан Липенський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів. — Випуск 6. — С. 238—249.

Петрашенко В. А.

1992 Славянская керамика VIII—IX вв. Правобережья Среднего Поднепровья. — Киев.

Природа

1975 Природа Волинської області (під ред. Геренчука К. І.). — Вид-во „Вища школа“ при Львівському ун-ті. — Львів.

Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М.

1996 Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. — Київ.

Попович М. В.

1985 Мироззрение древних славян. — Киев.

Ратич О. О.

1957 Древнеруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — Київ.

1962 Результаты досліджень давньоруського городища Замчисько в м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів. — Випуск 4. — С. 106—119.

1971 Богате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні // Середні віки на Україні. — Київ. — Випуск 1.

Рыбаков Б. А.

1949 Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва. — № 11. — С. 7—102.

1994 Язычество древних славян. — Москва.

Сабурова М. А., Седова М. В.

1984 Некрополь Суздаля // Культура и искусство средневекового города. — Москва. — С. 91—129.

Свешніков І. К.

1987 Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр. // Археологія. — Київ. — Т. 57. — С. 94—101.

1988 Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції в 1988 р. — Науковий архів Інституту українознавства НАН України. — Львів.

Свешніков І. К., Петегирич В. М.

1978 Археологічні дослідження в с. Муравиця // Археологія. — Київ. — Т. 27. — С. 79—86.

Седов В. В.

1982 Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — Москва.

1999 Древнерусская народность. — Москва.

Седова М. В.

1981 Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — Москва.

Толочко П. П.

1989 О торгово-ремесленном пути становления древнерусских городов // История и культура древнерусского города. — Москва. — С. 159—167.

Успенская А. В.

1953 Курганы южной Белоруссии X—XIII вв. // Труды Государственного исторического музея. — Москва. — Вып. 22.

Фехнер М. В.

1959 К вопросу об экономических связях древнерусской деревни X—XIII вв. // Труды Государственного исторического музея. — Москва. — Вып. 33.

Франко И. Я.

- 1991 Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ. — С. 512—526.

Чайка Р. М., Зварич В. В.

- 1979 Работы Волынского-Днестровской экспедиции // Археологические открытия 1978 года. — Москва. — С. 417—419.

Щапova Ю. Л.

- 1956 Стекланые бусы древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва. — Т. 1. — № 55. — С. 164—179.
1997 Украшения из стекла // Археология. Древняя Русь: быт и культура. — Москва. — С. 80—92.

Fitzke J.

- 1938 Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu // Z otchłani wieków. — Warszawa. — R. 13. — S. 125—128.
1950/1951 Wczesnohistoryczne kurhany w Poddębcah w pow. Łuckim // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XVII. — z. 4. — S. 363—368.

Giejsztor A.

- 1982 Mitologia Słowian. — Warszawa.

Gierlach B.

- 1980 Sanktuaria słowiańskie. — Warszawa.

Gupieniec A., Kiersnowscy T. i R.

- 1965 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia // Polskie badania archeologiczne. — Wrocław-Warszawa-Kraków. — T. 10.

Hupało W. D.

- 1999 Wyniki badań na cmentarzysku kurhanowym koło wsi Beresciany na Wołyniu // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego. — Rzeszów. — T. XX. — S. 233—256.

Jakab J.

- 1983 Antropologický rozbor slovanskeho pohrebiska v Zavade // Slovenska archeologia. — Bratislava. — R. XXXI. — C. 1. — S. 173—198.

Jazdzewski K.

- 1951 Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiarsku pod Łodzią w świetle badań z 1949 r. // Materiały archeologiczne. — Kraków. — T. 1.

Kamiński A.

- 1956 Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XXIII. — z. 2. — S. 131—167.

Kostrzewski J.

- 1962 Kultura prapolska. — Warszawa.

Kurnatowska Z.

- 1980 Osadnictwo wczesnośredniowieczne // Styrmen nad Jantrą (Bulgaria). Badania archeologiczne w latach 1961—1964 i 1967—1968. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — S. 69—246.

Leciejewicz L.

- 1989 Słowianie Zachodni. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lodz.

Musianowicz K.

- 1948 Kabłączki skroniowe — próba typologii i chronologii // Światowit. — Warszawa. — T. 20.
- 1950/1951 Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego pow. Sokołów Podlaski // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XVII. — z. 4. — S. 229—248.
- 1979 Zespół osadniczy z Gorodka obwód Równiński (USSR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XLIV. — S. 168—204.

Nowakiewicz T.

- 1998 Nowe odkrycia zausznic typu Borszewka // Światowit. — Warszawa. — T. XLI. — S. 531—545.

Rauhut L.

- 1951/1952 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przełomu XI—XII w. w Nieporęcie, pow. Warszawa // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XVIII. — z. 3—4. — S. 323—343.

Rauhut L., Długopolska L.

- 1973 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tansku-Przedborach, pow. Przasnysz // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XXXVI-II. — z. 3—4. — S. 383—401.

Rauhutowa J.

- 1976 Czersk we wczesnym średniowieczu. — Wrocław.

Ślaski J., Zakrzewski Z.

- 1953 Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Michłowic, pow. Pińczów // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XIX. — S. 157—179.

Ślaski J., Tabaczyński S.

- 1959 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski // Polskie badania archeologiczne. — Warszawa-Wrocław. — T. 1.

Zawadzka-Antosik B.

- 1982 Z problematyki pochówków dziecięcych odkrytych na cmentarzysku w Czekanowie, woj. Siedleckie // Wiadomości archeologiczne. — Warszawa. — T. XLVII. — z. 1. — S. 25—57.

Zoll-Adamikowa H., Dekowna M., Nosek E. M.

- 1999 The Early Medieval Hoard from Zawada Lanckorońska. — Warszawa.

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Топографія могильників та характеристика поховань	17
1.1. Курганний могильник в урочищі Майдан	18
1.2. Курганний могильник в урочищі Голови	28
1.3. Курганний могильник в урочищі Сермень	45
2. Аналіз речового інвентаря	59
2.1. Аксесуари	59
2.2. Знаряддя праці та побутові предмети	69
2.3. Кераміка	70
2.4. Хронологія і періодизація комплексів	75
3. Реконструкція поховально-поминального обряду берестянських могильників	77
3.1. Могильники кінця X — третьої чверті XI ст.	79
3.2. Могильники останньої чверті XI—XII ст.	82
4. Етно-племінний та соціальний склад населення в околицях с. Берестяного в кінці X—XII ст.	85
Висновки	95
The Berestiane barrow cemeteries from the end of the 10th — 12th centuries (Summary) ...	99
Список використаної літератури	101

Наукове видання

Віра ГУПАЛО

**БЕРЕСТЯНСЬКІ КУРГАННІ МОГИЛЬНИКИ
КІНЦЯ X—XII ст.**

Коректор — Марія Блажко
Комп'ютерна верстка — Оксана Леонова
Макет обкладинки — Орися Модла

Формат 60×84 ¹/₈. Папір офсетний № 1. Умовн. друк. арк. 12,5.
Тираж 200 прим.

Зверстано і видруковано у Дослідно-видавничому центрі
Наукового товариства ім. Шевченка

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 884 від 04.04.2002 р.

